

**TC.
ANKARA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
ARKEOLOJİ (PREHİSTORYA)
ANABİLİM DALI**

**SON BUZUL ÇAĞI VE HOLOSEN BAŞLANGICINDA
ANADOLU BALKAN İLİŞKİLERİ**

Yüksek Lisans Tezi

**MURAT KARAKOÇ
ANKARA-2013**

**TC.
ANKARA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
ARKEOLOJİ (PREHİSTORYA)
ANABİLİM DALI**

**SON BUZUL ÇAĞI VE HOLOSEN BAŞLANGICINDA
ANADOLU BALKAN İLİŞKİLERİ**

Yüksek Lisans Tezi

MURAT KARAKOÇ

**Tez Danışmanı
Doç. Dr. Metin KARTAL**

ANKARA-2013

TC.
ANKARA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
ARKEOLOJİ (PREHİSTORYA)
ANABİLİM DALI

SON BUZUL ÇAĞI VE HOLOSEN BAŞLANGICINDA
ANADOLU BALKAN İLİŞKİLERİ

Yüksek Lisans Tezi

Tez Danışmanı: Doç. Dr. Metin KARTAL

Tez Jürisi Üyeleri

Adı ve Soyadı

İmzası

.....
.....
.....
.....
.....

.....
.....
.....
.....
.....

Tez Sınav Tarihi.....

İÇİNDEKİLER

ÖNSÖZ.....	vi
I. ARAŞTIRMA PROBLEMİ (SORUN).....	1
II. TEZİN KONUSU.....	3
III. GİRİŞ.....	4
IV. AMAÇ, YÖNTEM, MATERYAL.....	7
IV. 1. AMAÇ.....	7
IV. 2. YÖNTEM.....	7
IV. 3. MATERYAL.....	9
V. SON BUZUL ÇAĞI VE HOLOSEN BAŞLANGICINDA ANADOLU VE BALKANLAR.....	11
V. 1. Buzullaşmaların ve İklim Değişikliklerinin Nedenleri.....	11
V. 2. Son Buzul Çağı İklimi.....	14
V. 2. 1. Würm Buzullaşması.....	17
V. 2. 2. Son Buzul Doruğu (<i>Last Glacial Maximum</i>).....	22
V.2. 3 <i>Younger Dryas</i> Buzullaşması.....	26
V. 2. 4. Holosen Dönem	29
V. 3. Son Buzul Çağı ve Holosen Başlangıcında Anadolu ve Balkanlar'ın Genel İklimsel Özellikleri.....	35
V. 3. 1. Anadolu.....	35
V. 3. 2. Balkanlar (Bulgaristan-Yunanistan)	38

VI. SON BUZUL ÇAĞINDA ANADOLU VE BALKANLAR'DAKİ PALEOLİTİK YERLEŞİMLER.....	44
VI. 1. Anadolu'daki Yerleşimler.....	44
VI. 1. 1. Karain Mağarası.....	44
VI. 1. 2. Öküzini Mağarası.....	48
VI. 1. 3. Üçağızlı Mağarası.....	53
VI. 2. Balkanlar'daki Yerleşimler.....	55
VI.2. 1. Bulgaristan.....	55
VI. 2. 1. 1. Bacho Kiro Mağarası.....	56
VI. 2. 1. 2. Beloslav.....	57
VI. 2. 1. 3. Chuchura (Orpheus I).....	57
VI. 2. 1. 4. Devetashka Mağarası.....	59
VI. 2.1. 5. Devniya.....	59
VI. 2. 1. 6. Kozarnika Mağarası.....	60
VI. 2. 1. 7. Muselievo.....	60
VI. 2. 1. 8. Pesht Mağarası.....	61
VI. 2. 1. 9. Razgard.....	62
VI. 2. 1. 10. Samuilitsa Mağarası.....	62
VI. 2. 1. 11. Shiroka Polyana.....	63
VI. 2. 1. 12. Svinskata Mağarası.....	64
VI. 2. 1. 13. Temnata Mağarası.....	64
VI. 2. 1. 14. Uglen Mağarası.....	67

VI. 2. 2. Yunanistan.....	67
VI. 2. 2. 1. Apidima Mağarası.....	68
VI. 2. 2. 2. Asprochaliko Kaya Sığınağı.....	69
VI. 2. 2. 3. Boila Kaya Sığınağı.....	70
VI. 2. 2. 4. Franchthi Mağarası.....	71
VI. 2. 2. 5. Grava Kaya Sığınağı.....	75
VI. 2. 2. 6. Kalamakia Mağarası.....	75
VI. 2. 2. 7. Kastritsa Kaya Sığınağı.....	77
VI. 2. 2. 8. Kephalaria Mağarası.....	78
VI. 2. 2. 9. Klissoura Mağaraları.....	79
VI. 2. 2. 10. Klithi Kaya Sığınağı.....	81
VI. 2. 2. 11. Kokkinopilos.....	83
VI. 2. 2. 12. Lakonis 1.....	84
VI. 2. 2. 13. Larissa	85
VI. 2. 2. 14. Petralona Mağarası.....	87
VI. 2. 2. 15. Sarakenos Mağarası.....	88
VI. 2. 2. 16. Seidi Mağarası.....	89
VI. 2. 2. 17. Theopetra Mağarası.....	90
VII. ANADOLU VE BALKANLAR'DA TANIMLANAN PALEOLİTİK KÜLTÜRLER.....	92
VII. 1. Orta Paleolitik Dönem Kültürleri.....	92
VII. 1. 1. Atipik <i>Charentian</i> ve <i>Charentian</i>.....	92

VII. 1. 2. Doğu Balkan <i>Mousterian</i>	94
VII. 1. 3. Tipik <i>Mousterian</i> (<i>Levallois</i> Olan-Olmayan).....	96
VII. 2. Üst Paleolitik Dönem Kültürleri.....	98
VII. 2. 1. <i>Ahmarian</i>	99
VII. 2. 2. <i>Aurignacian</i>	100
VII. 2. 3. <i>Bachokirian</i>	102
VII. 2. 4. <i>Gravettian</i> ve <i>Epi-Gravettian</i>	104
VIII. HOLOSEN BAŞLANGICINDA ANADOLU VE BALKANLAR.....	107
VIII. 1. Anadolu.....	107
VIII. 2. Balkanlar.....	110
VIII. 2. 1. Bulgaristan.....	110
VIII. 2. 2. Kuzeybatı Türkiye.....	113
VIII. 2. 3. Yunanistan.....	116
IX. SON BUZUL ÇAĞI VE HOLOSEN BAŞLANGICINDA ANADOLU BALKAN İLİŞKİLERİ.....	125
IX. 1. Orta Paleolitik Dönem.....	125
IX. 2. Erken Üst Paleolitik (Geçiş Endüstrileri).....	131
IX. 3. Üst Paleolitik Dönem.....	137
IX. 4. Holosen Başlangıcı.....	146
SONUÇ.....	159
KAYNAKÇA.....	164
YARARLANILAN İNTERNET SİTELERİ.....	196

LEVHA AÇIKLAMALARI.....	197
--------------------------------	------------

LEVHALAR

ÖZET

SUMMARY

ÖNSÖZ

Üç kıta arasında bir köprü ve aynı zamanda gelip yerleşilen ve uygarlıkların doğuşuna ev sahipliği yapan Anadolu, Paleolitik Çağ'ın en erken evrelerinden beri insanlığın izlerine rastladığımız, üç tarafı denizlerle çevrili bir yarımadadır. Bu nedenle de yazılı tarih öncesi dönemlerle ilgili çalışmalarda, Anadolu coğrafyası mutlak surette göz önünde bulundurulmalıdır. Özellikle Yakındoğu ve Avrupa Kıtası arasında uzanan bu coğrafya, bu iki bölge arasındaki olası ilişkilerde bir köprü görevi görmüştür. Balkanlar coğrafyasının hemen bitişiğinde yer aldığından, özellikle son buzul çağında, bu iki bölge arasında birtakım benzerliklerin olduğu ve Balkanlar'ın Paleolitik kültürlerinin oluşumunda ve gerekse de Balkanlar'ın ve dolayısıyla da Avrupa'nın neolitikleşme sürecinde Anadolu'nun kuşku götürmez bir şekilde önemli bir rol oynadığı yapılan araştırmalarla ortaya konulmuştur.

Bu gerekten yola çıkarak hazırlamaya çalıştığımız bu tez çalışması bir kez daha göstermiştir ki uygarlığın Batı'ya yayılımında Anadolu coğrafyası kuşku götürmez bir öneme sahiptir. İnsanlığın içinde yaşadığı coğrafya, çevre ve iklim onun tarihinin, yaşam ve inanç sistemlerinin ve elbette ki kültürünün şekillenmesinde ve bunların çeşitlenmesinde temel faktörlerdir. Nasıl ki insanı içinde yaşadığı ortamdan ayrı düşünemiyorsak; Arkeolojiyi de diğer bilim dallarından ayrı düşünmememiz gerektiğini bu tez çalışmasıyla bir kez daha görmüş bulunmaktayız.

Bu tezin hazırlanması esnasında bilimsel araştırma ve yayınlarından yararlandığım tüm bilim insanlarına teşekkürü bir borç bilirim. Bunun yanı sıra, elbette ki hatalarımız ve eksikliklerimiz olmuştur. Dolayısıyla bu anlamda tüm eleştirileri kabul ediyor; mevcut hata ve eksikliklerden dolayı da şimdiden özür dilemeyi bir görev kabul ediyoruz.

Bu tez çalışmasının hazırlanmasında ve başka pek çok konuda benden yardımlarını hiçbir zaman esirgemeyen tez danışmanım ve değerli hocam Doç. Dr. Metin Kartal'a teşekkürü bir borç bilirim.

Ankara Üniversitesi, Dil-Tarih ve Coğrafya Fakültesi Arkeoloji Bölümü, Tarih Öncesi Arkeolojisi Anabilim Dalı çatısı altında, Türkiye'nin Prehistorik Arkeolojisi'ne yönelik çalışmalar yürüten ve bu alandaki birikimlerini bizlere aktaran başta Sayın Prof. Dr. Harun Taşkiran olmak üzere, Sayın Prof. Dr. Işın Yalçınkaya, Sayın Doç. Dr. Kadriye Özçelik, Sayın Uz. Dr. Makbule Beray Kösem ve Sayın Araştırma Görevlisi Dr. Gizem Kartal ile Sayın Araştırma Görevlisi Yavuz Aydın'a ilgi, anlayış, destek ve her türlü yardımlarından ötürü sonsuz teşekkürlerimi sunarım.

Ayrıca, Sayın Araştırma Görevlisi Betül Fındık ile Sayın Araştırma Görevlisi Dr. İ. Deniz Yaman'a ve burada ismini sayamadığım tüm diğer çalışma arkadaşlarıma tez çalışmamı hazırlarken gördüğüm yardım ve desteklerinden ötürü teşekkürlerimi sunarım.

Son olarak manevi desteklerini her zaman yanımda hissettiğim ve bugünlere gelmemi sağlayan sevgili aileme en içten sevgilerimi sunarım.

Saygılarımla
Murat Karakoç
Ankara-2013

I. ARAŞTIRMA PROBLEMİ (SORUN)

Son buzul çağının zor iklimsel koşullarına uyum sağlamış *Homo neanderthaller*'in ortadan yok oluşu ve yaklaşık olarak günümüzden önce (G.Ö.) 40 binlerde, Avrupa ve Anadolu coğrafyasında görülmeye başlayan modern insan *Homo sapiensler*'in Avrupa'ya geçişi konusu kısmen tartışmalıdır. Gerek modern insanın Avrupa coğrafyasında ortaya çıkışı ve gerekse de *neanderthal* insanların yok oluşu günümüzdeki arkeolojik tartışmaların önemli bir bölümünü oluşturmaktadır (Runnels ve Özdoğan, 2001: 69). Antropolojik ve arkeolojik araştırmalar *neanderthal* insanının yaklaşık olarak G.Ö. 30 binlerde soyunun tükendiğini, fakat bu tarihe kadar modern insanlarla hemzamanlı yaşadığını ortaya koymuştur (Lewin, 2008; Özbek, 2011; Schrenk ve Müller, 2009: 43; Richter, 2011: 7).

Bulgaristan'daki Bacho Kiro Mağarası'nda anatomik açıdan modern insanın, dolayısıyla da Avrupa Üst Paleolitik'inin en eski izlerine rastlanması (Bailey, 2000: 23-24; Ginter ve Kozłowski, 1982: 170-171; Kozłowski ve diğ., 1982: 119-167), Balkanlar¹'in Anadolu'ya yakınlığı göz önünde bulundurulduğunda ve benzer tarihlerin Anadolu Üst Paleolitik Dönemi için de söz konusu oluşu (Kuhn, 2002; Özçelik, 2011a) modern insanın Avrupa'ya yayılımı açısından büyük önem taşımaktadır. Gerek Anadolu gerekse Balkanlar coğrafyasında Paleolitik Çağ'a

¹ Balkanlar veya Güneydoğu Avrupa Bölgesi (Levha 1: 1), Avrupa'nın en yoksul, geri kalmış ve sorunlu yerlerinin başında gelmektedir. Osmanlı İmparatorluğu'nun bölgedeki egemenliğinin 1912 yılında sona ermesiyle birlikte bu bölge birtakım uluslararası güçlerin çekişme alanı haline gelmiştir. Bölgedeki ilk arkeolojik araştırmalar 1. Dünya Savaşı'ndan sonra yapılmaya başlar. Ancak bu araştırmalar Balkanlar'da arkeolojik (Özellikle de Prehistorik) verilerin varlığını kanıtlamaktan öteye geçememiştir. Bölgedeki asıl araştırma ve keşifler ise 2. Dünya Savaşı'ndan sonra yapılmış ve bölgenin özellikle prehistorya açısından zenginliği gün yüzüne çıkmıştır (Garaşanin, 1982: 75). Balkanlar adı, Türkçe'de yüksek yer, dağlık bölge anlamına gelmektedir. Zaten adını batıdan doğuya uzanan ve Bulgaristan'ı ikiye bölen dağ silsilesinden almıştır. Önceleri bu sıra dağların adı olarak kullanılan ve Türkçe bir sözcük olan Balkan ismi, daha sonraları tüm bu bölge için kullanılmaya başlar. Bir bölge adı olarak Balkanlar; Hırvatistan, Sırbistan, Karadağ, Kosova, Slovenya, Arnavutluk, Makedonya, Bosna-Hersek, Bulgaristan, Romanya, Yunanistan ve İtalya'nın doğusu ile Türkiye'nin kuzeybatısı (Trakya Bölgesi)'ni içine alan bölge şeklinde belirtilir. Balkanlar coğrafyası; güneybatıda Adriyatik ve İonia denizleri, güneyde Akdeniz, güneydoğuda Ege Denizi ve Marmara Denizi, doğuda Karadeniz ile çevrili bir yarımadadır. Kuzey ve batı sınırlarını Tuna ile Sava ve Kupa nehirleri oluşturur. Balkanlar'ın toplam yüzölçümü ise 524.701 kilometrekare (km²)'dir.

ilişkin araştırmaların azlığı, bu haliyle olası ilişkilerin kurulmasında hep bir problem olarak kafaları meşgul edecektir. Ancak belirtmeliyiz ki, özellikle de son yıllarda dillendirilen Avrupa'nın nasıl neolitikleştiği problemi, bir anda tüm dikkatleri bu bölgeye ve onunla ilişkili olabilecek alanlara yöneltmiştir (Özdoğan, 1997b; 2007d; 1998; 2005; 2007a; 2007b; 2007c; 2008; 2011b; Özdoğan ve Gatsov, 1998; Runnels ve Özdoğan, 2001). Fakat yapılan araştırmalar yoğun olarak Neolitik Çağ'a ve Epi-paleolitik ile Mezolitik süreçlere yöneliktir.

Bu tez çalışması, son buzul çağı ve Holosen başlangıcında Anadolu ve Balkanlar arasında, bu zorlu süreçte yaşayan insanların sosyal, ekonomik ve kültürel ilişkilerini, eldeki veriler ışığında ortaya koymak amacıyla hazırlanmıştır. Ancak her şeyden önce belirtmeliyiz ki bu tez çalışması söz konusu problemleri bütünüyle çözmek gibi bir amaç gütmemektedir. Var olan sorunları farklı bir açıdan ele alıp bir nebze dahi olsa sorunun çözümüne katkı sunmayı amaçlamaktadır.

II. TEZİN KONUSU

“Son Buzul Çağı ve Holosen Başlangıcında Anadolu Balkan İlişkileri” adlı bu tez çalışması kapsamında, G.Ö. 120.000 - G.Ö. 10/9.000 yılları arasında, Anadolu ve Balkan coğrafyası arasındaki olası kültürel etkileşimler, bu bölgelerde yapılmış kazı ve yüzey araştırmalarına yönelik bilimsel çalışmalara dayanılarak ortaya konulmaya çalışılmıştır. Bu iki bölgede (Levha 1: 2, Levha 2: 1), özellikle ‘Paleolitik, Epi-paleolitik ve Mezolitik’ olarak tanımlanan yerleşimlerden, sistemli kazı ve yüzey araştırmaları ile elde edilmiş yontmataş buluntu toplulukları ve yine bu dönemlere ait kültür tabakalarında keşfedilen arkeolojik materyallerin karşılaştırması yapılmaya çalışıldı. Tezimizde Paleolitik Çağ’ı son buzul çağı ve Holosen’i ise başlangıç aşaması ile sınırlandırmayı tercih ediyoruz.

III. GİRİŞ

“İnsan, dünyamızdaki büyük türlerin en sonuncusu olarak yeryüzünde görünmüştür” der G. Childe “Tarihte Neler Oldu” adlı yapıtında (Childe, 2007: 20). İşte arkeoloji, türlerin en sonuncusu olarak görülen insanın Dünya üzerinde ortaya çıktığı andan itibaren başlar. Arkeolojiyi icra eden bilim insanları, yani arkeologlar; bugün yok olmuş topluluk ya da toplumların yaşam biçimlerini, kültür ve uygarlık düzeylerini, insanın içinde yaşadığı ortamı ve onun yarattığı kültürleri ve bu kültürlerle ait materyalleri göz önünde bulundurarak bir takım çıkarsamalar yaparlar. Arkeoloji gerek yazılı tarih sonrasını gerekse yazılı tarih öncesini, yöntemde herhangi bir değişiklik yapmaksızın insana dair kültürel süreçlerin gelişimini ve olası ilişkileri günümüze değin inceleyebilir (Özdoğan, 2011c: 23; Hole-Heizer, 1965: 3).

Arkeoloji, Hole ve Heizer’in de belirttikleri gibi, aslında pek çok şey anlamına gelebilir (Hole ve Heizer, 1965: 3). Ancak arkeoloji her şeyden öte, insanlığın geçmişiyle ilgilidir. İnsanın içinde yaşadığı sosyal ve ekonomik çevreyi, farklı disiplinlerle ortaklaşa yürüttüğü çalışmalarla özellikle insanlığın yazıdan önceki dönemlerine ilişkin tarihini, tüm yönleriyle hatta en küçük insan aktivitesini dahi göz önünde bulundurarak açıklamaya çalışır. Nasıl ki tarihçiler, yazılı belgeler üzerinden insanlığın tarihini yazmaya çalışıyorlarsa; arkeologlar da kazılar ve yüzey araştırmaları aracılığıyla elde edilen kültür belgelerini, tamamen objektif bir bakış açısıyla değerlendirerek o kültür belgelerini kullanmış olan insanların tarihini yazmaya çalışırlar.

İnsanoğlunun ürettiği dini öğelere ve kültürlere ait somut objeler, onun tarihini anlamamızda ve yorumlamamızda en önemli araçlardır. Özellikle yazıdan önceki devirlerde, insanlığın yaşamına dair tüm bilgilerimiz, tamamen bu buluntularla sınırlıdır. Günümüzde de olduğu gibi, doğada milyonlarca yıldır devam eden değişiklikler insanlığın yaşamını ve bir yerde tarihini şekillendirmiştir. Doğa, insana ait pek çok dini ve kültürel belgeyi, yani insanoğlunun yaşamının ve tarihinin

en somut ve soyut kanıtlarını bir şekilde bünyesinde muhafaza etmiş ve günümüze taşımıştır. İşte arkeolojinin temel çalışma alanı da burada başlamaktadır.

Bilindiği gibi Anadolu coğrafyası; Asya, Avrupa ve Afrika kıtaları arasında yer alan ve bu nedenle de bu üç kıta arasındaki doğal yolların kavşak noktasında bulunan bir yerdir (Runnels ve Özdoğan, 2001). Bu önemli coğrafik konumu nedeniyle Paleolitik Çağ kültürlerinin ve bu kültürlerin yaratıcısı olan insanların dünya üzerindeki dağılımlarını anlayabilmek, yani olası insan göçlerini ve ilişkilerini yorumlayabilmek için, Anadolu coğrafyasının prehistorik arkeoloji çalışmaları kapsamındaki önemi hiçbir zaman yadsınamaz bir gerçektir. Kuzey Yarıküre'nin büyük kısmında, son buzul çağının soğuk iklim koşullarının yaşandığı süreçte, ilk modern insanlar, Afrika Beşiği'nden çıkarak önce Yakındoğu'ya ve sonrasında ise Avrasya içlerine, Avustralya'ya ve nihayetinde Amerika'ya kadar uzanan bir yayılım göstermişlerdir (Arsebük, 2011; Kozłowski, 2006). Bu göçün, G.Ö. yaklaşık olarak 120 bin ile 10 bin yılları arasında olduğu anlaşılmaktadır (Arsebük, 2011; Klein, 1995; Kozłowski, 2006; Lewin, 2008; Özbek, 2011; Cela-Conde ve Ayala, 2007).

Anadolu'nun coğrafik konumu göz önünde bulundurulduğunda, özellikle modern insanın Avrupa'ya yayılımında Anadolu köprüsünü mutlak surette kullanmış olduğu düşünülmektedir (Koumouzelis ve diğ., 2001: 516; Kozłowski, 2006: 15; Otte ve Kozłowski, 2004: 395; Runnels ve Özdoğan, 2001: 69). Modern insanın Avrupa'da ortaya çıkışı konusu tartışmalı olsa da G.Ö. 40 binlerde modern insanın ilk izlerine başta Balkanlar coğrafyası olmak üzere Avrupa Kıtası'nın pek çok yerinde rastlanmış olması (Bailey, 2000; Kozłowski, 2006) ve benzer tarihlerin Anadolu için de söz konusu oluşu (Kuhn, 2002; Kuhn ve diğ., 2004; Özçelik, 2011a), modern insanın Balkanlar'a ve buradan da Avrupa Kıtası'na yayılımının Anadolu üzerinden olması ihtimalini de kuvvetlendirmektedir. Bu evrede, modern insan adaptasyonunu karakterize eden dilgi ve diğer yontmataş alet teknolojilerinin yoğun kullanımı ve Üst Paleolitik döneme işaret eden diğer kültür öğeleri² (Kozłowski,

² Özellikle süslenme objeleri.

2006: 15-20; Lewin, 2008: 177-178; Mellars, 1994) modern insanın Avrupa'daki en önemli kanıtları arasında görülmektedir. Otte ve Kozłowski'ye göre modern insanın Avrupa'da en önemli kanıtı olarak görülen *Aurignac* Kültür'ün muhtemel yayılımı G.Ö. 40 binlerde olmuştur. Bu kültür, Levant ve Zagros coğrafyasından Anadolu'ya ve oradan da Balkanlar üzerinden tüm Avrupa içlerine yayılım göstermiştir (Otte ve Kozłowski, 2004: 395). Entelektüel düşüncedeki bu değişim Afrika'da çok daha erken bir süreçte ortaya çıkmıştır. Özellikle süslenme objeleri üzerinde yapılan son analizlerin de gösterdiği gibi (Bailey, 2000; Burroughs, 2005; Lewin, 2008, Özbek, 2011), *Homo sapiens*'in de ilk kez Afrika'da evrim geçirmiş ve tüm dünyaya buradan yayılmış olduğunu şimdilik kaydıyla kanıtlamaktadır (Cela-Conde ve Ayala, 2007; Lewin, 2008; Olson, 2008; Wells, 2012).

IV. AMAÇ, YÖNTEM, MATERYAL

Bu bölümde kısaca tezimizin hazırlanmasında izlenen amaç, yöntem ve materyal konularına açıklık getirmeye çalışacağız.

IV. 1. AMAÇ

“Son Buzul Çağı ve Holosen Başlangıcında Anadolu-Balkan İlişkileri” adlı tez çalışmamızın temel amacı özellikle Paleolitik Çağ’da bu iki bölge arasındaki kültür ilişkilerini olasılıklar dahilinde açıklayabilmek ve bu alandaki eksiklerin tamamlanmasına, bu tez kapsamında bir katkıda bulunmaktır. Konumuza dahil olan Balkanlar’daki ve Anadolu’daki Paleolitik Çağ’a tarihlenen yerleşimler, kazısı yapılmış ve bilimsel sonuçları bilim dünyası ile paylaşılmış olması nedeniyle önceliklerimiz arasındadır. Yine her iki bölgede, sistemli yüzey araştırmaları kapsamında tanımlanan ve sonucu bilim dünyası ile paylaşılan incelemeler de tezimizin amacı doğrultusunda değerlendirilmiştir.

IV. 2. YÖNTEM

Tezimizin konusu kapsamında izlenen yöntemin belirlenmesi amacıyla öncelikle Anadolu ve Balkanlar’da, son buzul çağına ait Paleolitik, Epi-paleolitik ve Holosen başlangıcı ile Mezolitik süreçlere atfedilen yerleşimler detaylı bir şekilde incelenmeye çalışıldı. Bu iki bölge arasındaki olası ilişkiler, benzerlikler ve farklılıklar, konumuz kapsamı içerisinde yer alan bu bölgelerdeki yerleşimlerde tanımlanmış kültürler ve bu kültürlerle ait yontmataş buluntu toplulukları ve diğer buluntu toplulukları ışığında ele alınmıştır. Tez konumuzun son buzul çağı ile Holosen dönemin erken aşamalarında Anadolu ve Balkan coğrafyası arasındaki ilişkileri irdeliyor olması, bu süreçlerde yaşanan zorlu iklimsel koşullar ile buzullaşmalar ve deniz seviyelerindeki değişiklikleri de çalışma içerisine dahil edilmesini gerektirmiştir.

Anadolu'da Balkan coğrafyası ile ilişkili olabileceği varsayılan başta Marmara Bölgesi ve Trakya kesimindeki kanıtlar, *Epi-gravettian* ve Epi-paleolitik ile Mezolitik süreçlere ilişkin yaptığımız karşılaştırmalarda başvurduğumuz kaynaklardır. Yine Anadolu'da başta Karain olmak üzere, kapsamlı kazı ve araştırmaların yürütüldüğü Öküzini ve Üçağızlı mağaraları, Balkan coğrafyası ile yaptığımız kültürel karşılaştırmalarda ve olası ilişkileri açıklamada öncelikli incelediğimiz yerleşimler arasındadır. Özellikle Orta Paleolitik ve Üst Paleolitik ile Epi-paleolitik dönemlerin karşılaştırılmasında bu yerleşimlerde yapılan çalışmalar temel alınmıştır.

Son buzul çağının zorlu iklimsel koşullarında, Anadolu ve Balkanlar coğrafyasında yaşayan insanların maruz kaldıkları iklimsel olaylar, Avrupa'nın orta, batı ve kuzey bölgelerindeki kadar olmasa da onların yaşamlarını derinden etkilemiş gibi görünmektedir (Bailey, 2000: 16-19). Yine buzullaşmaların ve sık sık tekrar eden iklim değişimlerinin bu bölgelerde yaşayan insanlar üzerindeki etkileri, deniz yükselmeleri ve alçalmaları, karalarda meydana gelen tektonik hareketler ve izostatik devinimler, çevrede meydana gelen değişikliklerin insanlar üzerindeki etkileri ve sonuçları bilimsel çalışmaların rehberliğinde ortaya konulmaya çalışılmıştır.

Son yıllarda yapılan çalışmalar, İstanbul ve Çanakkale boğazları aracılığıyla Karadeniz ve Ege Denizi arasındaki su akışını sağlayan bu doğal kanalların yapısında zamanla meydana gelen değişikliklerin kültürel varlıkların oluşumunda önemli bir etkiye sahip olduğunu ortaya koymuştur. Boğazlarda ve özellikle kıyısal alanlarda meydana gelen değişimlerin ve deniz suyu seviyelerindeki yükselme ve alçalmaların Anadolu ve Avrupa arasında çok önemli kültürel ilişkilerin yaşanmasında etkili olduğu muhakkaktır. Özellikle bu kültürel ilişkilerin sonucunda, Anadolu'nun Trakya kesiminde (Doğu Trakya) ve Balkanlar olarak bilinen Güneydoğu Avrupa'daki kültürel öğelerin oluşumunda ve Avrupa'nın neolitikleşmesinde önemli sonuçlara vesile olduğu düşünülmektedir (Özdoğan, 1997a: 28). Özdoğan'ın sıklıkla

belirttiği üzere, bu karmaşık sistemin Anadolu ve Balkanlar arasındaki arkeolojik önemi ne yazık ki son zamanlarda anlaşılmaya başlanmıştır (Özdoğan, 1997a: 28; ayrıca bakınız Özdoğan 1983; 1985a; 1985b; 1998; 2007a; 2007b).

Çalışmamızın konusunu, bu iki bölgede sistemli kazı ve yüzey araştırmaları sonucunda detaylı bir şekilde incelenmiş ve sonuçları bilim dünyası ile paylaşılmış çalışmalar oluşturmaktadır. Bu yüzden çalışmamız kapsamında, Anadolu ile Balkanlar arasında yapılan karşılaştırmalarda bu durum göz önünde bulundurulmuştur. Bu nedenle özellikle Anadolu coğrafyasına yakın olan Bulgaristan ve Yunanistan'daki söz konusu süreçlere ait yerleşim yerleri öncelikli olarak tezimizin kapsamı içerisinde ele alınmıştır. Anadolu ve Balkanlar arasındaki olası ilişkiler; benzerlikler ve farklılıklar, bu yerleşimlere ait yontmataş materyallerin teknolojik ve tipolojik özellikleri, hammadde kaynakları, sanatsal objeler ve Paleolitik sonrasında görülen özellikle yerleşim modelleri ile çanak-çömlek vb. gibi buluntular ışığında değerlendirilerek ortaya konulmaya çalışılmıştır.

IV. 3. MATERYAL

Güneydoğu Avrupa ya da Balkanlar coğrafyası, Avrupa Kıtası'nın Anadolu'ya en yakın kesimidir. Bu bölge modern insana ait en eski verilerin yanı sıra Avrupa'daki Epi-paleolitik, Mezolitik ve Neolitik yerleşimlerin de en erken örneklerini vermiştir (Bailey, 2000). Balkanlar'da özellikle Bulgaristan ve Yunanistan Paleolitik Çağ arkeolojisi açısından diğer Balkan ülkelerine göre daha yoğun araştırma ve kazılara sahne olmuştur. Gerek bu iki bölgenin iyi araştırılmış olması ve gerekse konunun bütünlüğünün korunması açısından ayrıca bu bölgelerin Anadolu coğrafyasına yakın olmaları nedeniyle; tezimiz kapsamında yapacağımız karşılaştırmalarda ve olası ilişkileri açıklamada öncelikli olarak bu iki ülke ele alınmıştır.

Kültürel açıdan Paleolitik Çağ'a ait pek çok evre, bu bölgelerde yürütülen çalışmalar sonucunda tanımlanmıştır. Tezimizin konusu çerçevesinde bu kültür evrelerine (genel ve yerel) de yer verilmiştir. Yine son buzul çağının zor iklim koşulları ve buzullaşmalar da bu tez konusu kapsamında açıklanmaya çalışıldı. Her iki bölgede (Levha 1: 2; Levha 2: 1) yürütülen kazı ve yüzey araştırmalarının sonuçlarını içeren yayınlar, kültür belgeleri, yontmataş malzemelerin tekno-tipolojik analizlerini içeren çalışmalar tezimiz kapsamında başvurduğumuz kaynakları oluşturmuştur. Ayrıca hem Balkanlar'da hem de Anadolu'da buzullaşmalarla ilgili yürütülen çalışmaların sonuçları da ayrıntılı bir şekilde incelenerek tezimiz kapsamında değerlendirilmeye çalışılmıştır.

V. SON BUZUL ÇAĞI VE HOLOSEN BAŞLANGICINDA ANADOLU VE BALKANLAR

Bu bölümde, Anadolu ve Balkanlar coğrafyasının (Özellikle Bulgaristan ve Yunanistan) genel iklimsel özelliklerini ve son buzul çağında yaşanan buzullaşmaların ve iklim değişikliklerinin başta insanlar olmak üzere, diğer canlılar ve yaşam koşulları üzerindeki etkileri ile bu dönemin genel iklimsel özellikleri yapılan çalışmalar ışığında değerlendirilmiştir.

V. 1. Buzullaşmaların ve İklim Değişikliklerinin Nedenleri

Dünyamız son bir milyon yıldan bugüne kadar nispeten, her 100 bin yıllık süreçler içerisinde, periyodik olarak soğuyan ve her 15 ile 10 bin yıllık aralarla ısınan bir iklim modelini yansıtmaktadır. Havaaların çok soğuk olduğu ve buzulların en geniş alanları kapladığı dönemlerde³, görece ani iklim değişikliklerinin (havaaların ısınması ve ılımanlaşması neticesinde) meydana gelmesiyle buzullar erimekte ve Dünya buzularası denilen bir sürece girmektedir. 8-10 veya maksimum 15 bin yıl gibi görece kısa süren buzularası (*Interglacial*) dönemlerde, havaaların ısınmasıyla birlikte kıtaları işgal eden ve bazı yerlerde kalınlığı binlerce metreyi bulan buzulların eriyerek tekrar kutuplardaki konumlarına çekildikleri anlaşılmaktadır (Burroughs, 2005: 63-70; Erol, 1979: 61-62; Gribbin ve Gribbin, 2005: 153-158; Ponting, 2008: 12-14; Sakıncı, 2011: 167-170; Turoğlu, 2011: 6; Van Andel ve Shackleton, 1982; Van Andel ve Tzedakis, 1996).

Bilimsel araştırmalar, buzul çağlarına genellikle astronomik faktörlerin neden olduğuna işaret eder (Ponting, 2008: 13). Ancak bu astronomik faktörlerin yanı sıra Dünyamız'ın tarihinde buzullar ile ilgili yapılan araştırmalar buzullaşmalar için uygun koşulların iki şekilde sağlandığını ortaya koymuştur (Turoğlu, 2011: 6).

³ Günümüzde buzullar, karaların %10'unu kaplamaktadır. Oysaki buzul çağlarında, örneğin Würm buzullaşmasında, buzullar yüzeysel açıdan yerkürenin üçte birini kaplamaktaydı (ayrıca bakınız Çiner, 2012: 259-280; Turoğlu, 2011).

Bunlar, küresel iklim değişikliklerine bağlı olarak meydana gelen (küresel) buzullaşmalar ve lokal koşullara bağlı (kutup bölgeleri ile yüksek dağlık alanlarda görülen) buzullaşmalardır. Genel anlamda buzulların oluşmasında sıcaklık, yağış ve nem gibi iklimsel faktörler birinci derece rol oynar. Dünyamız'ın jeolojik geçmişi içinde küresel boyuttaki buzullaşmalar dikkate alındığında, buzullaşma koşullarını sağlayan iklim değişikliklerinin farklı nedenlerle meydana geldiği görülmektedir (Turoğlu, 2011: 6-7). Değişik zamanlarda, farklı şiddet ve sürelerde etkileri görülen ve buzullaşmalara neden olan küresel iklim değişikliklerinin nedenlerini Turoğlu şu şekilde sıralamaktadır:

- I. Epirojenik hareketler (kıtasal deformasyonlar),
- II. Levha tektoniği (kıtaların yer ve şekil değiştirmeleri),
- III. Atmosferde bulunan CO₂ (karbondioksit) miktarındaki değişiklikler,
- IV. Volkanik faaliyetler,
- V. Solar radyasyon dalgalanmaları,
- VI. Milankovitch Döngüleri:
 - Yerkürenin yörüngesindeki değişiklikler.
 - Yerkürenin eksen eğikliğindeki değişiklikler.
 - Eksen Yalpalanmaları.
- VII. Göktaşı çarpmaları

Yukarıdaki faktörlerin tümü ya da en azından birkaçının ortak etkisi ile yeryüzünde zaman zaman soğuk iklim koşulları hakim olmuş ve bunlar da yerkabuğunun buzullarla kaplanmasına neden olmuştur (Turoğlu, 2011: 6).

Bunların yanı sıra, bugün buzullardan kurtulmuş Avrupa'nın büyük bir kesiminin bir zamanlar buzullarla kaplı olduğu fikri⁴, 19. yüzyılın sonlarına doğru pek çok araştırmacı tarafından dile getirilmekteydi (Gribbin ve Cherfas, 2012;

⁴ Dünyamızın geçmiş dönemlerde buzullarla kaplı olduğunu, kanıtları ile ortaya koyan ilk araştırmacı aslen İsviçreli olan Louis Agassiz'dir (Kazancı, 2012: 11).

Gribbin ve Gribbin, 2005: 160; Kazancı, 2012: 11-12; Sakıncı, 2011: 168; Turoğlu, 2011: 24). Bu zamandan önce doğal dünyanın gözlemcileri, zaten düzensiz kopmuş kaya parçalarının kimi zaman ait olmadıkları yerlerde eşleştikleri herhangi bir kaya formasyonundan uzakta bulunduklarını ve Avrupa'nın kimi kısımlarındaki manzaranın karmakarışık kaya ve tortu öbekleriyle benek benek olduğunu çoktan fark etmişlerdi (Sakıncı, 2011: 168). Ancak çoğu 17. yüzyıl jeologuna göre bunun, önüne gelen her şeyi silip süpüren, Yeni Ahit'te de anlatılan tufanın sonucu olduğu açıktı (Ryan ve Pitman, 2011: 34). Bu nedenle İsviçreli bir rahip olan Bernhard Kuhn'un bundan bir su tufanının değil, buz örtülerinin sorumlu olduğunu ilk kez (1787 yılında) dile getirmiş olması, Gribbinlerin de belirttikleri gibi, onun bir rahip olmasından dolayı oldukça "ironik" bir durumdur (Gribbin ve Gribbin, 2005: 148). Bunun yanı sıra, Dünya'nın yüzeyinin İncil'de anlatılan "Tufan" gibi felaketler tarafından değil, bugün hala işbaşında olduğu bilinen uzun jeolojik zaman dönemleri boyunca, yavaşça işleyen aynı süreçler tarafından şekillendirildiği fikrini (1790'larda) ilk öne süren kişi, İskoçyalı bilim insanı James Hutton'dı (Gribbin ve Gribbin, 2005: 148; Sakıncı, 2011: 167).

Bugün için buzul oluşumlarının izleri Asya, Avrupa ve Amerika kıtalarının özellikle yüksek enlemlerinde görülebilmektedir. Bu bölgelerde derin deniz sondajlarından elde edilen çökel dizilerindeki element izotopları Dünya'nın geçmiş iklimleri konusunda (sıcak ve soğuk evreler) çok önemli bilgiler vermiştir (Turoğlu, 2011). Özellikle Oksijen 18 ve 16 izotopları iklimler konusunda en iyi kimyasal kanıtları sunan verilerdir (Bhattacharya, 1977: 11; Sakıncı, 2011: 168). Okyanus kabuğundan yapılan izotop analizleri çok farklı zamanlarda pek çok zaman buzul çağlarının yaşandığını göstermiştir (Turoğlu, 2011).

Sonuç olarak, hangi nedene dayalı olursa olsun gezegenimizin bir seri buzul çağına girmiş olduğunu biliyoruz. Yapılan araştırmalar sadece Kuvaterner'de (IV. Zaman) değil, daha öncesinde yaşanan jeolojik zamanlarda da (Üst Karbonifer, Kambriyen ve Proterozoyik) buzullaşmaların meydana geldiğini ortaya koymuştur

(Erol, 1979: 61-62; Turoğlu, 2011: 231-241). Erol'un da belirtmiş olduğu gibi, buzul çağlarının nedenleri tek başına şu ya da bu olay olmasa gerektir. Dünya tarihindeki buzullaşmalar, büyük bir olasılıkla birbirine bağlı ve biri diğerinin meydana gelişini tetikleyen bir olaylar dizisinin sonucu olarak görülmelidir (Erol, 1979: 62).

V. 2. Son Buzul Çağı İklimi

Van Andel ve Tzedakis'in de ifade ettikleri gibi, yazılı tarih öncesinin iklimsel değişim olayları hemen hemen anlaşılmaz gibi görünür. Son buzul çağının temel iklimsel özellikleri ise nispeten iyi bilinmektedir (Van Andel ve Tzedakis, 1996: 481). G.Ö. 120.000-10.000 yılları arasında dünyanın ikliminde 20'den fazla belirgin iklimsel salınım olduğu ve Dünyamız'ın bu zaman dilimleri arasında yer yer buzullaşmaların etkisi altına girdiği günümüzde yapılan araştırmalar ışığında ortaya konmuştur (Burroughs, 2005; Erol, 1979; Turoğlu, 2011; Van Andel ve Tzedakis, 1996). Buzullaşmaların en şiddetli yaşandığı ve iklim değişikliklerinin sık sık meydana geldiği son buzul çağında, özellikle Kuzey Yarıküre'nin büyük bir kısmı milyonlarca metreküp buzullarla kaplanmış ve bugün Chicago, Glasgow ve Stockholm olarak bilinen yerler, bazı yerlerde kalınlığı binlerce metreyi bulan buzul kütlelerinin altında kalmıştır (Sakınç, 2011: 164). Buzullaşmalardan dolayı deniz seviyeleri günümüzdekine oranla-bazı yerlerde en az 50 ile 100 metre geri çekilmiştir (Van Andel ve Shackleton, 1982). Kimi kayıtlarda bu dönemde deniz seviyelerinin 150 metre kadar dahi gerilediği bilinmektedir. Çünkü denizleri besleyen sular, bir buzul örtüsüne dönüşmüş ve karaların üzerini örtmüştü (Burroughs, 2005). Günümüzde, kıta sahanlığı olarak bilinen denizlerin ve okyanusların suları altındaki kara parçaları son buzul çağı boyunca, buzullar eriyip bu kara parçaları deniz sularının işgaline uğrayıncaya kadar, başta insanlar olmak üzere, canlıların yaşam alanlarını oluşturmaktaydı (Bailey, 1992: 12-14; Bailey, 2000: 18-23; Burroughs, 2005: 18; Turoğlu, 2011: 141; Van Andel, 1989: 733-45; Van Andel ve Shackleton, 1982: 451).

İklimdeki nispeten ani değişimler ve buzulların erimesi ve buna bağlı olarak deniz ve okyanus sularının ani yükselmesi, özellikle kıta sahanlığı olarak bilinen kara parçalarının üstünde yaşayan insanları bir kaos ortamına sürüklemiş gibi görünmektedir. Burroughs’a göre, “Nuh Tufanı” olarak bilinen büyük sel felaketi belki de bu ani değişimin bir sonucu olarak görülmelidir (Burroughs, 2005: 18). Muhtemelen iklimdeki nispeten ani değişimler ve buzulların hapsettiği milyonlarca metre küp suyun bir anda ortaya çıkması ve deniz sularının küresel boyutta yükselmesi insanlık tarihinin hafızasında derin bir yer etmiş olmalıdır ki bugün bile bu tufan hala gizemini ve çekiciliğini korumaktadır (Ryan ve Pitman, 2011). G.Ö. 120.000-10.000 yılları arasında, yani son buzul çağında yaşanan bu değişimler binlerce yıllık süreçler boyunca tekrarlayıp durmuştur. Sonuçta iklim, yaklaşık olarak 10 bin yıl önce günümüzdeki halini almaya başlamıştır (Burroughs, 2005: 18).

Yazılı tarih öncesi insanının içinde yaşadığı ve insanlık tarihinin %99’luk gibi büyük bir bölümünü oluşturan Pleistosen çoğunlukla buzul çağları topluluğu olarak da bilinir. Bu jeolojik sürece bazı yazarlar “Buzul Çağı” da demişlerdir ki bu süre içinde yeryüzünün büyük bölümü en azından dört kez büyük kütleli buzul örtüleri ile kaplanmış (Sakıncı, 2011: 167). Buzullar, kalınlıkları bazen binlerce metreyi bulan ve günümüzde sadece Grönland’da, Antarktika’da ve yüksek dağlarda bulunan büyük buz kütleleridir⁵. Buzul çağlarının bazılarında buzullar Kanada’nın neredeyse tümünü ve Amerika Kıtası’nın kuzey kesimlerini kaplamış (*Laurentide* ve *Cordilleran* buzulları), Avrupa’da daha aşağıya, İngiltere’ye ve Almanya’nın kuzeyine değin inmişti. Daha küçük buz kütleleri, Rocky Dağları’nın Alpler’in ve Himalayalar’ın tepesinde birer şapka gibi duruyordu. Braidwood’un da ifade ettiği gibi, Pleistosen’de kıtaları kaplayan buzullar, Antarktika’nın dışında, yalnızca Ekvator’un kuzeyinde olduğundan buzulların doğrudan etkisine sadece bu bölgelerde ya da bu bölgelerin yakınlarında yaşayan insanlar maruz kalmış olmalıdır (Braidwood, 2008: 14).

⁵ Bugün yeryüzünde görülen buzulların yaklaşık %10’u Grönland’ta; büyük çoğunluğu ise, yani yaklaşık %90’ı Antarktika’da ve yüksek dağlık alanlarda yer almaktadır; daha ayrıntılı bilgi için bakınız: Burroughs, 2005; Çiner, 2012; Sakıncı, 2011; Sarıkaya, 2012; Turoğlu, 2011.

Buzullaşmaların yaşandığı dönemlerde buzulun çevresinde ya da yakınında yaşayan insanlar oldukça zorlu bir yaşam mücadelesi vermiş olmalıydılar. Ancak biliyoruz ki, bugün dahi buzullarla kaplı olan Kuzey Yarıküre'nin kutuplara yakın bölgelerinde yaşayan insanlar vardır. Bu insanların bugün hala bu alanlarda yaşamalarının ya da yaşamlarını devam ettirebilmelerinin en temel nedeni, Burroughs'in de belirttiği gibi, hiç kuşkusuz başta yiyecek ve barınak olmak üzere temel ihtiyaçlarını karşılayabilmeleridir (Burroughs, 2005: 74). Örneğin bugün Alaska'nın kuzeyinde yaşayan insanların (örneğin Eskimolar) hala orada yaşamalarının en basit nedeninin o bölgede ren geyiği, fok ve bazı balık türlerinin olması ve bunları besin olarak kullanıyor olmalarıdır. Avladıkları hayvanların etini depolayan bu insanlar, yiyecek de dahil hemen hemen tüm ihtiyaçlarını bu hayvanlardan karşılamaktadırlar. Kutup bölgesi sürekli soğuk ve buzlarla kaplı olduğundan, depolanan yiyeceklerin bozulması gibi bir sorunla da hiçbir zaman karşılaşmazlar. Bu av hayvanlarının bölgedeki varlığı, bu insanların buralarda yaşamalarını sağlayan en önemli etken olarak görülmektedir (Burroughs, 2005: 74-75).

Son buzul çağında -özellikle buzullaşmaların yaşandığı evrelerde -Avrupa Kıtası ve Balkanlar'da- başta *Homo neanderthaller* ve sonrasında *Homo sapiens*ler buzul örtüsünün daha çok güneyinde, yani buzullaşmaların etkisinden uzakta kalan özellikle kıyısal (deniz veya göllere yakın alanlarda) alanlarda yaşamaktaydılar. Barınak olarak genellikle mağara ve kaya altı sığınaklarını tercih eden son buzul çağı insanları bu türden oluşumların olmadığı yerlerde ise açık alanlarda yaptıkları çatki biçimli çadır-kulübe tarzında konutlarda barınmaktaydı. Yiyecek olarak daha çok buzul koşullarına adapte olmuş hayvanları avlayıp⁶ onların etlerini tüketen bu insanlar hayvanların post ve kemiklerini ise açık alanlarda ya da mağaralarda konutlarını inşa etmek için kullanmışlardır (Gamble, 1994: 28; McIntosh, 2006: 20-21). Buzun üstünde ya da yakınında yaşayan ve yılın büyük bir bölümünde 0 C° veya

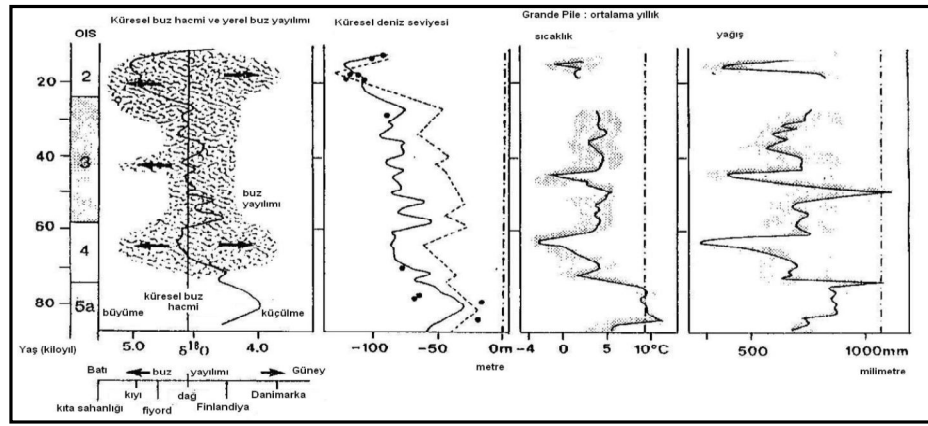
⁶ Genellikle ren geyiği, at, mamut ve bizon gibi step ve tundra ortamına uyum sağlamış hayvanları belirli bir av stratejisi içerisinde avlayan son buzul çağı insanların bir yerde barınmalarının ya da oradan göç etmelerinin temel sebebi de yine bu av hayvanları ve onları avlamak için uyguladıkları av stratejileri olmalıydı.

altında seyreden bir iklim kuşağında bulunan son buzul çağı insanları çoğunlukla et ya da başka bir deyişle protein ağırlıklı bir beslenme modeline sahiplerdi (Kiple, 2010: 25). Buzul örtüsünün ulaşmadığı alanlarda yaşayanların diyetinde, elbette ki etin yanı sıra, toplayıcılıktan elde ettikleri bitkisel besinler de önemli bir yer tutmaktaydı. Yine nehir ya da gölssel alanların yakınlarında yaşayan bu dönem insanların besin listesinde balıklar ile bu türden ekolojik ortamlara uyum sağlamış türler de söz konusuydu (Kiple, 2010: 27). Geçimini çoğunlukla avcılık-toplayıcılık ve benzeri faaliyetler ile sağlayan dönemin insanları hayvanları avlamak için genellikle taş, odun ve kemikten şekillendirdikleri aletleri ve silahları kullanmışlardır. Zaten onlardan kalan en somut kanıtlar da yine bu türden materyallerdir. Ancak hem bu materyallerin gelişimi hem de Paleolitik Çağ insanların yaşam ve geçim modellerini belirleyen temel faktör hiç kuşkusuz ki doğrudan veya dolaylı olarak içinde bulundukları iklim ve çevreydi.

V. 2. 1. Würm Buzullaşması

Würm, Bawyeria Platosu'ndaki bir nehrin ve gölün adıdır. Kuvaterner, yani IV. Zaman buzullaşmalarının sonuncusunu belirtmek için kullanılmıştır. Würm buzullaşması bazen 3-4 ve hatta 5 soğuk evreye ayrılmıştır. Bu evreler arasında ise daha sıcak ve ılıman süreçler, yani buzul duraksamalarının (*interstadial*) yaşandığı görülür (Burroughs, 2005; Turoğlu, 2011: 267-274). Özellikle buzul duraklaması dönemlerin yaşanmasında okyanus akıntılarının etkili olduğu düşünülmektedir (Turoğlu, 2011: 271). Würm buzullaşması insanlık kültür tarihi açısından Orta Paleolitik dönem içinde yaşanmaya başlar ve Üst ile Epi-paleolitik dönemler boyunca etkisini sürdürür. Eğer Würm buzulunu 4 ayrı evre olarak düşünürsek; bunun ilk iki evresi Orta Paleolitik, son iki evresi ise Üst ile Epi-paleolitik dönemlere rastlar. Ancak biz Turoğlu'nun ayrımına göre, Würm buzulunu iki ayrı süreç olarak ele almaya çalışacağız (Turoğlu, 2011: 267-274).

Oksijen İzotop Safhası (OİS) 4-2 arası, yani G.Ö. 75.000 ve Son Buzul Doruğu⁷'nin (LGM=last glacial maximum) sonuna değin yaşanan iklimsel salınımlar dünyanın geçirdiği tüm buzul evreleriyle karşılaştırıldığında çok daha sık ve ani değişimleri yansıtmaktadır (Levha 2: 2). Küçülen ve genişleyen buzul örtüleri; nispeten ani ve hızlı soğuma ve ısınma evreleri ve tüm bunlara bağlı olarak gelişen ekolojik ortamlar ile deniz seviyeleri değişiklikleri Würm buzulunun karakteristiğinin anlaşılmasında temel veriler (**Figür 1**) olarak görülmektedir (Turoğlu, 2011: 267).

Figür 1: G.Ö. 75.000-25.000 yılları arasında (Würm Buzullaşması) görülen ortamsal değişiklikler (Van Andel ve Tzedakis, 1996: 492).

Diğer buzul ve buzularası dönemler için olduğu gibi, bu buzul dönemi de farklı bölgeler için farklı isimlerle anılmaktadır. Alplerde *Würm*, Kuzey Amerika'da *Wisconsin*, Kuzey ve Orta Avrupa'da *Weichsel* veya *Vistula*, Britanya Adaları'nda *Devensian*, İrlanda'da *Midlandian* olarak adlandırılmıştır. Aslında Würm buzullaşmasının soğuk iklim koşulları G.Ö. 110.000 yılları civarında yaşanmaya başlar (Turoğlu, 2011: 267). Daha önceki buzullaşmalarda olduğu gibi, Würm içinde de buzul (*stadial*) ve buzul duraklaması (*interstadial*) evrelerden oluşan önemli iklimsel salınımların varlığından bahsetmiştik (**Tablo 1**).

⁷ "Son Buzul Doruğu" danışmanım ve hocam Doç. Dr. Metin Kartal'ın bu buzul evresiyle ilgili İngilizce kullanıma (*Last Glacial Maximum*) karşılık olarak önerdiği Türkçe isimlendirmedir ve ilk kez tezimiz kapsamında kullanılmıştır.

Würm buzullaşması genel olarak iki önemli buzul doruğu ile gerçekleşmiştir. **Würm I** en şiddetli seviyeye günümüzden yaklaşık 75 bin yıl önce; **Würm II** ise maksimum seviyeye günümüzden yaklaşık 21-17 bin yıl öncesi (son buzul doruğu) bir zaman aralığında ulaşmıştır. Würm buzullaşmasının soğuk ve kurak iklim özellikleri yaklaşık 14 bin yıl öncesine kadar devam etmiş olup daha sonra sıcaklık ve nem koşullarının artması yönündeki değişim eğilimine girmiştir. Ancak ısınma yönündeki bu değişiklikler uzun sürmemiş ve özellikle Kuzey Yarıküre G.Ö. 13 binde *Younger Dryas* olarak adlandırılan kısa süreli yeni bir soğuma sürecine girmiştir (**Tablo 1**). Bu durum, günümüzden 11.700 yıl öncesine değin etkili olmasına karşın, daha sonra iklimin ısınma ve nem artışı yönündeki değişimi, yani Holosen'e girilmesi ile etkisini yitirdiği görülmektedir (Turoğlu, 2011: 267).

Zaman (1000 yıl)	Koşullar
150	Soğuk, kuru buzul koşulları
±130	Hızlı bir ısınma, <i>Eemian</i> buzularasının başlaması.
130-110	Genellikle günümüzden daha sıcak ve nemli. <i>Eemian</i> buzularası (G.Ö. 121.000 de küresel soğuk ve kuru iklim)
110	Soğuk iklim, <i>Eemian</i> buzularasının sonu.
105-95	Sıcaklıklarda artış, fakat halen günümüzdekinden soğuk ve kuru hava koşulları hakim. Sıcaklıklarda önemli dalgalanmalar.
95-93	Soğuk ve kurak iklim koşullarının hakim olduğu bir zaman aralığı.
93-75	Daha ılıman bir evre. G.Ö. 105-95 bin periyoduna benzer iklim özellikleri.
75-60	Soğuk ve kurak tamamen buzul koşulları hakim (Würm buzulunun başlanması).
60-25	Günümüzdekinden daha kurak ve soğuk, buzul ve buzularası ardalanmaları, 20 den fazla iklimsel salınım.
25-15	Soğuk ve kurak, tamamen buzul koşulları hakim. Son Buzul Doruğu. Bu dönem 2 soğuk faz içermektedir. Bunlar, G.Ö. 23-21 bin ile G.Ö. 17-14,5 bin yılları arasındadır.
14,5	Sıcak ve nemli bir iklime hızlı geçiş, buzulların erimesi (<i>deglasiyasyon</i>) başlangıcı.
13,5	Hemen hemen tüm dünyada sıcaklık ve nemlilik koşulları günümüzdekine benzer karakterdedir.
12,8 (±200 yıl)	Soğuk ve kurak koşullar başlangıcı, birçok sahada <i>Younger Dryas</i> etkinliği.
11,7 (±200 yıl)	<i>Younger Dryas</i> 'ın ani son buluşu, sıcak ve nemli iklim koşullarına geçiş. Holosen başlangıcı.

Tablo 1: Son 130 bin yıl içinde gerçekleşen iklimsel (soğuk-sıcak) salınımlar (Turoğlu, 2011: 277).

Würm I buzullaşması: *Eemian* (Riss-Würm) buzularasında, G.Ö. 130-120 bin yılları arasındaki iklimsel ılımanlaşma etkisinin kaybolması ile G.Ö. 110 bin yıl civarında yeni bir soğuma sürecine girilmiştir. Okyanus çökellerinden elde edilen veriler bu soğuk geçişin binlerce yıl devam eden yavaş ve aşamalı bir şekilde

olmadığını; aksine görece ani ve hızlı bir şekilde gerçekleştiğini tanıtlamaktadır. Buzularası koşullardan buzul koşullarına (sıcak ve nemli koşullardan soğuk ve kurak koşullara) geçişin Turoğlu'na göre 400 yıldan daha az bir sürede gerçekleştiği anlaşılmaktadır (Turoğlu, 2011: 267). Zaman zaman nispeten kısa süren daha sıcak evreler olsa da, genel olarak buzul koşulları hakimdir. Bu soğuk koşullar özellikle Kuzey Yarıküre'de yer yer kalınlığı binlerce metreyi bulan buz örtülerinin güneye ve daha düşük kottaki alanlara doğru genişlemesine ve deniz seviyelerinin de günümüzdekine oranla 80-50 metre düşmesine neden olduğu ileri sürülmüştür (Turoğlu, 2011: 267; Van Andel ve Tzedakis, 1996: 481-500). Kar şeklindeki yağışlar, yazların daha serin geçmesinden dolayı erimeden kalmış, sonraki kar yağışları ile daha da büyük kalınlıklara ulaşarak buzulların beslenmelerini güçlendirmiştir. Böylece buzullar Kuzey Avrupa ve Kanada'da binlerce metre kalınlıklara ulaşmıştır. Bu soğuk koşullar günümüzden 70 bin yıl öncesine değin devam etmiştir (Burroughs, 2005; Turoğlu, 2011; Van Andel ve Tzedakis, 1996).

Würm I, buzul duraklaması bir dönem ile kısa bir süre kesintiye uğrar. Daha çok ısınma yönündeki bu değişim G.Ö. 60-55 bin yılları arasında yaşanmış ve bu evrede sıcaklıklarda birkaç derecelik artışlar söz konusu olmuştur (Turoğlu, 2011: 268). Bu zaman aralığında sıcaklıklar günümüze oranla daha düşük olmasına rağmen ısınma yönünde meydana gelen değişikliklerle birlikte buzullarda yer yer erimeler olmuştur (Turoğlu, 2011: 267). Bu süreç genel olarak iklim koşullarındaki dalgalanmalar ile karakterizedir. Tropikal bölgelerde genel olarak günümüzdekinden daha nemli, orta enlemlerde ise günümüzdekinden daha kurak iklim koşullarının hakim olduğu anlaşılmaktadır (Turoğlu, 2011: 268). Bu evrede Yakındoğu, Anadolu ve Balkanlar gibi coğrafyaları da içine alan pek çok bölgede soğuk stepler ve ağaçlı steplerin yer aldığı bir bitki örtüsünün yaygın olduğu (Levha 3: 1) düşünülmektedir (Burroughs, 2005). Bu genel karakter, iklim koşullarındaki soğuk ve sıcak koşullara ait dalgalanmalara rağmen, soğuma yönündeki eğilimle devam etmiş gibi görünmektedir (Turoğlu, 2011: 267).

Würm II, günümüzden 30 bin yıl öncesinden itibaren yaşanmaya başlar. Şiddetli soğumaların yaşandığı, buzul örtülerinin en geniş sınırlarına ulaştığı bu son uzun süreli buzullaşmada genel olarak soğuk ve kurak iklim koşulları baskındır. Üst *Pleniglasial* olarak da adlandırılan (Turoğlu, 2011: 268) bu dönem, kabaca G.Ö. 30-17 bin yılları arasına tarihlendirilebilir. Bu dönemin en şiddetli buzul koşulları, G.Ö. 21-17 bin yılları arasında (son buzul doruğunda) yaşanmıştır (Turoğlu, 2011: 269). Kurak ve yarı-kurak koşullar çok geniş alanları etkisi altına almış, orman alanları küçülmüş, deniz seviyeleri en düşük seviyelerine gerilemiştir. Deniz seviyelerinin düşmesiyle birlikte çok geniş kıyısız ovalar ortaya çıkmış ve özellikle bu soğuk iklim koşullarının yaşandığı evrelerde başta insan ve hayvanlar olmak üzere canlı yaşamı bu alanlara kaymıştır (Bailey, 1992; Bailey, 2000; Van Andel, 1989; Van Andel ve Tzedakis, 1996). Deniz seviyesinden yüksekte yer alan özellikle açık-hava diye tanımlanan yerleşim yerleri terk edilmiş ve soğuk koşullardan dolayı kıyısız alanlardaki iskanların yanı sıra, bazı yerlerde (Örneğin Fransa'da Dordogne Bölgesi ve İspanya'da Pireneler) özellikle mağaralardaki iskanların da büyük oranda yoğunlaştığı görülmüştür (Bailey, 1992; 1995; Bailey, 2000: 18-22; McIntosh, 2006: 20-23; Turoğlu, 2011: 269; Van Andel, 1989; Van Andel ve Perissoratis, 2006; Van Andel ve Shackleton, 1982).

Sonuç olarak G.Ö. 114-110 bin yıl öncesinden başlayıp Holosen'e değin devam eden son buzul çağı (Würm buzullaşması) içinde daha soğuk ve görece sıcak iklim koşullarının egemen olduğu süreçlerle karakterizedir. Sık sık iklim değişikliklerinin yaşanmasında volkanik faaliyetlerin de önemli bir rol oynadığı anlaşılmaktadır (Turoğlu, 2011: 267-269). Özellikle G.Ö. 75.000 ile 11.700 yılları arasında çok daha belirgin hale gelen iklim değişiklikleri *Dansgaard-Oeschger* iklimsel döngüleri ve *Heinrich Dönemleri (events)* olarak tanımlanmıştır. Yapılan çalışmalar Würm içinde 25 *Dansgaard* (ısınma) ve 6 *Heinrich* (soğuma) evresinin yaşandığını ortaya koymuştur (Turoğlu, 2011: 269-274).

V. 2. 2. Son Buzul Doruğu (*Last Glacial Maximum*)

Son buzul çağında (Würm buzullaşmasının⁸ ikinci evresinde) en soğuk iklim koşullarının yaşandığı “*Last Glacial Maximum*” (*LGM*) veya “Son Buzul Doruğu”; *Heinrich 3* (**Tablo 1**) evresinin sonunda yaklaşık G.Ö. 21 bin yılları civarında (Turoğlu, 2011: 269), Oksijen İzotop Safhası (*OIS*) 3’ün sona ermesiyle kendini göstermeye başlar. *OIS 2* boyunca bu soğuk iklim koşulları G.Ö. 15 binlere kadar etkisini sürdürür (Turoğlu, 2011: 269; Van Andel, 2002: 2). Bu soğuma evresi deniz seviyelerinde yaşanan hızlı düşüş ile *Fennoscandian* (İskandinavya) ve *Laurentide* (Kanada) buzul örtülerinin genişlemesiyle (Levha 2: 2; Levha 3: 2) de ilişkilendirilir (Burroughs, 2005: 93).

Son buzul çağının en şiddetli soğukları, tam anlamıyla *Heinrich 2* ve 1 arasında, kabaca G.Ö. 21.000-17.000 yılları arasında yaşanır (Turoğlu, 2011: 269). Buzullaşmaların etkisi özellikle Avrupa’nın kuzeyinde şiddetli bir şekilde hissedilir. Genişleyen *Fennoscandian* Buzul Yaygısı’nın Alplerin kuzeyini ve Pireneler’in çoğu bölgesini (özellikle yüksek alanları) bir kutup çölü haline getirdiği ileri sürülmektedir (Burroughs, 2005: 93). Öyle ki tundra iklimi (donmuş toprak) Fransa’nın güneyine değin uzanmış ve kuzeydeki dağlık alanları etkisi altına almıştır (Levha 3: 2). Bu dönemde Avrupa’nın kuzeyindeki ana buzul örtüsünün sadece güneyindeki topraklarda çok az bitki yetiştiği anlaşılmaktadır. Son buzul doruğunun soğuk iklim

⁸ Bu bağlamda Würm II evresi içinde değerlendirilen ve *LGM* olarak da adlandırılan Son Buzul Doruğu (Turoğlu, 2011: 268) *Würm* buzullaşmasının en şiddetli soğuklarının yaşandığı bir dönemi karakterize eder. Bu süreçte, Ege Denizi’nde bugün kıta sahanlığı olarak bildiğimiz geniş bir alanın üzerindeki adalar Anadolu Yarımadası’na, daha batıda yer alan adalar ise Yunanistan Anakarası’na bir kara bağlantısı ile bağlıydı (Levha 4: 1; Levha 4:2). Balkanlar’da, özellikle Bulgaristan’da yer alan Rhodope Dağları, Yunanistan’da ise Pindus ve Epirus dağlık alanları gibi yüksek alanlar ve platolar yılın büyük bir bölümünde bir kar örtüsünün altındaydı. Adriyatik, Ionia ve Ege gibi Akdeniz’in uzantıları olarak tanımlanabilecek olan iç denizlerin su seviyelerinin, bazı yerlerde 130 metre daha düşük olduğu iddia edilmektedir (Van Andel ve Shackleton, 1982). Buralarda ortaya çıkan kıyasal ovalar ile daha düşük kottaki nehir vadileri, başta insanlar olmak üzere pek çok canlı ve bitki türünün yaşam alanlarını oluşturmaktaydı (Bailey, 1992). Anadolu coğrafyasının özellikle kuzeyi ile doğusunda yer alan yüksek dağlık alanlar insan yaşamı açısından tamamıyla elverişsiz bir ortama sahipti. Bu dönemde güneyde, Akdeniz’i çevreleyen dağlık alanlardaki kar örtüsü 1 km boyunca dağların yamaçları boyunca uzanmaktaydı (Hughes ve Woodward, 2008: 581-582). Anadolu Platosu’nun çoğu kesimi sert ve kurak bir iklimin etkisi altında olduğundan, insan yaşamı bu dönemde özellikle Karadeniz ve Akdeniz kıyıları gibi daha alçak ve yüksek bölgelere nazaran daha sıcak alanlara kaymıştır (Özdoğan, 1997a).

koşullarının en şiddetli yaşandığı zamanlarda İngiltere'nin çoğu kesimi, Fransa'nın ve Hollanda'nın kuzeyi ve Almanya ile Polonya'nın doğu bölgeleri insanlar için yaşanabilecek alanlar olmaktan çıkmıştır. Sadece Fransa'nın güneybatısındaki Dordogne Bölgesi ve Pireneler'in alçak yamaçlarının insan yaşamı açısından bu bölgelere nazaran daha uygun koşullara sahip olduğu görülmektedir. Akdeniz Bölgesi'nde ise genellikle kurak ve yarı-çöl ikliminin egemen olduğu görülür. Son buzul doruğunda bu bölgedeki ormanlık alanlar, kıyısal alanlar dışında, oldukça azdır (Burroughs, 2005: 93-94).

Çelişkili bir şekilde son buzul doruğunda Anadolu ve Balkanlar'da, özellikle Yunanistan gibi ülkelerde yer alan bazı göllerin seviyelerinde bir artış gözlemlenmiştir (Burroughs, 2005: 94). Ancak bunun kış yağışlarıyla alakalı olabileceği de düşünülmektedir (Hughes ve Woodward, 2008). Son buzul doruğunda Orta ve Doğu Avrupa'nın insanlar için daha az yaşanabilir bir çevre ve iklime sahip olduğu düşünülür, ancak durum görüldüğü gibi de değildir. Buzul koşullarının en şiddetli yaşandığı evrelerde canlı yaşamı ve bitki örtüsü bu bölgelerde daha izole alanlara kaymıştır. Daha doğuda, Rusya steplerinde ise ağaçlık alanlar nehir vadileri boyunca uzanmaktadır. Diğer bölgelerde ise step-tundra iklimi baskındır (Burroughs, 2005: 94).

Polen analizleri Karadeniz'in doğu sahilleri ile Kafkaslar'ın yüksek dağlık alanlarında meşe ve huş ağaçlarından oluşan ormanlık bir çevreye işaret eder (Levha 3: 1, Levha 3: 2). Ancak özellikle geniş yapraklı ormanlar veya ağaçlık alanlar daha çok yerel bir dağılım sergilemektedir. Son buzul doruğunda Hazar Denizi (*Caspian*) çok daha derin ve daha geniş bir alanı kaplarken Karadeniz'in bu dönemde çok daha sığ ve çok daha küçük bir alanı kapladığı tespit edilmiştir. Bu her iki denizin kıyıları boyunca sonbaharda yapraklarını döken ormanlık alanların yer aldığı anlaşılmaktadır (Burroughs, 2005: 94- 95).

Yunanistan'da yapılan çalışmalar son buzul doruğunda, özellikle ülkenin kuzeyindeki Tymphi Dağı gibi yüksek dağlık alanların birkaç bin yıllık aralarla buzullarla kaplandığını ortaya koymuştur (Hughes ve diğ., 2006). Özellikle son buzul doruğundaki buzullaşmalar Yunanistan'ın yüksek dağlık alanlarında (Pindus ve Epirus gibi) çok geniş alanları etkilemiş ve dağlık bölgeler büyük oranda buzul örtüleriyle kaplanmıştır (Hughes ve Woodward, 2008: 582).

Van Andel ve Shackleton, son buzul doruğunda Ege ve Ionia ve Adriyatik denizlerinin su seviyesinin buzullaşmalara bağlı olarak ortalama 50-100 m düştüğünü (Levha 4: 1: Levha 4: 2) öne sürmektedirler (Van Andel ve Shackleton, 1982: 451). Deniz seviyelerinin düşmesine bağlı olarak kıyısız alanlarda ortaya çıkan ovalarda, insan yerleşmeleri açısından bir yoğunlaşmanın olduğu iddia edilir (Bailey, 1992; Bailey, 2000; Papagianni, 2000; Van Andel, 1989; Van Andel ve Shackleton, 1982; Van Andel ve Tzedakis, 1996). Bu yoğunlaşmanın aksine Yunanistan'da Epirus Bölgesi gibi dağlık alanlarda yer alan mağara ve kaya-altı sığınağı ve açık-hava türünden yerleşim yerlerinde insan aktiviteleri açısından bir azalma söz konusudur. Hatta bu dönemde pek çok yerleşim yerinin terk edildiği düşünülmektedir (Bailey, 1992: 4). Özellikle G.Ö. 16 binden sonra bu dağlık alanlardaki yerleşimlerin tekrar yoğunlaşması, Bailey'e göre deniz seviyelerinin tekrar yükselmesiyle alakalı olmalıdır (Bailey, 1992: 8-9). Deniz seviyelerinin yükselmesi ve kıyısız ovaların tekrar sularla kaplanması veya iç bölgelerdeki koşulların tekrar yaşanabilir hale gelmesi kıyısız alanlarda yaşayan insan gruplarının iç bölgelere çekilmesine neden olmuş gibi görünmektedir.

Yunanistan, buzul çağlarında Kuzey Akdeniz'in pek çok bölgesi gibi kuzeyin soğuk, güneyin ise kurak ve nispeten daha sıcak iklim koşullarının altındaydı. Özellikle Yunanistan'ın kuzeyinde yer alan ve Orta Paleolitik dönemde pek çok insan yerleşimine ev sahipliği yapan Pindus Dağları son buzul doruğunda Avrupa'yı etkisi altına alan buzul yaygılarının en uç noktasını oluşturuyordu (Bailey, 2000). Ancak buzullaşmaların etkisi tüm Akdeniz ülkelerinde olduğu gibi Yunanistan'da da

sadece yüksek dağlık alanlar ile iç bölgelerdeki platolarla sınırlı kalmıştır. Böylelikle kıyısız ovalara doğru inildiğinde çok daha makul hava koşullarının yaşandığı görülmektedir (Bailey, 1992: 9).

Bulgaristan'daki Pirun Dağları'nda Wright ve ekibi tarafından yapılan polen analizi çalışmalarına göre, son buzul doruğu boyunca soğuk ve kurak iklim koşulları Yunanistan'da olduğu gibi yüksek dağlık alanlar ile iç bölgelerde etkili olmuştur. Özellikle bu alanların stepik bir bitki örtüsüyle kaplı olduğu görülmektedir (Wright ve diğ., 2003: 127-136).

Türkiye dikkate alındığında, ülkenin kuzeyinde, Karadeniz Bölgesi'nde yer alan Kaçkar Dağları'nda Akçar ve ekibi tarafından yapılan araştırmalara göre, son buzul doruğu süresince buzul oluşumları söz konusudur (Akçar ve diğ., 2007a; Akçar ve diğ., 2007b; Akçar ve diğ., 2008). Özellikle Kavron Vadisi olarak adlandırılan yerde, G.Ö. 26-18 bin yılları arasında buzul oluşumları tespit edilmiştir (Akçar ve diğ., 2007a). G.Ö. 15 binden sonra bu vadideki buzulların erimeye başladığı ve *Younger Dryas*'ta tekrar oluştukları anlaşılmaktadır (Akçar ve diğ., 2007b). Özellikle son buzul doruğundan sonra bu bölgedeki buzulların hızla eridiği görülür. Türkiye'nin batısında, Sandıras Dağları'nda (Sarıkaya ve diğ., 2008) ve İç Anadolu'da Erciyes Dağı'nda yürütülen buzul araştırmaları (Sarıkaya ve diğ., 2009) bu dağlık alanların da son buzul doruğu boyunca buzulların etkisi altında olduğuna işaret etmektedir. Özellikle buralarda Sarıkaya tarafından uygulanan kozmojenik nüklid yaşlandırma çalışmaları bu durumu doğrular niteliktedir (Sarıkaya ve diğ., 2008; Sarıkaya ve diğ., 2009).

Türkiye'de Uludağ, Dedegöl ve Kaçkar Dağları'nda yapılan buzul araştırmaları bu alanlardaki *paleo*-buzulların son buzul doruğundaki ilerlemesinin İtalya, Yunanistan ve Alp Dağları'ndaki buzul ilerlemeleriyle büyük oranda uyduğuna göstermektedir (Akçar ve diğ., 2007a; Akçar ve diğ., 2008). Bu evrede

özellikle İç Anadolu'daki ağaçlık alanların yokluğu ve Akşehir, Burdur, Eski Konya, Tuz Gölü ve Van Gölü gibi kapalı havza göllerinin su seviyelerinin de yüksek olduğu görülmektedir. Bu durum, iklimin günümüze oranla daha soğuk bunun aksine yağış ve buharlaşma oranlarının ise daha düşük olduğu şeklinde açıklanmaktadır (Akçar ve diğ., 2007a: 180).

Sonuç olarak son buzul doruğu veya İngiliz terminolojisindeki haliyle *Last Glacial Maximum* buzullaşması son buzul çağıının en şiddetli soğuklarının yaşandığı bir dönemi karakterize eder. Bu dönemde deniz ve okyanus seviyeleri en düşük konumuna çekilmiş, yüksek dağlık alanlar çok daha soğuk bir iklim modeli yansıttığından, buralarda başta insan olmak üzere canlı yaşamı daha düşük kottaki yerlere, nehir vadileri ve gölssel alanlar ile kıyısız ovalar gibi canlı yaşamına daha uygun alanlara kaymıştır (Bailey, 2000; Özdoğan, 1997a). Bunun yanı sıra, bazı mağara yerleşimlerinde son buzul doruğu evresine denk gelen dolguların arkeolojik açıdan steril oldukları görülmüştür. Özellikle Yunanistan'daki yerleşimlerde bu türden *hiatus*ler, Franchthi, Klissoura Mağara 1, Theopetra ve Kastritsa gibi mağara yerleşimlerinde iyi bir şekilde tanımlanmıştır (Starkovich, 2011: 86).

V. 2. 3. *Younger Dryas* Buzullaşması

Son buzul çağında yaşanan buzul koşullarının sona ermesi tartışmalı bir konudur. Elbette ki, buzullaşmaların etkisi uzun süre devam etmiş ve buzul ikliminden çıkış Yerküre'nin yapısından dolayı her yerde aynı kronolojik süreçte olmamıştır. Son buzul doruğundan Holosen'e geçiş evresinin, yapılan araştırmalar ışığında her yerde aynı zamanda olmadığı konusunda iklim bilimciler de hemfikirdirler (Burroughs, 2005; Gribbin ve Chersfas, 2012; Ponting, 2008; Turoğlu, 2011). Bu geçişin Kuzey Yarıküre'nin güneyinden (veya alçak enlemlerinden) başlayarak kuzeyine (veya yüksek enlemlere) doğru aşamalı bir şekilde gerçekleştiği anlaşılmaktadır (Burroughs, 2005). Yapılan palinolojik, sedimantolojik ve jeomorfolojik incelemeler de bu durumu doğrular niteliktedir (Bar-Yosef, 1998;

Burroughs, 2005; Turoğlu, 2011). Buzul örtülerinin kalktığı (eridiği) alanlarda, özellikle yine güneyden başlayarak kuzeye doğru insan yaşamı açısından dramatik çöküşlerin yaşandığı ve sonuçta farklı insan adaptasyonlarının⁹ ortaya çıktığı arkeolojik araştırmalarla da doğrulanmıştır (Bar-Yosef, 1998: 168; Burroughs, 2005: 45; Mithen, 1994).

Son buzul doruğunun buzullarının erimesi ve *Bølling* olarak adlandırılan ısınma evresinin başlamasıyla yaklaşık G.Ö. 14.600'lerden itibaren deniz seviyelerinde hızlı bir yükselme başlamıştır. Bu artış öncelikle *Fennoscandian* ve *Laurentide* gibi kitlesel buzul yaygılarının erimesine bağlanmaktadır (Burroughs, 2005: 45). Böylelikle son buzul doruğundan sonra havaların ısınması ve buna bağlı olarak buzulların erimesi ile birlikte deniz seviyelerinde yükselmeyle sonuçlanan değişikliklerin yanı sıra, özellikle Avrupa'daki ekolojik ortam güneyden başlayarak kuzeye doğru ormanlaşma aşamasına girmiştir. Ancak tam buzul koşulları sona erip Holosen (veya buzularası) iklim koşulları hakim olmaya başlamışken G.Ö. yaklaşık 13.000'de buzul koşullarına yakın bir iklim değişikliği meydana gelmiştir. Hemen hemen 1000 yıldan fazla bir süre etkisini devam ettiren bu buzul evresi *Younger Dryas* (Genç Buzullaşma veya Son *Heinrich* Dönemi 'H0') olarak adlandırılmaktadır. Ancak bu soğuk ara dönem Dünya'nın her yerinde aynı şekilde etkili olmamış ve özellikle Kuzey Yarıküre'yi etkisi altına almıştır (Turoğlu, 2011: 275).

Younger Dryas iklim değişikliği Grönland ve çevresinde günümüzdeki ortalamalardan 15 (± 3) °C daha düşük sıcaklıkların yaşanmasına yol açmıştır (Turoğlu, 2011: 275). *Younger Dryas* soğuk-kurak iklim koşulları ve buzullaşmaları sadece Grönland ve çevresinde değil fakat aynı zamanda tropikal ve yarı-tropikal iklim bölgelerini de etkisi altına almış gibi görünmektedir (Burroughs, 2005). Son buzul doruğundan sonra hava sıcaklıklarının hızla yükselmesi Grönland ve Kuzey

⁹ Özellikle Yakındoğu'da tarımcı yerleşik toplumların ortaya çıkışı veya Avrupa Kıtası'nda Mezolitik olarak adlandırılan ve çoğunlukla denizel/sulak kaynaklara bağımlı olarak yaşayan basit avcı-toplayıcı grupların ortaya çıkması gibi (Bar-Yosef, 1998: 168).

Kutup Bölgesi'ndeki buzulların hızlı bir şekilde erimesine yol açar. Buzulların erimesi ile oluşan çok büyük miktardaki soğuk ve tatlı suyun Labrador ve Grönland çevresinde denize karışması bu bölgedeki okyanus akıntısını engelleyerek kesintiye uğratmıştır. Ekvator ve çevresinden yüksek enlemlere ısı transferi sağlayan okyanus akıntılarının engellenmesi ile akıntıların sıcaklık üzerindeki etkisi ortadan kalkmış ve sıcaklıklar yeni bir soğuk ara dönemin yaşanmasına neden olacak kadar düşmüştür (Turoğlu, 2011: 275).

Küresel bir buzul dönemi olarak da tanımlanan bu süreçte (Burroughs, 2005; Turoğlu, 2011) iklimde yaşanan değişikliklerin özellikle Yakındoğu'da yaşayan Epi-paleolitik dönem avcı-toplayıcı insan grupları üzerinde çok önemli etkileri olduğu ileri sürülmektedir (Bar-Yosef, 1998: 168). Bu soğuk iklim koşulları tahıllar gibi bazı doğal bitkisel ürünlerin üretiminde bir düşüşe ve yetiştikleri alanlarda bir daralmaya yol açtığı gibi, bu bitkisel ürünlere dayalı bir beslenme modeline sahip insanların yaşadıkları doğal çevreyi de sınırlamıştır. Bunun yanı sıra, *Younger Dryas* buzullaşması gerek Yakındoğu ile Anadolu ve Balkanlar ve gerekse Avrupa'da yaşayan bu dönem avcı-toplayıcı insan gruplarının temel besin kaynaklarını oluşturan av hayvanları ile bitkisel kaynaklarda doğal bir azalmaya yol açmıştır. Ayrıca besin kaynaklarının yüksek dağlık alanlara nazaran daha uygun iklim ve hava koşullarına sahip kıyısal alanlar ile nehir vadileri gibi bölgelerde varlığını sürdürmeleri bu kaynaklara bağımlı olarak yaşayan insan gruplarının da bu alanlara sıkışıp kalmasına yol açmış olabileceği varsayılmaktadır (Bar-Yosef, 1998).

İklimin etkisi ile hızla değişen bu yeni çevreye gerek yerleşik ve gerekse konar-göçer avcı-toplayıcıların verdikleri tepki Yakındoğu'da çok daha farklı olmuş gibi görünmektedir. Öyle ki, Ofer Bar-Yosef, *Younger Dryas* buzul koşullarının Yakındoğu'da yaşayan avcı-toplayıcıların (*Natufian*ların) tarıma geçmelerini tetikleyen en önemli doğal süreçlerden biri olduğunu ileri sürmektedir (Bar-Yosef, 1998: 169). Özetle Childe'nin "Devrim" (*Neolithic Revolution*) olarak nitelendirdiği bu köklü değişim (Childe, 2007: 63) bu soğuk iklim koşullarına Yakındoğu'da

yaşayan insan topluluklarının sosyo-ekonomik bir tepkisi olarak görülmektedir (Bar-Yosef, 1998: 169). Mithen'in de ifade ettiği gibi, muhtemelen Avrupa'daki koşullar tarıma elverişli olmadığından buradaki insan adaptasyonları basit avcı-toplayıcılar şeklinde olmuştur (Mithen, 1994: 79).

V. 2. 4. Holosen Dönem

Günümüzde içinde bulunduğumuz jeolojik süreç olan Holosen¹⁰, genel olarak çok ciddi boyutlarda iklimsel değişikliklerin meydana gelmediği dengeli bir buzularası (*interglasiyal*) dönemi temsil eder gibi görünmektedir. Gerçekten de son buzul doruğu buzullaşmasından sonra iklimde görülen ani ve kısa süreli değişikliklere karşın, belirgin olarak buzularası iklim koşulları hakim olmuştur. Ancak Holosen dönem içinde genel olarak sıcak iklim koşulları hüküm sürmüş olmasına rağmen daha soğuk dönemler de görülmektedir (Burroughs, 2005; Turoğlu, 2011). Holosen'deki sıcak ve daha soğuk olarak belirlenen iklim değişiklikleri büyük ölçüde Grönland ve Antarktika buzullarından alınan buz karotlarının verilerine dayandırılır (Turoğlu, 2011: 296). Ayrıca Kuzey Amerika ve Avrupa'daki göl çökellerinden elde edilen sıcaklık ve tarihlendirme verileri de bu dönem iklim salınımlarının anlaşılması açısından oldukça önemlidir. *Holosen Klimatik Optimumu*, *Roma Klimatik Optimumu*, *Ortaçağ Sıcak Dönemi* Holosen'deki önemli sıcak dönemlerdir. Soğuk dönemler ise *Bond* dönemleri olarak sınıflandırılmıştır (Turoğlu, 2011: 297). Bu sıcak ve soğuk dönemlerin (**Tablo 2**) coğrafik faktörler nedeni ile dünyanın farklı yerlerinde farklı zamanlarda ve değişik şiddetlerde cereyan ettiği belirtilmektedir (Burroughs, 2005: 47; Turoğlu, 2011: 297).

¹⁰ *Holo*: tümü veya hepsi; *cene*: yeni kelimelerinden türetilen Holosen terimi, "tümüyle yeni" anlamına gelmektedir (Kazancı, 2012: 8).

Bond Dönemleri	Zaman (G.Ö-Yıl)	ÖZELLİKLER
B0	1500-1850	Küçük Buzul Çağı
B1	± 1.400	Göç Dönemi (MS ¹¹ 450-900)
B2	± 2.800	Demir Çağı Soğuk Dönemi (MÖ ¹² 900-300)
B3	± 4.200	
B4	± 5.900	
B5	± 8.100	
B6	± 9.400	
B7	± 10.300	İsimlendirilmemiş Bond Dönemi
B8	± 11.100	<i>Younger Dryas- Boreal</i> Geçiş

Tablo 2: Holosen Soğuk Dönemleri (Turoğlu, 2011: 297)

Kuzey Atlantik'teki birçok farklı lokasyona ait derin deniz çökelleri üzerinde yapılan litolojik ve petrografik analiz sonuçları Holosen içinde 8 kez soğuk salınım olduğunu ve bunların görece 1500 yıllık döngüler ile meydana geldiğini göstermektedir. Bu gelişimin soğuk evreleri olarak adlandırılan *Bond Dönemleri* (*Bond Cycle* ya da *Bond Events*) 11.100-10.300-9400-8100-5900-4200-2800 ve 1400 yıl öncesi zaman aralıklarında meydana gelmiştir (**Tablo 2**). Bu soğuk iklim salınımlarına ait verilere büyük oranda *The Greenland Core Project (GRIP)* ve *The Greenland Ice Sheet Project Two (GISP2)* araştırmaları ile ulaşılmıştır (Turoğlu, 2011: 297). *Younger Dryas* soğuk iklim koşullarının yaklaşık 11.700 (± 200) yıl önce sona ermesiyle giderek hızlı bir ısınma dönemi yaşanır (Turoğlu, 2011: 298).

¹¹ Milattan Sonra (MS).

¹² Milattan Önce (MÖ).

Holosen dönem içinde günümüz iklimsel koşullarına yakın olumlu hava şartlarının yaşanmaya başlaması ancak G.Ö. 6000 yılları civarında olmuştur¹³. Bu dönemden sonradır ki Dünya'nın ikliminde hissedilir bir şekilde Holosen dönemin koşulları yaşanmaya başlar (Burroughs, 2005; Turoğlu, 2011). Bu tarih Dünya'nın özellikle Kuzey Yarıküresi'nde görülen son buzul çağının soğuk iklim koşullarının etkisinin sona erdiğinin de göstergesi olarak kabul edilmektedir (Turoğlu, 2011: 298). Holosen'le birlikte özellikle Kuzey Yarıküre'de yüksek enlemlere doğru ekolojik ortam ormanlaşma aşamasına girmiştir. Kuzey Yarıküre'nin günümüzdekinden çok daha geniş alanları (günümüzdekinden yaklaşık 200-300 km²'lik daha geniş bir alan boyunca) bu dönemle birlikte ormanlarla kaplanmaya başlamıştır (Burroughs, 2005: 48).

Kuzey Yarıküre'nin çoğu bölgesinde, Holosen dönemin başlarında hala varlığını sürdüren buzul örtülerinin (Örneğin Kanada'nın kuzeyinde G.Ö. 6. binyıla kadar hala varlığını sürdüren *Laurentide* Buzul Örtüsü ve özellikle Avrupa'nın kuzeyindeki buzul örtüleri) G.Ö. 2. ve 3. binyıllara doğru yavaş yavaş ortadan kalktığı görülmektedir. Amerika'nın kuzeyinde 6 binyıl önce hala son buzul çağının iklimsel koşulları hâkimken Avrasya'da buzul sonrasında hava sıcaklığı en üst noktasına ulaşmıştır (Burroughs, 2005: 47-48).

¹³ Özellikle Kuzey Yarıküre'de, G.Ö. 9000-6000 yılları arasında genel olarak sıcak ve nemli iklim koşullarının egemen olduğu dönem *Holosen Klimatik Optimumu* olarak tanımlanmıştır. Ancak bu sıcak ve nemli iklim koşulları Dünya'nın her yerinde aynı şekilde etkili olmayıp farklı bölgelerde sıcaklık ve nemlilik özelliklerinin değişiklik gösterdiği görülmektedir. Sıcaklıkların artması buzulların erimesine, deniz ve okyanus seviyelerinin yükselmesine ve buna bağlı olarak giderek geniş alanların hızla ormanlaşmasına neden olmuştur. Dünya, binlerce yıl devam edecek olan bugünkünden daha sıcak ve nemli iklim koşullarının etkisi altına girmiştir. Bu dönemde orta kuşak ve alçak enlemlerin çok geniş alanları bitki örtüleri ile kaplanmıştır. Kuzey enlemlere yakın kesimlerdeki ormanlar giderek yayılım alanlarını genişletmiş ve orman üst sınırı da artmıştır (Turoğlu, 2011: 298).

G.Ö (Yıl)	ÖZELLİKLER
11.700-9000	<i>Younger Dryas</i> 'ın ani son buluşu; sıcak ve nemli iklim koşullarına geçiş. Holosen Başlangıcı. B8 ve B7 soğuk dönemleri.
9000-8000	Sıcak ve serin-soğuk dönemlerin kısa aralıklarla aralandığı bir zaman aralığı; B6 ve B5 soğuk dönemleri ve iki kez tekrar eden daha sıcak dönem.
±8200	Birçok bölgede aniden soğuk ve kurak koşulların etkili olması; Bond 5 soğuk dönemi.
8200-6000	Bazı bölgelerde günümüzden daha sıcak ve nemli iklim koşulları hakim
5900-5000	Soğuk dönem (B4)
5000-4200	Sıcak dönem
4200-4000	Soğuk ve kurak dönem
3900-2900	Sıcak dönem
2800-2500	Demir çağı soğuk dönemi (M.Ö. 900-300) B2
2200-1700	Sıcak dönem, Roma Klimatik Optimumu
1400-1200	Soğuk dönem, Göç Dönemi (<i>Migration Period</i>) MS. 500-900, B1
800-1300 MS.	Ortaçağ sıcak dönemi (<i>Medieval Warm Period</i>)
1550-1850 MS.	Soğuk dönem ve “Mini Buzul Çağı” (<i>Little Ice Age</i>). Bond 0 soğuk dönemi

Tablo 3: Holosen dönem içinde meydana gelen önemli iklimsel değişiklikler (Turoğlu, 2011: 300).

Holosen başlarında her ne kadar olumlu iklim koşulları yaşanmaya başlasa da günümüzden 8200¹⁴ yıl öncesinde kısa bir soğuma evresi meydana gelmiştir. Bu evre son buzul çağıının Holosen içinde yaşanan bir kalıntısı olarak da görülmektedir (Burroughs, 2005: 47; Turoğlu, 2011: 298). Bu soğuma evresiyle birlikte sıcaklıklarda yaklaşık 2°C lık bir düşüş meydana gelmiş ve sıcak-nemli koşullar yaklaşık 150-170 yıl boyunca kesintiye uğramış ve bu evrenin yaklaşık 60-70 yıllık bir zamanı çok şiddetli soğuk hava koşullarının yaşandığı bir iklim yaratmıştır. Holosen içinde görülen bu ani ve soğuk salınım *Bond Dönemlerinden B5* (**Tablo 2**) olarak tanımlanır. Bu dönemde Alpler'deki orman üst sınırının ortalama 200 m düştüğü belirlenmiştir. Yapılan araştırmalar Holosen içinde görülen bu soğuk

¹⁴ Bu tarih Balkanlar'da ve özellikle de Kuzeybatı Türkiye'de en erken neolitik yerleşmelerin (Örneğin Hoca Çeşme Evre IV ve III ile Karanovo I-II gibi) ortaya çıktığı tarih olması açısından da oldukça dikkat çekicidir (Asouti, 2009).

evrelerin sadece Avrupa Kıtası'nda değil, neredeyse Dünya'nın genelinde yaşandığını göstermiştir (Turoğlu, 2011: 298).

Son buzul çağında genellikle soğuk iklim koşulları hüküm sürmesine rağmen çok sık aralıklarla tekrarlayan iklimsel değişimler bir soğuk bir sıcak seyretmiştir (**Tablo 1**). Bu kısa süreli iklimsel değişimlerin insan aktivitelerinde sosyal ve ekonomik açıdan tahripkâr etkilere neden olduğu ileri sürülmektedir (Burroughs, 2005: 53). Zira bu kısa süreli değişimler besin ve beslenme modellerini ve buna bağlı olarak av ve avlanma stratejilerini, bu faaliyetlerin gerçekleşmesinde kullanılan alet ve benzeri (*vb.*) araçların tiplerini de önemli ölçüde etkilemiş gibi görünmektedir. Özellikle Avrupa kıtasında daha yerleşik toplumların ortaya çıkması, ancak bu değişimlerin azalması ile mümkün olmuş gibi görünmektedir (Burroughs, 2005). Yine kıyısız alanlarda yaşayan dönem insanları buzulların eriyip deniz seviyelerinin yükselmesine yol açmasından dolayı, yaşadıkları alanları terk etmek zorunda kalmışlardır. Son buzul çağında özellikle Avrupa'nın kuzey kesimindeki buzul örtüsünün yakınında yaşayan insanlar buzulların erimesiyle çok daha farklı bir çevreye adapte olmak zorunda kalmışlardır (Bailey, 2000; Burroughs, 2005; Mithen, 1994).

Holosen dönemin başlarında Anadolu'daki durum Yakındoğu'dan pek de farklı gözükmemektedir. Anadolu'da buzullaşmalara yönelik olarak yapılan çalışmalar son buzul çağında Anadolu'nun Doğusu, Kaçkarlar ve Batı Toroslar gibi yüksek dağlık bölgelerde bir takım buzullaşmaların varlığını ortaya koymuştur (Turoğlu, 2011:279). Ancak özellikle Holosenle birlikte Akdeniz'in ve onun uzantıları olan denizlerin su seviyesinde çok ciddi artışlar yaşanmış ve bu artışlarla birlikte kıyısız ovalar olarak tanımlanan kara parçaları –örneğin Ege ve Adriyatik denizlerinin su seviyesinin günümüze oranla en az 30 m daha fazla yükselmesiyle- sular altında kalmıştır (Van Andel ve Shackleton, 1982; Erol, 1979). Bu yükselmelerin nedenleri buzul suları, tektonik hareketler, izostatik devinimler ile Holosen döneme girilmesiyle birlikte yaşanan yağışlar olarak görülmektedir

(Burroughs, 2005). Deniz seviyelerinde görülen bu yükselmelere karşın, özellikle orta enlemlerde bulunan bazı göllerin su seviyelerinde düşüş ve tuzluluk oranlarında da artışlar tespit edilmiştir. Çünkü buzul dönemlerinde bu bölgelerde zaman zaman daha fazla olan yağış buzul sonrası süreçlerde genellikle azalmış, yükselen sıcaklık da buharlaşmayı etkilemiştir. Örneğin Anadolu'nun iç bölgelerinde yer alan Tuz Gölü gibi kapalı havzalarda buzul dönemlerinde geniş alanları kaplayan göller buzul sonrasında çekilmiş ve ilk Neolitik yerleşimler bu çekilen göl kenarı düzlüklerde gelişmiştir (Kayan, 1996: 45-46).

Holosen iklim salınımları, Erol tarafından, Batı Avrupa için şu şekilde saptanıp isimlendirilmiştir:

Preboreal dönem. G.Ö. 10.300-9800 yılları arası. Soğuk ve kurak.

Boreal dönem. G.Ö. 9800-8200 yılları arası. Serin ve kurak.

Atlantik dönem. G.Ö. 8200-5300 yılları arası. Sıcak ve nemli olup ana çizgileri ile iklimsel optimumu karşılamaktadır.

Subboreal dönem. G.Ö. 5300-2300 yılları arası. Serin ve kurak.

Subatlantik dönem. G.Ö. 2300 ile günümüz. Serin ve nemli (Erol, 1979: 34-35).

Holosen'de özellikle Avrupa'nın kuzeyinde çok daha dramatik değişikliklerin yaşandığı anlaşılmaktadır (Mithen, 1994: 79-135). Diğer yandan Erol, Türkiye koşullarına göre Holoseni Alt, Orta ve Üst olmak üzere şu şekilde ele almıştır:

Alt Holosen. G.Ö. 10.000-7000 arası. Serin kurak bir evre. Buzul çağına oranla belirgin bir ısınma söz konusudur. Deniz ve göl seviyeleri sürekli bir biçimde, ancak bazı duraklamalarla birlikte -40 metreden +2 metreye kadar yükselmiştir.

Orta Holosen Dönem. G.Ö. 7000-5000 arası. İklimsel optimum. Ilık nemli bir evre. İklimde günümüze oranla ortalama +2 derecelik bir iyileşme söz konusudur. Deniz ve göl seviyeleri günümüze oranla daha yüksekte seyretmektedir.

Üst Holosen Dönem. G.Ö. 5000 ile günümüz arası. İklimsel optimum sonrası ya da yazılı tarih çağları. Serin ve sıcak salınımlar evresi. Bugünkü deniz düzeyine yakın ya da +1 metre dolaylarında kıyı çizgileri gözlenir (Erol, 1979: 35).

V. 3. Son Buzul Çağı ve Holosen Başlangıcında Anadolu ve Balkanlar'ın Genel İklimsel Özellikleri

Bu bölümde Anadolu ve Balkanlar'ın son buzul çağındaki genel iklimsel özellikleri, özellikle bu bölgelerde yapılan polen analizi çalışmaları ile yerleşim yerlerinde yürütülen diğer (paleobotani ve zooarkeoloji) çalışmalar ışığında ele alınacaktır.

V. 3. 1. Anadolu

Anadolu'nun geçmiş dönem iklim ve çevre yapısının nasıl olduğu ile ilgili bilgilerimiz yakın bir zamana kadar komşu bölgelerde (Özellikle Yakındoğu) yürütülen çalışmalardan ibaretti (Kuhn, 2002: 198; Özdoğan, 1997a: 30; Şenkul ve Doğan, 2012: 1). Örneğin, Van Zeist ve Bottema'nın Yakındoğu'da yaptıkları polen analizi çalışmaları bu anlamda başvurulacak en önemli çalışmaları oluşturmuştur (Bottema ve Van Zeist, 1981: 111-132; Van Zeist ve Bottema, 1991). Bu çalışmalar Anadolu'nun sadece *paleo*-çevresel koşullarının yeniden oluşturulmasında değil, aynı zamanda pek çok arkeolojik çalışmanın da dayanağını oluşturmuştur (Özdoğan, 1997a: 30). Bu iki araştırmacının çalışmalarına göre Pleistosen'in erken evrelerinde Anadolu genellikle nemli ve sıcak bir iklime sahipken daha geç dönemlerde özellikle son buzul çağı ile son buzul doruğunda, kurak ve soğuk bir iklim modeli yansıtmaktadır. Bu iki araştırmacıya göre son buzul doruğunda Anadolu'nun sadece kuzey kesimleri (Karadeniz sahil kesimleri) ormanlarla kaplıydı. Geri kalan alanlar ise genellikle kurak ve soğuk bir iklime bağlı olarak gelişen stepik bitki topluluklarına sahipti (Van Zeist ve Bottema, 1991:111-132). Ancak son yıllarda Şenkul ve Doğan'ın yapmış oldukları polen analizi çalışmaları (Şenkul ve Doğan,

2012) bu bilgilerin güvenilirliğini sarsmıştır. 12 farklı lokaliteden alınan polen örneklerinin analizlerine göre ormanlık alanlar sadece kuzey bölgelerini değil, fakat aynı zamanda Marmara Denizi çevresinde ve Akdeniz sahil kesimlerinde de söz konusuydu (Şenkul ve Doğan, 2012: 1-13).

Özellikle geç buzul evresinde yaşanan *Allerød* ve *Bølling* ısınma evrelerinin yaşanmasıyla birlikte, Anadolu'da çok daha ılıman ve yağışlı iklim koşullarının yaşanmaya başladığı ve bunun da ormanlık alanların oranında bir artışa neden olduğu anlaşılmaktadır (Şenkul ve Doğan, 2012: 8).

Anadolu, topografik yapısından dolayı farklı iklim koşulları altında gelişen çok çeşitli bitki ve hayvan popülasyonlarına ev sahipliği yapmış ve yapmaktadır. Özellikle üç kıta arasındaki konumundan ötürü Anadolu'nun iklimlerin karşılaştığı bir bölge olduğu ve geçmiş dönemlerden günümüze değin bu özelliğini koruduğu da görülür (Şenkul ve Doğan, 2012). Buzullaşmaların en yoğun yaşandığı ve sık sık iklim değişikliklerinin meydana geldiği son buzul çağında Anadolu'nun özellikle doğu ve kuzeyindeki dağlık alanların buzullarla kaplı olduğu, buzullaşmaların etkilerinin en şiddetli yaşandığı evrelerde (son buzul doruğu) ise İç Anadolu'daki volkanik dağlar ile Ege ve Akdeniz bölgelerinde yer alan dağ silsilelerinin de buzulların etkisi altına girdiğini yapılan çalışmalar doğrulamıştır (Akçar ve diğ., 2008; Buttzer, 2008: 49-53; Sarıkaya ve diğ., 2008; Turoğlu, 2011).

Anadolu'da çoğu yerde son buzul doruğunda buzulların en alt sınırı 1700 metre iken en üst sınırı 1900 metreye kadar inmiştir (Buttzer, 2008: 52). Yapılan araştırmalar İç Anadolu Bölgesi'nde yer alan özellikle Tuz Gölü gibi göllerin su seviyelerinin yağışlara bağlı olarak yükseldiğini ve tuzluluk oranlarının da azaldığını göstermiştir (Erol, 1980). Son buzul çağı boyunca gerek Konya Havzası'nda ve gerekse de Ankara'nın güneyinde yağışlara bağlı olarak çok sayıda geçici göl (eski Konya Gölü gibi) oluşmuş, buzul koşullarının hakim olduğu soğuk ve kurak

evrelerde ise bunlar kurumuştur (Kuhn, 2002: 198-199). Yine Öküzini ve Karain mağaralarının önünde yer alan ovanın da göl olduğu yapılan araştırmalarla kanıtlanmış durumdadır (Pawlikowski, 1994: 351-370; 2002: 75-77).

Son buzul çağı boyunca Karadeniz'in izole bir göl olduğu, Marmara'nın acımsı bir suyu olan bir iç denize dönüştüğü ve Akdeniz ile Karadeniz arasındaki su akışını sağlayan Çanakkale ve İstanbul boğazlarının ise birer vadiye dönüştüğü görülür (Özdoğan, 1985b). Özellikle son buzul doruğunda deniz seviyelerinin günümüzdekine oranla daha düşük olduğu ve Marmara ile Karadeniz arasında bir su akışının bulunmadığı anlaşılmaktadır (Özdoğan, 1983). Bu dönemde Anadolu'nun genel olarak soğuk ve kurak bir iklime sahip olduğu, sıcaklıkların günümüze oranla ortalama 4-5 C° daha düşük seyrettiği, ancak ortalama yağış miktarının günümüzdekine nazaran daha yüksek olduğu ifade edilir (Şenkul ve Doğan, 2012; Turoğlu, 2011).

Anadolu orta enlemlerde yer aldığından hiçbir zaman -Avrupa'nın veya Amerika'nın kuzeyi gibi- buzullaşmaların doğrudan etkisine maruz kalmamıştır. Bu konumundan ötürü prehistorik çağların en erken evrelerinden itibaren insanlar için her zaman yaşanılabilir bir coğrafya olmuştur. Buzullaşmaların en şiddetli yaşandığı son buzul çağında dahi Anadolu, çevresindeki bölgelere nazaran nispeten daha sıcak ve nemli bir iklim modeli yansıtmaktadır. Ancak özellikle son buzul çağında Üst Paleolitik olarak tanımlanan insan aktivitelerinin özellikle kıyısız alanlarda yoğunlaştığı, iklimde yaşanan soğuk koşullara bağlı olarak da mağara ve benzeri alanların insanlar tarafından Üst Paleolitik dönemde daha yoğun iskan edildiği anlaşılmaktadır (Özdoğan, 1997a; Özçelik, 2011a).

Türkiye'de buzul araştırmaları, Anadolu'da son buzul çağının erken evrelerine (Würm I ve öncesine) ait hiçbir buzul oluşumunun olmadığını¹⁵; bilinen

¹⁵ Daha ayrıntılı bilgi için ayrıca bakınız; Turoğlu, 2011: 328.

tüm buzul oluşumlarının son buzul doruğuna ait olduğunu; yapılan araştırmalar kapsamında henüz *LGM* öncesi buzul ve/veya oluşumlarına rastlanmadığı görülmektedir (Sarıkaya, 2012: 52-54; Turoğlu, 2011). Sarıkaya, Türkiye'nin Avrupa'ya nazaran daha yüksek bir topografyaya sahip olmasına rağmen buzullaşmaların etkisinden Avrupa kadar etkilenmemesinin sebebi olarak karasallık ve Türkiye'nin orta enlemlerde yer alışı göstermektedir. Araştırmacı ayrıca '*LGM*' buzullarının erken dönem buzul oluşumlarını tahrip etmiş olma olasılığını da göz ardı etmemektedir (*M. A. Sarıkaya ile kişisel görüşme*).

V. 3. 2. Balkanlar (Bulgaristan-Yunanistan)

Son buzul çağında, Balkanlar coğrafyasında Orta Paleolitik dönemden Üst Paleolitik döneme geçişin ani bir değişimle olmadığı, aksine bu değişimin aşamalı bir şekilde gerçekleştiği, yapılan araştırmalar ışığında ortaya konulmuştur¹⁶. Zira alet ve teknolojilerdeki uyumlulukta da bir kesinlik söz konusu değildir. Orta Paleolitik-Üst Paleolitik geçiş evresinin Avrupa'da en erken Balkanlar'da yaşanmasının arka planında yatan temel faktörün orta Würm boyunca bölgede yaşanan uygun iklim koşullarının olduğu düşünülmektedir (Bailey, 2000: 18). Geç Pleistosen'de Balkanlar'daki çevresel koşulların Avrupa'nın özellikle kuzey, batı ve orta bölgelerinden farklı oluşu da bu görüşü bir yerde destekler niteliktedir (Buttzer, 2008: 48).

Bailey, Balkanlar ile orta batı ve kuzey Avrupa arasında bir karşılaştırma yapıldığında *Pleniglacial* dönem boyunca, yani G.Ö. 75.000-21.000 yılları arasında (Würm I'den son buzul doruğuna kadar) iklim koşullarının Avrupa'nın güneyinde 48° kuzey enleminden çok daha uzak alanlara ulaşmadığını ifade eder (Bailey, 2000: 18). Dolayısıyla buzullaşmaların en şiddetli yaşandığı son buzul doruğunda, buzul yaygılarının 45° enleminden daha ileriye geçmediği, böylece buzullaşmaların

¹⁶ Bu iddia çoğunlukla Bulgaristan'da yer alan Bacho Kiro ve Temnata mağaralarında yürütülen arkeolojik çalışmalara dayandırılmaktadır (Bailey, 2000: 18; ayrıca bakınız Gatsov ve diğ., 1990; Ivanova ve Sirakova, 1995).

etkisinin Tuna Havzası'nın ötesine de geçmediği anlaşılmaktadır. Son buzul çağında Balkanlar'ın özellikle ovalarla kaplı alanları Anadolu'da olduğu gibi buzul takkesinin dışında kalmıştır (Bailey, 2000: 18).

Balkanlar'da G.Ö. 128.000-75.000 yılları arasında özellikle kırsal ve dağlık kesimlerdeki bitki örtülerinin yerini yarı-stepik bir bitki örtüsüne bıraktığı, daha sonraki süreçlerde ise bu yarı-stepik bitki kuşağının yerini tam bir step kuşağının aldığı görülür (Burroughs, 2005). Öyle anlaşıyor ki, son buzul çağı boyunca Balkanlar coğrafyası çok sık yaşanan ani ve hızlı iklim değişikliklerinden Avrupa'nın özellikle kuzey ve batı bölgeleri kadar etkilenmemiştir. Ancak Balkanlar son buzul çağında kısmen de olsa buzullaşmaların etkisindeydi (Bailey, 2000). Örneğin, son buzul doruğunda buzullaşmalara bağlı olarak Ege ve Adriyatik denizlerinin su seviyelerinin günümüzdekine oranla en azından 100 metre daha düşük olduğu görülmektedir (Van Andel ve Shackleton, 1982: 451). Yine Yunanistan ve Bulgaristan'daki yüksek dağlık alanların son buzul doruğunda buzullarla kaplı olduğu yapılan çalışmalarla ortaya konulmuştur (Hughes ve Woodward, 2008; Wright ve diğ. 2003). Özellikle deniz seviyelerinin düşmesiyle birlikte deniz sularının çekildiği alanlarda çok geniş kıyısal ovaların ortaya çıktığı ve bu kıyısal ovaların Geç Pleistosen'de başta insanlar olmak üzere canlıların yeni yaşam alanlarını oluşturdukları düşünülmektedir (Bailey, 1992: 8-9; Bailey, 2000: 18; Van Andel ve Shackleton, 1982: 451). Dolayısıyla avcılık, toplayıcılık ve belki de balıkçılık ile geçinen yarı-göçebe insan grupları deniz seviyeleri yükselmeden önce binlerce yıl bu kıyısal ovaları iskan etmişlerdir (Bailey, 1992). Son buzul çağında sadece Akdeniz'in uzantıları olan Ege ve Adriyatik denizlerinde değil, aynı zamanda Karadeniz kıyılarında da deniz seviyesinin çekilmesine bağlı olarak kıyısal ovaların oluştuğu anlaşılmaktadır (Bailey, 2000: 19).

Buzullaşmaların en şiddetli yaşandığı dönemlerde, Balkanlar'daki dağlık karstik formasyonlar içerisinde yer alan özellikle Temnata ve Backo Kiro gibi mağaralarda yoğun olarak insan aktivitelerine rastlanılmıştır (Bailey, 2000; Gatsov

ve diğ., 1990; Ivanova ve Sirakova, 1995). Son buzul doruğunda Balkanlar'da, özellikle yüksek dağlık alanları etkisi altına alan buzullaşmaların varlığına rağmen bu mağaraların hala yerleşime sahne olması şaşırtıcı bir durumdur. Ancak bu mağaraların bulundukları alanların birer mikro iklim alanı oldukları düşünülmektedir (Bailey, 2000: 20). Kışları kıyasal ovalarda yaşayan insan gruplarının yazları bu bölgelere göç eden kızıl geyik sürülerini takip ederek bu alanlara geldikleri ileri sürülür. Böylece yaylacılık tarzı bir yaşam şekline benzetilen bu insan adaptasyonuna sadece Bulgaristan'daki yerleşimlerde değil Yunanistan'da, özellikle Epirus ve Pindus dağlık bölgelerinde yer alan bazı mağara ve kaya sığınağı yerleşimlerinde de rastlanılmıştır (Bailey, 1992: 2).

Geçmiş dönemlerin iklim ve bitki kuşakları ile ilgili en önemli bilgiler özellikle polen analizlerine dayandırılmaktadır. Balkanlarda Würm döneminin iklimsel salınımlarını açıklayan polen analizi çalışmaları özellikle Yunanistan'da yapılan çalışmalardan iyi bilinir (Wijmstra, 1969; Gerasimidis ve diğ., 2009; Bottema, 1974). Yunanistan'ın kuzeyinde Epirus dağlık bölgesinde yapılan polen analizi çalışmaları bölgenin hakim bitki örtüsü kuşağının stepik türler olduğuna işaret etmektedir (Gerasimidis ve diğ., 2009). Ancak Holosen'e girilmesiyle birlikte stepik bitki türlerinin yerini zamanla meşe ve köknar gibi orman türlerine bıraktığı görülür. Özellikle nemlilikte ve sıcaklıkta yaşanan artışlara bağlı olarak ormanlık alanların oranında bir artış gözlemlenmiştir (Gerasimidis ve diğ., 2009: 33-34). Ancak polen analizi çalışmalarına göre Würm buzul döneminde Bulgaristan'ın büyük bir bölümü, Makedonya ile Yunanistan'ın Thessaly ve Mora Yarımadası'nı içine alan coğrafya, stepik bitki türlerinin hakim olduğu tek bir iklim kuşağının içinde yer almaktaydı (Bailey, 2000: 20; Ivanova ve Sirakova, 1995: 9).

Yunanistan'dan elde edilen polen analiz sonuçlarına göre Würm döneminde Balkanlar'ın büyük bir bölümünde 3 tip bitki örtüsü söz konusuydu: 1) Step bitki örtüsü (Ovalar); 2) Orman (genellikle 400-500 metre yüksekliğindeki yaylalar, çam ve iğne yapraklı ormanlar); 3) Alpin step (Bailey, 2000: 20). Würm döneminde

iklimde yaşanan değişikliklere bağlı olarak bölgenin fauna ve florası da pek çok kez değişmiştir (Ivanova ve Sirakova, 1995: 9). Yunanistan'daki polen analizlerine göre Balkan Yarımadası'nın Würm dönemi iklimsel salınımları aşağıdaki gibidir:

Erken Würm:

Würm'ün erken evrelerinde (Würm *interstadial*) buzularası iklim koşulları hakimdir. Bu evrenin başlarında sıcak ve kurak bir iklim söz konusu iken bu evrenin sonlarına doğru nemliliğin arttığı gözlemlenmiştir.

Würm 1a Soğuma Evresi (*stadial*); soğuk ve kurak iklim koşulları.

Eleutheroupolis Interstadial Evre; günümüzden 50 bin yıl öncesi; sıcak ve kurak bir iklim.

Würm 1b Soğuma Evresi (*Stadial*); G.Ö. 50.000-40.000; yukarıda belirtilen evrelere göre daha soğuk ve kurak bir iklim söz konusudur.

Orta Würm:

Heraklitsa Interstadial Evre; G.Ö. 44.000-40.000; oldukça kurak ve sıcak bir iklim.

Orta Würm 1; G.Ö. 39,000-38,000; Orta Würm'ün soğuk iklimsel salınımları.

Kalabaki 1 Interstadial; G.Ö. 37.000-36.000; oldukça kurak ve sıcak bir iklim.

Orta Würm 2; G.Ö. 35.000; kurak, küçük ısınma evreleri.

Orta Würm 3; G.Ö. 33.000-32.000; soğuma evresi.

Krinides 2 Interstadial; G.Ö. 31.000-28.000; oldukça sıcak ve nemli bir iklim.

Orta Würm 4; soğuma evresi.

Krinides 2 Interstadial; G.Ö. 27.000-25.000; düşük nem, küçük ısınma evreleri.

Geç Würm:

Würm 3a duraklama (*Stadial*) evresi; G.Ö. 25.000-18.000; soğuk ve kurak bir iklim; çok değişken iklimsel salınımlar.

Philippi Interstadial Evre; G.Ö. 18.000-15.000; daha sıcak, fakat nem oranının düşük olduğu bir iklim.

Würm 3b Duraklama (*Stadial*) Evresi; G.Ö. 15.000-12.000; daha sıcak ve nemliliğin arttığı bir evre (Ivanova ve Sirakova, 1995: 10).

Son buzul çağında Güneydoğu Avrupa veya Balkanlar, Akdeniz ve Avrupa'daki canlı türleri arasında tıpkı Anadolu gibi bir geçiş bölgesi konumundaydı. Dolayısıyla Avrupa Kıtası'nda buzullaşmaların en şiddetli yaşandığı dönemlerde bile Balkanlar'ın bazı bölgeleri sıcak ve kurak bir iklime uyum sağlamış bitki ve hayvan popülasyonlarına ev sahipliği yapmıştır (Wright ve diğ., 2003: 127-132) .

Son buzul çağında, Bulgaristan'ın çoğu bölgesinde kızıl geyik, bizon, at, ren geyiği gibi av hayvanlarının varlığı yapılan çalışmalardan bilinmektedir. Ayrıca misk sığırı, elk geyiği, karaca ve dağ keçisi gibi türler de yine tespit edilen diğer faunal kalıntılardır (Bailey, 2000: 19). Bu hayvanların bazıları özellikle dağlık alanlarda yaşayan çoğunlukla stepik bitki örtüsüne uyum sağlamış türlerdir. Bu hayvanlara ait kalıntılara Bulgaristan'daki Bacho Kiro ve Temnata mağaralarında rastlanmış olması (Delpech ve Guadelli, 1992: 141-216) Bailey'in de belirttiği gibi, bu av hayvanlarının bölgede yaşayan dönem insanların temel besin kaynaklarını oluşturduklarını kanıtlar niteliktedir (Bailey, 2000: 19-20). Öte yandan, Bulgaristan'daki Bacho Kiro Mağarası'nda Üst Paleolitik dönemden itibaren Orta Paleolitik döneme nazaran çok daha soğuk ve kurak bir iklime işaret eden bir fauna topluluğu tanımlanmıştır. Özellikle son buzul doruğunda bu mağaranın çevresindeki

ormanların tamamen olmasa da yok olduğu ve yerini stepik bir bitki örtüsüne bıraktığı görülür. Bu durum, Balkanlar'ın son buzul çağının buzullaşmalarının etkisinden tamamen uzakta olmadığına da bir göstergesidir. Ancak Balkanlar'daki yerleşimlerde özellikle mamut ve step antilobu gibi buzul çölünün üstünde (veya buzul yaygılarının yakınında) yaşayan faunal türlere rastlanmayışı buzullaşmaların etkisinin sınırlı olduğunu ortaya koymaktadır (Bailey, 2000: 20-21).

VI. SON BUZUL ÇAĞINDA ANADOLU VE BALKANLAR'DAKİ PALEOLİTİK YERLEŞİMLER

Bu bölümde Anadolu ve Balkanlar'da, son buzul çağına tarihlenen sistemli bir şekilde kazılmış ve araştırılmış Paleolitik Çağ yerleşimleri ele alınacaktır.

VI. 1. Anadolu'daki Yerleşimler

VI. 1. 1. Karain Mağarası

Karain Mağarası Antalya'nın yaklaşık 30 km kuzey-kuzeybatısında, Katran Dağı'nın Akdeniz'e bakan kalkerli yamaçlarında yer alan Çadır Tepesi içine oyulmuş doğal bir mağaralar kompleksidir (Yalçinkaya, 1989: 75). Karain Mağarası (Levha 5: 1) ilk kez 1946 yılında İsmail Kılıç Kökten tarafından bilim dünyasına tanıtılmış (Kökten, 1947: 232) ve mağara belirli aralıklarla 1973 yılına kadar Kökten tarafından kazılmıştır. Mağaradaki ikinci dönem kazıları ise 1985 yılında Işın Yalçinkaya tarafından tekrar başlatılmıştır. Bu kazı çalışmaları günümüzde de Yalçinkaya ve ekibi tarafından sürdürülmektedir (Yalçinkaya ve diğ., 2011: 22-35). Mağara deniz yükselmelerinin kalıntısı olan geniş traverten ovasına hakim bir konumda yer alır. Ovadan 150 m, deniz seviyesinden ise 430-450 m yüksekliktedir (Yalçinkaya, 1989: 75; Yalçinkaya ve Özçelik, 2012: 3).

Karain Mağarası bugün için Türkiye'nin sistemli bir şekilde kazılan mağara yerleşimlerinden biridir ve Anadolu'nun yazılı tarih öncesi (Özellikle Paleolitik Çağ) kronolojisinin kurulmasında büyük bir öneme sahiptir. Toplam 7 ayrı gözden oluşan Karain Mağarası'ndaki kazılar mağaranın "E" ve "B" gözlerinde yürütülmektedir (Yalçinkaya ve diğ., 2011).

Karain Mağarası E Gözü Anadolu’da Orta Paleolitik kalıntılar içeren en kalın dolgulara sahip (Levha 5: 2) şimdiye değin bilinen tek mağara yerleşimidir. E Gözü Pleistosen ekolojisi ve *Homo neanderthal* insan kalıntıları içermesi açısından da büyük bir öneme sahiptir (Şenyürek, 1949; Otte ve diğ., 1998). Mağara çevresel konumundan ötürü Alt Paleolitik dönemden itibaren iskana uğramış ve özellikle Orta Paleolitik dönemde *neanderthal* insanları tarafından uzunca bir süre kullanılmıştır (Otte ve diğ., 1995b; 1998;1999; Yalçinkaya ve Özçelik, 2012).

E Gözü’nde yapılan tarihlendirme çalışmaları E Gözü Orta Paleolitik dolgularının G.Ö. 160-60 bin yılları arasına tarihlenen uzun bir kültürel sürece sahip olduğunu ortaya koymuştur (Rink ve diğ., 1994: 839-849). E Gözü’nün en üst seviyelerinde (jeolojik birim I.1), 1-4. Arkeolojik seviyelerde Epi-paleolitik dönem materyalleri keşfedilmiştir. Ancak bu materyallerin B ve C gözlerinden bir akma sonucu E Gözü’nde depolandıkları ve dolayısıyla *in situ* olmadıkları düşünülmektedir. Bu karışık seviyelerin hemen altında ise Orta Paleolitik katlaşımlar yer almaktadır (Yalçinkaya ve Özçelik, 2012: 4).

5. arkeolojik seviyeden (Jeolojik birim I.1’den III.2’nin tabanına kadar) itibaren tanımlanan Orta Paleolitik buluntular *Mousterian* olarak bilinmektedir. Bu katlaşımlar belirgin bir ısınma evresinin yaşanmış olduğu önemli bir endüstriyi ve dönemin ekolojisini de anlamamızı sağlayan çok sayıda faunal kalıntıyı içermektedir. “Karain Tip *Mousterian*” olarak da adlandırılan yontmataş buluntular *lineal* ve *récurrent levallois* yongalamanın ve çok sayıda düzeltili aletin varlığıyla karakterizedir. Endüstri bu görünümü ile genellikle Zagros buluntularıyla ilişkilendirilir (Yalçinkaya ve Özçelik, 2012; Yalçinkaya ve diğ., 1993; Otte ve diğ., 1995b; Otte ve diğ., 1998; Otte ve diğ., 1999).

Karain Tip *Mousterian* endüstrilerin altında (III.3 ve III.4 jeolojik birimleri) yongalama teknikleri köklü bir şekilde değişmekte ve *levallois* teknolojinin

kaybolduğu gözlemlenmektedir. Bu birimlerde özellikle *Charentian* karakterler baskın hale gelir. *Charentian* dolguların altından (III.5-V.5) ise *Proto-Charentian* olarak adlandırılan seviyelere ait buluntular ele geçer. *Proto-Charentian* buluntular genellikle dişlemeli ve çontuklu parçalarla (Levha 41: 1; Levha 41: 2) karakterizedir. Bu evrede yongalama ürünleri üst seviyelere oranla oldukça iridir. *Charentian* ve *Proto-Charentian* olarak tanımlanan endüstriler Levant'tan bilinen *Mousterian* gruplardan oldukça farklı oluşlarıyla belirginleşmektedir (Yalçınkaya ve Özçelik, 2012: 4-5).

E Gözü'nde Orta Paleolitik endüstrilerin hemen altında Alt Paleolitik olarak tanımlanan endüstriler söz konusudur. *Acheulean* karakterli iki yüzeyli ve *Tayacian* tip yongalı endüstrileri içeren bu Alt Paleolitik tabakaların G.Ö. 400 bin yıldan daha eski olabileceği belirtilmektedir (Kartal, 2009: 65). E Gözü'ndeki yontmataş materyaller özellikle çevreden çokça bilinen radyolarit hammaddeden üretilmişlerdir. Ayrıca uzak kökenli olarak tanımlanan (ithal) çakmaktaşı E Gözü yontmataş materyallerinin üretiminde kullanılan temel hammaddedir. Özellikle çok sayıda yongalama artığının dolgular içindeki varlığı yontmataş üretim işleminin -en azından bazı evrelerde- yerleşimde yapıldığına işaret etmektedir (Yalçınkaya ve Özçelik, 2012: 4).

Karain Mağarası'nda kazı çalışmalarının yürütüldüğü ve en az E Gözü kadar önemli bir katlaşım içeren B Gözü'nde (Levha 6: 1; Levha 6: 2), anakayanın hemen üstünde Orta Paleolitik dolgular (P.IV-XI. jeolojik birimleri arasında) yer alır. B Gözü'ndeki bu Orta Paleolitik dolguların E Gözü'ndeki Orta Paleolitik seviyelerle çağdaş olduğu ve tarihinin de G.Ö. 160-60 bin yılları arasına tarihlendiği düşünülmektedir (Kartal G, 2011: 140; Yalçınkaya ve Özçelik, 2012: 5).

B Gözü'nde tanımlanan Orta Paleolitiğin çeşitli kültürel evreleri, özellikle P.IV-P.VII jeolojik birimlerine ait buluntular “Karain Tip *Mousterian*” geleneğinin

varlığını ortaya koymuştur. Buluntular arasında disk ve *levallois* çekirdekler, kenar kazıyıcılar; erken aşamalarda ise uzun ve basık *Mousterian* uçlar tipik parçalardır. B Gözü'nün P.VIII-P.XI jeolojik birimleri ise Özçelik'e göre şekilsiz çekirdekler ile düzeltisiz yongalardan oluşan Orta Paleolitiğin eski bir kültürel evresini içerir. Özellikle alt seviyelerde ender olarak uç (*levallois* olan-olmayan), kenar kazıyıcı ve düzeltili aletler saptanmıştır (Özçelik, 2011a: 602). Yaman tarafından hem sedimanter yapılar, hem kimyasal analizler ve hem de yontmataş endüstriler üzerinde gerçekleştirilmiş son çalışmalar adı geçen bu eski seviyelerin (P.VIII-P.XI) bütününe de "Karain Tip *Mousterian*" geleneğini yansıttığını ortaya koymuştur (Yaman, 2013).

B Gözü Orta Paleolitik dolgularının hemen üstünde (P.II jeolojik birimi) dolgu birikimi az olan bir Üst Paleolitik katlaşım söz konusudur. Bu Üst Paleolitik seviyeler G.Ö. 39 binden 28 bin yıllarına değin bir seri C 14 tarihleri vermiştir (Yaman, 2012). Özellikle Üst Paleolitik seviyeler ile Orta Paleolitik seviyeler arasında 8 bin yıllık bir *hiatus* (P.III ile P.II arasında) olduğu anlaşılmaktadır (Özçelik, 2011a: 602). Würm II evresinde depolandıkları anlaşılan Karain Mağarası B Gözü Üst Paleolitik endüstrisi *Aurignacian* olarak tanımlanmaktadır. Bu Üst Paleolitik katlaşımında dilgisel yongalamanın yoğun olmadığı ve genellikle küçük boyutlu yuvarımsı, yerel radyolarit çakılların hammadde olarak kullanılmış olmasından dolayı zorunlu bir dilgicik üretiminin olduğu görülür (Özçelik, 2003: 85; Özçelik, 2011a: 602). Bu Üst Paleolitik endüstri içinde omurgalı önkazıyıcılar oldukça önemli bir orana sahiptir. Omurgalı önkazıyıcıların yanı sıra kalın çıkmalı, çekirdek biçimli, rende formlu ve ince taşmalıklar üzerine yapılmış önkazıyıcılar da söz konusudur. Ayrıca dişlemeli, çontuklu, taş kalem ve kemik işçiliğinde kullanıldıkları düşünülen *pièces esquillées* gibi aletler de önkazıyıcılara eşlik ederler. Bugüne kadar dolgular içinde kemik alet olarak sadece bir adet bız ortaya çıkarılmıştır (Özçelik, 2011a). Kemik işçiliğinde kullanıldığı bilinen aletlerin varlığına rağmen kemik aletlerin neredeyse yokluğu oldukça ilgi çekicidir. Oysa Avrupa'dan bilinen Üst Paleolitik endüstriler zengin bir kemik işçiliğiyle karakterizedirler. Modern insan adaptasyonlarına işaret eden ve çoğunluğunu

*dentalium*ların oluşturduğu boncukların varlığı ise bu endüstrinin Üst Paleolitik olarak tanımlanması açısından oldukça önemli görülmektedir (Özçelik, 2003).

B Gözü'nde Üst Paleolitik dolguların hemen üstünde Epi-paleolitik katlaşımlar yer alır. Eskiden yeniye P.I.3, P.I.2 ve P.I.1 jeolojik birimlerinde tanımlanan Epi-paleolitik, tek ve iki kutuplu prizmatik çekirdekler ve piramit biçimli çekirdeklerle karakterizedir (Özçelik, 2011b). Tüm bu çekirdekler ciddi bir çekirdek hazırlama sürecine işaret etmektedir. Küçük ve ince taşımaklar üzerine yapılmış önkazıyıcılar alet grubu içinde oldukça önemli bir orana sahiptir. Genellikle geometrik olmayan formlarla temsil edilen mikrolitler sırtlı dilgicik geleneğini yansıtmaları açısından oldukça önemlidir (Özçelik, 2011a: 213-225). Epi-paleolitik seviyelerden çok sayıda kemik alet de keşfedilmiştir. Yine *dentalium* ve diğer denizel yumuşakça kabuklarından üretilmiş olan boncuklar da dikkate değer parçalardır (Albrecht, 1988). Genellikle geometrik olmayan mikrolitlerin fazla oluşuyla nitelenen Karain B Gözü Epi-paleolitik yontmataş endüstrisinin, konumu itibarıyla Karain'e çok yakın olan Öküzini Mağarası'nın alt seviyelerinde tanımlanan endüstriyle benzer özellikler sergilediği anlaşılmaktadır (Özçelik, 2011a).

Karain Mağarası B Gözü'nde zengin Epi-paleolitik seviyelerin hemen üstünde Geç Neolitik, Kalkolitik Çağ, İlk Tunç Çağı, Hellenistik ve Roma'ya değin uzanan arkeolojik seviyeler söz konusudur. Sonuç olarak Karain Mağarası E ve B gözlerinde yürütülen kazı ve incelemeler Alt Paleolitik dönemden Roma Dönemi'ne değin kısmi *hiatus*lerle birlikte bir stratigrafi sunması itibarıyla hem Anadolu hem de Dünya'daki en önemli mağara yerleşimlerinden birisidir.

VI. 1. 2. Öküzini Mağarası

Öküzini Mağarası Antalya İli'nin yaklaşık 31 km, Karain Mağarası'nın ise 1 km kuzeydoğusunda yer alır. Torosların Kratese dönemi kalkerli alçak yamaçları

içine açılmış küçük bir mağaradır. Denizden 305 m, önünde yer alan traverten ovasından ise 5 m yüksekliktedir. Ağızı doğu-kuzeydoğuya (Levha 7: 1) açıktır (Yalçinkaya, 1991: 55; Yalçinkaya ve diğ., 1995).

Öküzini, ilk kez İ. K. Kökten tarafından Karain'deki çalışmalara paralel olarak saptanmış (1950) ve araştırmacı tarafından belirli aralıklarla kazılmıştır (Kökten: 1959: 10-12). Adını ilk bulunduğu sırada, duvarlarından biri üzerinde saptanan bir öküz tasvirinden aldığı anlaşılmaktadır. Ancak bu tasvir günümüzde tespit edilememiştir (Kartal, 2009: 93). Kökten'den sonra Öküzini kazıları uzun bir süre kesintiye uğramış ve 1989 yılında Işın Yalçinkaya'nın bilimsel başkanlığında uluslararası bir ekip tarafından mağaradaki kazı ve araştırmalar yeniden başlatılmış ve 1999 yılına değin sürmüştür (Kartal, 2009: 92).

İki boşluktan oluşan Öküzini Mağarası'ndaki kazılar girişteki ana salonda gerçekleştirilmiş ve bu kazılar sayesinde Anadolu'nun Geç Paleolitik/Epi-paleolitik süreçleri tüm yönleri ile ortaya konulmuş ve elde edilen bilgiler 60'tan fazla radyokarbon tarihlmesiyle de desteklenmiştir. Kazı çalışmaları sayesinde mağara dolguları içerisinde Epi-paleolitik döneme tarihlenen çok sayıda yontmataş materyalin yanı sıra, kemik aletler, süslenme objeleri ile bazı sembolik/sanatsal objelerin ve dönem insanların besin ve beslenme modellerini yansıtan faunal kalıntılar ve botanik kalıntıları ortaya çıkarılmıştır. Özellikle faunal ve botanik kalıntılar üzerinde yapılan çalışmalar Öküzini'nin çoğunlukla ilkbahar ve yaz aylarında kullanıldığını ve iskanın -bazı zamanlarda- sonbaharda da sürdüğünü göstermiştir. Bu kazı ve araştırmalar, her şeyden ziyade, arkeolojinin disiplinler arası bir çalışma alanı olduğunu ve bunun gerçekleşmesi ile de çok değerli bilgilere ulaşılabileceğini bir kez daha göstermiştir (Kartal, 2009).

Öküzini'nde, özellikle mikrolitik aletler üzerinde yapılan analizler sonucunda daha önceden saptanmış olan 12 ayrı jeolojik seviye içinde 4 ayrı arkeolojik birim tespit edilmiştir:

1. Arkeolojik ünite 33 ve 27. arkeolojik seviyeler¹⁷ arasına yerleştirilmiş olup yaklaşık M.Ö. 17.500-14.500 yılları arasına tarihlenmektedir. 70 cm kalınlığa sahip olan bu dolgular, genellikle sırtlı dilgicikler ile karakterizedir. Ayrıca mikro *gravet*ler de bu seviyelerin önemli alet grubundandır (Kartal, 2009: 147-148). Diğer alet grupları arasında dilgiler üzerine yapılmış önkazıyıcılar, taş kalemler, burgu deliciler ile budamalı dilgiler yer almaktadır. Özellikle yarımaya ve trapezler bu evrede görülmezler (Kartal, 2009: 149). Çekirdek formları çoğunlukla iki kutupludur (Otte ve diğ., 2003: 333). Faunal kalıntılar çoğunlukla koyun ve keçiden ibarettir (Otte ve diğ., 1995a: 936). Bu en alt seviyeleri oluşturan dolguların soğuk ve kurak iklim koşulları altında depolandıkları anlaşılmaktadır (Yalçınkaya ve diğ., 1995: 562-583; Otte ve diğ., 1995a: 932; 2003: 333).

2. Arkeolojik ünite 26 ve 18. arkeolojik seviyeler arasında, M.Ö. 14.500 ile 13/12.000 yılları arasına tarihlenir (Otte ve diğ., 2003). Dolguların kalınlığı 90 cm'dir. Bu evreye ait dolgular içinde zengin bir mikrolitik endüstri ortaya çıkarılmıştır. Mikrolitler çok çeşitli tiplerle temsil edilmesine rağmen, 1. arkeolojik ünite de olduğu gibi bu evrede de sırtlı dilgicikler en baskın tiptir. Ancak bu mikrolitler içinde yarımaya, üçgenler ve trapezler gibi mikrolitik aletler de söz konusudur (Kartal, 2009: 150). Faunal kalıntılar içinde yine koyun ve keçi baskındır (%80). Özellikle keçilerin varlığı, araştırmacılara göre ormanlık bir çevrenin varlığına işaret etmektedir (Otte ve diğ., 1995a: 937). Bu evrede vurgaçlar ve öğütme taşlarına da rastlanılmıştır. Ayrıca süslenme objesi olarak kullanılmış çok sayıda boncuk ve denizel yumuşakça kabuğu da tanımlanan diğer kalıntılardır (Otte ve diğ., 1995a: 937-938; Otte ve diğ., 2003).

¹⁷ Her arkeolojik seviye 10cm olarak tanımlanmıştır.

3. Arkeolojik ünite 17 ve 9. arkeolojik seviyeler arasına yerleştirilmiştir. 90 cm. kalınlığa sahip bu birim, M.Ö. 13/12.000 ile 10.500/10.000 yılları arasına tarihlenmiştir (Kartal, 2009: 150). Bu evrede çekirdekler yerel radyolarit hammaddelerden üretilmiş ve tükeninceye değin yontulmuşlardır. Dilgi taşımaları genellikle kısa ve boyları yaklaşık 50 mm'dir. Bu ünitenin en tipik mikrolitleri yarımaylardır. Ayrıca üçgen ve trapezler de diğer mikrolit tipleridir. Mikroburin teknikle eğik budanmış parçaların varlığı da dikkate değerdir. Diğer yontmataş materyaller arasında önkazıyıcılar, çontuklu ve düzeltili dilgiler yer almaktadır. Kemik endüstri ise ünik olan bir adet tığ dışında, bız, iğne ve spatüllerle baskındır (Otte ve diğ., 1995a: 938). Faunal kalıntılar arasında alageyik ve ormanlık bir çevreye işaret eden türlerin sayısında bir artış söz konusudur. Bununla birlikte koyun-keçi %60'la yine en baskın türlerdir. Kökten tarafından keşfedilen ve üzerinde kazıma çizgilerle geometrik desenlerin ve ayrıca bir çakıl üzerine öküz ve avcı tasvirinin işlendiği taşınabilir sanat objelerinin bu üniteye ait oldukları düşünülmektedir (Otte ve diğ., 1995a: 941).

4. Arkeolojik ünite 8 ve en üst arkeolojik seviyeler arasında yaklaşık 1 m kalınlığındaki dolgular içinde yer alır. Bu tabakalar, M.Ö. 10.000-6000/5000 yılları arasına tarihlendirilmiştir. Bu seviyeler, Epi-paleolitik'in yanı sıra, Geç Neolitik/Erken Kalkolitik ve Roma dönemlerine ait buluntularla temsil edilir. Seramik ve süslenme objeleri ile öğütme taşları çoğunlukla bu seviyelerde yer alan mezarlar içinde tanımlanmış materyallerdir (Kartal, 2009: 150-151). Mikrolitler arasında yarımaylar çoğunluktadır. Trapezler, üçgenler, sırtlı dilgicikler ve kısa çeşitkenar üçgenler de diğer mikrolitlerdir. Özellikle Holosen dönemi karakterize eden keski ağızlı ok uçları bu evreye aittir (Kartal, 2009: 151). Bu evrenin faunası yabani domuz, alageyik, kızıl geyik ve karaca gibi ormanlık alanlarda yaşayan türlerin sayısında bir artışla karakterize edilmektedir (Otte ve diğ., 1995a: 942). İkonografi ve sembolik öğeler açısından bakıldığında, küçük çakıl taşları ve mağaranın duvarlarının biri üzerinde olduğu belirtilen öküz tasvirlerinin varlığına rağmen, Öküzini Mağarası'nda hiçbir öküz (*bovid*) kalıntısına rastlanmayışı oldukça dikkat çekicidir.

Öküzini Mağarası'ndaki prehistorik insan aktiviteleri M.Ö. 17.500-5000 yılları arasına tarihlendirilmiştir. Yontmataş endüstri genel olarak mikrolitik öğelerle temsil edilir. Erken evrelerde sırtlı dilgiciklerle baskın olan yontmataş buluntu topluluğu, daha geç evrelerde yarımaya ve üçgenler gibi geometrik öğelerin varlığıyla belirginleşir. Özellikle geometrik olmayan mikrolitler, hem yerel hem de uzak kökenli (ithal/import) hammaddelerden üretilmişken geometriklerin görüldüğü evrelerde genellikle yerel radyolarit hammaddeye başvurulmuştur (Otte ve diğ., 1995a; Kartal, 2009).

Öküzini Mağarası; Karain, Beldibi ve Belbaşı gibi yerleşimlerden fazla uzakta değildir. Dolayısıyla Öküzini insanların bölgedeki bu yerleşimlerle bir ilişki kurdukları öne sürülmektedir. Ayrıca Levant ve Balkanlarla da birtakım bağlantıların olduğu çeşitli araştırmacılar tarafından dile getirilmektedir (Otte ve diğ., 1995a: 944). Mağaradaki insan aktiviteleri, son buzul doruğunun ikinci soğuma evresiyle birlikte başlamış ve bu aktiviteler özellikle *Younger Dryas* öncesi ılıman evrelerde yoğunlaşmıştır. Bu evrede ormanlık alanların artışı Holoseni karakterize eden bir iklimi yansıtmaktadır. Mağaradaki en önemli değişiklikler de, özellikle yontmataş materyaller açısından bu evrede görülmektedir (Otte ve diğ., 2003: 333).

Sonuç olarak Öküzini Mağarası'ndaki arkeolojik seviyelerin çoğu; genellikle bahar ve yaz aylarında koyun ve keçi avcılığı yapan (nadiren diğer türleri avlayan) toplayıcıların yaşadığı bir kamp alanı olarak yorumlanmıştır. Kalıntılar arasında çok sayıda bitkisel kalıntının varlığı da bu durumu destekler. Anadolu'nun özellikle Neolitik öncesi Epi-paleolitik dönem sürecinin anlaşılması açısından Öküzini Mağarası hala en önemli prehistorik istasyondur.

VI. 1. 3. Üçağızlı Mağarası

Üçağızlı Mağarası Hatay İli, Samandağ İlçesi'nin yaklaşık 12 km güneyinde yer alır. Asi Nehri Deltası'na yakın bir konumda yer alan mağara (Levha 7: 2), Kretase dönemin kalkerli formasyonları içine oyulmuş doğal bir oluşumdur ve deniz seviyesinden 18 m yüksekliktedir (Güleç ve diğ., 2011: 42; Kuhn, 2004: 434; Kuhn ve diğ., 2009: 88; Minzoni-Déroche, 1992: 73). Üçağızlı Mağarası, 1988-1990 yılları arasında Angela Minzoni-Deroche tarafından kazılmıştır (Minzoni-Deroche, 1992). Yaklaşık 3 m'lik dolgusu bulunan mağaranın stratigrafisi yukarıdan aşağıya doğru Epi-paleolitik, Üst paleolitik ve *Initial Upper Paleolithic* ile Geç Orta paleolitik evrelere tarihlenen kültür buluntularını içerir. Mağaradaki arkeolojik buluntuların genellikle *Initial Upper Paleolithic*, *Ahmarian* (Üst Paleolitik) ve çok az olmakla birlikte Geç Orta Paleolitik ile Epi-paleolitik dönem kalıntılarını içerdiği belirtilmektedir (Kuhn, 2002: 204).

Üçağızlı Mağarası'ndaki en eski Üst Paleolitik buluntuların Lübnan'daki ünlü Ksar Akil yerleşiminde iyi bir şekilde tanımlanmış Doğu Akdeniz'in tipik *Initial Upper Paleolithic* (Erken Üst Paleolitik) endüstrilerini temsil ettiği ileri sürülmektedir (Kuhn, 2002: 204-205). Bu buluntu topluluğu düzeltili aletler, çoğunlukla da önkazıyıcı, taş kalem ve düzeltili dilgiler (Levha 8) gibi tipik Üst Paleolitik yontmataş alet formlarından oluşur. Kuhn yontmataş teknolojinin Orta ve Üst Paleolitik dönemlerin bir birleşimini sergilediğini ifade eder (Kuhn ve diğ., 2009: 87-113). Öyle ki, bu yazarların kendi tabirleriyle *Öncül Üst Paleolitik* olarak da adlandırılan buluntu topluluğu içinde Üst Paleolitik fosil direktörlerin yanı sıra, Orta Paleolitik dönemin *levallois* yonga, dilgi ve uçları ile kenar kazıyıcı gibi tipik aletleri de görülebilmektedir. Bu Orta ve Üst Paleolitik karakterlerin varlığı araştırmacıların bu tip endüstrileri bir geçiş endüstrisi olarak isimlendirmelerine neden olmuştur. Üçağızlı Mağarası'nda bu geçiş veya erken Üst Paleolitik evreye tarihlenen buluntu topluluğunun ortaya çıkarıldığı tabakalar (G ve H tabakaları) radyokarbon yöntemiyle G.Ö. 41.000 ile 39.000 yılları arasına tarihlendirilmiştir. Bu dönem

faunası ise öncelikle orta boy karasal otçulardan oluşmaktadır. Kalıntılar arasında alageyik, kızıl geyik ve yabani keçi gibi türler en baskın olanlardır (Açıkyol, 2006).

Üçağızlı Mağarası'nda erken Üst Paleolitik'e ait seviyelerden yontmataş aletlerin yanı sıra kemik aletler de ortaya çıkarılmıştır. Ayrıca bu seviyelerde çok sayıda süslenme objesi de vardır. Süslenme objelerinin Ksar Akil ve Kebara mağaralarındaki örneklerle büyük oranda benzerlik taşıdığı ileri sürülmüştür (Kuhn, 2002: 205; Kuhn ve diğ., 2004: 123). Üçağızlı Mağarası'nda daha üst seviyeler erken Üst Paleolitik seviyelerden oldukça farklı bir buluntu topluluğu vermiştir. Bu seviyelerde ortaya çıkarılan buluntu topluluğu, Lübnan'daki Ksar Akil ve Beyrut yakınlarındaki Antelias Kaya Sığınağı'nın erken *Ahmarian* endüstrileri (Levha 9) ile karşılaştırılmaktadır (Kuhn, 2002: 205). Bu seviyelerin yontmataş buluntu toplulukları iki kutuplu prizmatik dilgi çekirdekleri ile karakterizedir. Ayrıca kemik aletler ile süslenme objeleri de oldukça yaygındır. Bu *Ahmarian* olarak tanımlanan seviyeler (Levha 10: 1) G.Ö. 33.000-28.000 yılları arasına tarihlenmiştir (Kuhn ve diğ., 2009). Üçağızlı Mağarası'nda *Initial Upper Paleolithic* seviyeler ile *Ahmarian* seviyeler arasında tekno-tipolojik açıdan aşamalı bir geçişi yansıtan endüstriler iyi bir şekilde görülebilmektedir (Kuhn, 2002: 204-205).

Hatay İli Üst Paleolitik dönem yerleşimleri açısından zengin olmasına rağmen, Epi-paleolitik dönem yerleşimleri açısından oldukça fakirdir. Ancak çok az olmakla birlikte, Üçağızlı Mağarası'nda Epi-paleolitik dönem dolguları da tespit edilmiştir. Kuhn, Üçağızlı Mağarası Epi-paleolitik dönem buluntularının kuzey Levant Bölgesi'nden bilinen erken *Kebaran* tip buluntu topluluklarıyla büyük benzerlikler taşıdığını ileri sürmektedir. Ayrıca, bu buluntuların Öküzini Mağarası'nın M.Ö. 17.500-14.500 yılları arasına tarihlenen en erken arkeolojik birimlerinde tanımlanan buluntularla da benzerlikler taşıdığını belirtmektedir (Kuhn, 2002: 207).

Üçağızlı Mağarası'nda Epi-paleolitik sonrasına tarihlenen herhangi bir arkeolojik kanıt rastlanmamaktadır. Buluntular daha çok Epi-paleolitik ve öncesi dönemlere aittir (Levha 10: 1). Özellikle Üst Paleolitik dönemin erken evrelerine tarihlenen buluntular ile dönem insanlarına ait olduğu düşünülen izole dış kalıntıları oldukça önemlidir. Üçağızlı Mağarası, gerek konumu ve gerekse buluntular açısından daha çok Levant Bölgesi ile ilişkili gibi görünmektedir.

VI. 2. Balkanlar'daki Yerleşimler

Bu Bölümde, Balkanlar coğrafyasında -özellikle tezimiz kapsamında değerlendireceğimiz- Bulgaristan ve Yunanistan'daki önemli Paleolitik Çağ (son buzul çağı ile sınırlı olan) yerleşimleri ele alınacaktır.

VI. 2. 1. Bulgaristan

Bulgaristan Paleolitik'ine genel olarak baktığımızda, Orta ve Üst Paleolitik dönem kültürlerinin iyi bir şekilde tanımlandığı görülür. Alt Paleolitik döneme tarihlenen buluntular çok az olmakla birlikte, Kozarnika Mağarası'ndan iyi bilinmektedir. Özellikle Bacho Kiro ve Temnata Dupka gibi yerleşim yerlerinde yürütülen sistemli kazı ve incelemeler sayesinde Bulgaristan ve Balkanlar'ın en önemli Paleolitik kültür tabakaları ortaya çıkarılmıştır. Bu araştırma ve kazıların da gösterdiği üzere, Bulgaristan, Orta ve Üst Paleolitik (özellikle *Aurignacian* ve *Gravettian*) dönem buluntu toplulukları açısından oldukça zengindir. Özellikle Dağlık Rhodope Bölgesi ile Karlukovo Karstı olarak bilinen bölgede yer alan çok sayıda mağara ve kaya sığınağı ile açık-hava yerleşimleri (Levha 10: 2) bunun en açık göstergesidir (Sirakov, 1992).

VI. 2. 1. 1. Bacho Kiro Mağarası

Bacho Kiro Mağarası, Bulgaristan'da Stara Planina Bölgesi'nin (Balkan Dağları'nın) kuzey sınırı üzerinde, Strazha Dağı yamaçlarında yer alır (Bailey; 2000: 16; Ivanova ve Sirakova, 1995: 12). Balkanlar'ın tipik dağlık iklimi ile Tuna Ovası'nın tipik iklimlerinin karşılaştığı bir bölgede yer alan bu mağara, doğu Balkanlar'da tam bir stratigrafi veren ve en iyi araştırılmış yerleşimlerden biridir (Bailey, 2000). Mağara son buzul çağı boyunca, Holosen'e değin, belirli aralıklarla iskan edilmiştir (Ginter ve Kozlowski, 1982: 169).

Bacho Kiro Mağarası, Bailey'in de ifade ettiği gibi, Bulgaristan ve Balkanlar Paleolitiğinin ve en önemlisi modern insan *Homo sapiens*ler'in Avrupa Kıtası'na yayılımının anlaşılması açısından oldukça önemli bir yerleşim yeridir (Bailey, 2000: 16). Mağarada, Kozlowski ve ekibi tarafından yürütülen araştırma ve kazılar sonucunda, toplam 20 jeolojik birim içerisinde 14 arkeolojik tabaka tanımlanmıştır. Bu tabakalar aşağıdan yukarıya doğru şu şekilde tanımlanmaktadır: *Atipik Charentian* (14); *Levallois* içermeyen *Mousterian* (13); *Levalloisli Mousterian* (12, G.Ö. 47.000); *Bachokirian* veya erken Üst Paleolitik (11, G.Ö. 44.000-43.000); *Aurignacian* (6a/7, 32.000-29.000); *Tardi-gravettian* (5-4); ve son olarak da Holosen dolgular içerisinde Neolitik ve *Eneolitik/Kalkolitik* (2-1) kültür kalıntılarına rastlanıldığı bildirilmektedir (Bailey, 2000: 16; Ginter ve Kozlowski, 1982: 169-172).

Bacho Kiro Mağarası'nda en eski dolgular (14, 13, 12) Orta Paleolitik döneme tarihlenir. Tabaka 14 veya *Atipik Charentian* olarak tanımlanan seviyeler Würm buzullaşmasının erken evreleriyle ilişkilendirilmektedir (Ginter ve Kozlowski, 1982). Bu evre Würm buzullaşmasının soğuk iklim koşullarının yaşandığı bir süreç işaret eder. *Levallois* içermeyen *Mousterian*'in (13) ise sıcak bir iklimi yansıttığı anlaşılmaktadır. Bu buluntu topluluğu içinde hiçbir *levallois* öğeye rastlanmaz. Çok sayıda Orta Paleolitik uç ve kazıyıcılar, mağaradaki insan varlığının en önemli

kanıtları olarak görülür (Ivanova ve Sirakova, 1995: 12). Bu tabakanın en üst seviyeleri G.Ö. 47.000 yılları civarına tarihlendirilmiştir (Mook, 1982: 168). Tabaka 12 veya *levalloisli Mousterian* (Levha 11: 1) bir soğuma evresini temsil eder. Bu seviyelerde ortaya çıkarılan faunal kalıntılar da bu durumu doğrulamaktadır. Bu seviyelerde insan varlığına dair kalıntılar oldukça nadirdir. İnsan aktivitelerinin azlığı soğuk iklim koşullarını bir yerde destekler niteliktedir (Ivanova ve Sirakova, 1995).

Bacho Kiro Mağarası'nda Orta Paleolitik yontmataş koleksiyonunu oluşturan tüm materyallerin üretiminde yerel hammadde kullanılmıştır. Üst Paleolitik döneme tarihlenen yontmataş materyallerinin üretiminde ise genelde ithal (*extra local*) hammadde tercih edilmiştir (Bailey, 2000: 24-25). Bacho Kiro'da dolgular arasında yontmataş alet üretim aşamasına işaret eden çok sayıda yontma arttığı da söz konusudur. Özellikle materyal kültür öğeleri açısından zengin olan arkeolojik seviyeler uzun süreli iskanlarla ilişkilendirilmektedir (Bailey, 2000: 25; Ivanova ve Sirakova, 1995: 14; Kozłowski ve diğ., 1982: 119-167).

VI. 2. 1. 2. Beloslav

Dikilitaş Bölgesi'nde yer alan Beloslav, bölgede yürütülen yüzey araştırmaları sırasında tespit edilmiş bir Orta Paleolitik açık-hava yerleşim yeridir. Bu yerleşim yerinde tanımlanan yontmataş buluntu topluluğu gelişkin bir *levallois* tekniğinin varlığına işaret eder. Buradaki endüstri kenar kazıyıcı ve *Mousterian* uçlarla karakterizedir. Beloslav yerleşim yerinde tanımlanan endüstri, genel itibarıyla *Levallois-Mousterian* olarak tanımlanmıştır (Ivanova ve Sirakova, 1995: 44).

VI. 2. 1. 3. Chuchura (Orpheus I)

Chuchura açık-hava (veya Orpheus I) buluntu yeri, Balkan Yarımadası'nın güney topraklarını kaplayan Bulgaristan'ın güneyindeki Rhodope Dağlık Bölgesi'nin

batısında yer alır (Bailey, 2000: 26). Bu buluntu alanının Asya ve Afrika ile Avrupa'yı birbirine bağlayan bir göç yolu üzerinde yer aldığı ileri sürülmektedir (Ivanova ve Sirakov, 1995). Öyle ki, bu göç yolunun güney Balkanlar'dan orta Avrupa'ya değin uzandığı varsayılır. Dolayısıyla Rhodope Dağları'nın batısından geçen bu göç yolunun Paleolitik Çağ göçmenleri tarafından kullanıldığı ve Avrupa içlerine geçişin bu yol ile sağlandığı iddia edilmiştir (Ivanova ve Sirakov, 1995: 35).

Bu yerleşim yeri, *Würm pleniglacial* evresine tarihlenen 3-4 nehir terasında (deniz seviyesinden 1100 m yükseklikte) tanımlanan bir buluntu alanıdır. Alanda yapılan kazılarda, yaklaşık 2 metrekaarelik kalınlığında stratigrafik bir tabakalaşma ortaya çıkarılmıştır. Özellikle stratigrafiyi oluşturan dolgular sıcak ve nemli bir iklimle ilişkilendirilir. Yaklaşık 200 mlik bir alanda yürütülen kazı çalışmaları sonucunda 30.000'den fazla yontmataş materyal keşfedilmiştir. Buluntuların büyük çoğunluğunun yonga ve dilgilerden oluştuğu bildirilmektedir. Bunun yanı sıra 300 alet ve 189 adet de çekirdek ve çekirdek parçası tanımlanan diğer yontmataş materyallerdir (Ivanova, 1987: 245).

Alet tipleri genellikle *Gravettian*'i karakterize eden (%50) sırtlı parçalardan oluşur. Ayrıca *gravet* uçlar, mikro *gravet*ler, burğu deliciler ve çok sayıda sırtlı dilgi ve dilgicik ile omuzlu uçlar en tipik yontmataş alet formları (Levha 11: 2) olarak tanımlanmıştır (Ivanova, 2008: 186). Tüm bunların yanı sıra, kenar kazıyıcı ve taş kalem ile çok sayıda dişlemeli ve çontuklu parça da söz konusudur. Hammadde açısından -özellikle dilgi ve dilgicik çekirdekleri- genellikle yerel olmayan hammaddelerden üretilmiştir. Bu taşımaların elde edildiği çekirdeklerin bir işlik alanında hazırlandıktan sonra alana getirildiği düşünülmektedir (Ivanova, 1987).

Chuchura yontmataş buluntu topluluğu Würm buzulunun sonlarına tarihlenen Akdeniz'in *Tardi-gravettian* kompleksleri içerisine yerleştirilmektedir. Özellikle sırtlı ve omuzlu parçaların varlığı, bu genellemeye olanak sunmuştur. Dolayısıyla bu

kompleksin G.Ö. 18.000'den sonraki bir evreye tarihlendiği düşünülür. Ayrıca Chuchura buluntu yerinin, mikro *gravet*lerin üretildiği bir işlik alanı olduğu da öne sürülmüştür (Ivanova ve Sirakova, 1995: 36).

VI. 2. 1. 4. Devetashka Mağarası

Bu mağara yerleşimi, kuzeybatı Bulgaristan'da Osum Nehri'nin eski sekileri üzerinde yer alır. Bu yerleşim yerinde, 55 alet ile 8 çekirdekten oluşan bir yontmataş buluntu topluluğu ortaya çıkarılmıştır. Çekirdeklerin çoğu disk biçimlidir. Yontmataş aletlerin büyük çoğunluğu (%72) ise yongalar üzerine yapılmıştır. Aletler arasında dilgi taşımaları üzerine yapılmış ham sırtlı bıçaklar, en önemli parçaları oluşturur.

Devetashka Mağarası yontmataş buluntu topluluğu içinde, *levallois* öğeler neredeyse yok denecek kadar azdır. Kenar kazıyıcı gibi Orta Paleolitik dönemi karakterize eden bazı parçaların ise, *quina tip* düzeltilelerle şekillendirildiği belirtilmektedir. Dolayısıyla bu mağarada tanımlanan endüstrinin, Orta Paleolitik dönemin *Charentian* ve *Mousterian* kültürleri ile alakalı olabileceği düşünülmektedir (Ivanova ve Sirakova, 1995: 44).

VI. 2. 1. 5. Devniya

Bu açık hava yerleşim yeri, Devniya Nehri Vadisi kıyısında, Beloslav Gölü'nün batısında yer alır. Buluntu alanında tanımlanan yontmataş alet topluluğu, 5 tanesi *levallois* olan toplam 11 çekirdek ile çeşitli düzelti tipleriyle şekillendirilmiş dilgiler ve bir adet de taş kalemden ibarettir. Burada tanımlanan endüstri, genel itibarıyla *Levalloiso-Mousterian* grubu içine yerleştirilmiştir (Ivanova ve Sirakova, 1995: 44).

VI. 2. 1. 6. Kozarnika Mağarası

Kuzeybatı Bulgaristan'da yer alan Kozarnika Mağarası, Tuna Yaylası'nın yakınlarındaki Oreshets Köyü'ne yaklaşık 3 km mesafede bulunur. Kozarnika Mağarası yerleşimcilerinin Kafkaslar veya Anadolu üzerinden gelip bu bölgeye yerleştikleri varsayılmaktadır (Sirakov ve diğ., 2010: 94-95). Mağarada tespit edilen en eski tarih 1.6-1.4 milyon yılları arasındadır. Bu tarihlerden dolayı, ilk hominidlerin Avrupa içlerine dağılımında bu mağaranın önemli bir yer tuttuğu iddia edilmiştir (Sirakov ve diğ., 2010).

Kozarnika Mağarası'nda, genellikle erken Üst Paleolitik geçiş evresini karakterize eden ve çoğunlukla sırtlı parçalardan oluşan ve bu yerleşime özgü olduğu anlaşılan bir dilgi-dilgicik endüstrisi (Levha 12) de tanımlanmıştır. Araştırmacılar tarafından bu endüstri *Kozarnikien* (Kozarnika Kültürü) olarak adlandırılmıştır (Sirakov ve diğ., 2010; Tsanova ve diğ., 2012). Kozarnika Mağarası'nda çok sayıda faunal kalıntı kazı çalışmaları sonucunda ortaya çıkarılmıştır. Faunal kalıntıların büyük çoğunluğu G.Ö. 45.000, 40.000 ve 35.000 yılları arasına tarihlendirilmiştir. Bu fauna topluluğunun genellikle soğuk iklim koşullarında yaşayan türler olduğu anlaşılmaktadır (Sirakov ve diğ., 2010: 98-99).

VI. 2. 1. 7. Muselievo

Muselievo, Orta Tuna Ovası'nda, Osum Nehri'nin Tuna Nehri ile buluştuğu alana yakın bir konumda ve bu nehirlerin oluşturduğu engebeli teraslar içinde tanımlanmış bir açık-hava yerleşim yeridir (Ivanova ve Sirakova, 1995: 28). Ovanın batısında yer alan Tuna'nın diğer kolları gibi, Osum Nehri'nin terasları da, yoğun aşınmadan dolayı geniş ve büyük çatlaklar oluşturmuştur. Bu teraslarda yürütülen araştırmalar neticesinde ilk çakmaktaşı materyaller bu çatlaklar arasında keşfedilmiştir. Daha sonra Paleolitik Çağ buluntularını içeren bu nehir teraslarında

uzman bir ekip tarafından kazı çalışmaları yürütülmüş ve bu kazılar neticesinde toplam 10 stratigrafik tabaka ortaya çıkarılmıştır (Haessaerts ve diğ., 1978).

Muselievo yontmataş buluntu topluluğu, yaprak biçimli uçların (Levha 13: 1) zenginliği (500'den fazla) ile karakterizedir. Buluntu topluluğu erken *Würm*'ün ikinci yarısına tarihlenir (G.Ö. 50.000-45.000). Muselievo yerleşim yerinde tanımlanan yaprak biçimli iki yüzeyli uçların oldukça kaliteli yerel çakmaktaşıdan üretildikleri belirtilmektedir. Bu çakmaktaşı hammadde kaynağı Muselievo'ya oldukça yakın bir konumda yer alır. Yaprak biçimli uçlar içinde mızrak ve söğüt yaprağı biçimli olarak tanımlanan uç tipleri oldukça yüksek bir oranda temsil olunurlar (Ivanova ve Sirakova 1995: 31). Bunun yanı sıra, Muselievo yontmataş materyalleri içerisinde (*levallois* oldukları düşünülen) az sayıda çekirdek, küçük yongalar ile çok sayıda yongalama artığı (*by-product*) da tanımlanmıştır. Özellikle yongalama artıklarının çoğunlukla yaprak biçimli ve/veya “Balkan Tip iki yüzeyli uçların”ın üretimi esnasında yontulan parçalar oldukları düşünülmektedir (Ivanova ve Sirakova, 1995: 31-35).

Sonuç olarak Muselievo yerleşimi, *levallois* karakterli parçaların az, kenar kazıyıcılar ile yaprak biçimli uçların yüksek oranda temsil edildiği bir Orta Paleolitik buluntu alanıdır. Muselievo buluntu alanında hiçbir ocak ve av hayvanı kalıntısına rastlanılmamasına dayanılarak burasının -özellikle yaprak biçimli uçların üretildiği- bir işlik yeri olabileceği varsayılmaktadır (Ivanova ve Sirakova, 1995: 35).

VI. 2. 1. 8. Pesht Mağarası

Pesht Mağarası, Bulgaristan'ın kuzeybatısında, Iskur Nehri Vadisi'nde yer alır. Mağara ve çevresinde yapılan araştırmalar neticesinde çok sayıda yerel hammaddeden üretilen çekirdek ve çekirdek hazırlama yongalarına rastlanmıştır. Özellikle “*Pesht Tip*” olarak tanımlanan ve dilgi üretimine yönelik olduğu belirtilen

iki kutuplu çekirdekler, oldukça dikkat çekicidir. Yontmataş buluntu topluluğunun ise çoğunlukla dilgiler ile dilgimsi (dar yongalar) yongalardan oluştuğu bildirilmektedir. Bunun yanı sıra çok az sayıda olmakla birlikte, yontmataş aletler ve karakteristik açıdan tanımlanamayan parçalar da söz konusudur. Pesht Mağarası'nda Muselievo ve Samuilitsa Orta Paleolitik yerleşim yerlerinden bilinen yaprak biçimli (iki yüzeyli olan veya olmayan Balkan Tip) uçlara da rastlanılmıştır (Ivanova ve Sirakova, 1995: 48).

VI. 2. 1. 9. Razgard

Razgard açık-hava yerleşim yeri Razgard şehri yakınlarında yer alır. Burada tanımlanan yontmataş buluntu topluluğu kenar kazıyıcı, *levallois* dilgi ve çekirdekler ile disk biçimli çekirdeklerden ibarettir. Özellikle uçlu ve dilgili *levallois* çekirdeklerinin varlığı, bu tekniğin yaygın bir şekilde bu endüstri içinde kullanıldığını gösterir. Yerleşim, genel itibarıyla Orta Paleolitik döneme tarihlenmiştir (Ivanova ve Sirakova: 1995: 44).

VI. 2. 1. 10. Samuilitsa Mağarası

Samuilitsa Mağarası, kuzeybatı Bulgaristan'da Temnata Mağarası'nın 8 km batısında, Muselievo yerleşim yerinin ise 120 km güneybatısında yer alır. Mağara Iskur Nehri'nin 75 m yukarısında, nehrin kestiği derin bir kireçtaşı kanyonunda bulunmaktadır. Burada 2,5 m'lik dolgular arasında Dzhambazov tarafından yapılan çalışmalar sonucunda 6 jeolojik seviye tanımlanmıştır (Dzhambazov, 1959). Dolgular arasında ortaya çıkarılan yontmataş materyallerin tekno-tipolojik analizini yapan Sirakov, bunların Orta Paleolitik döneme tarihlendiğini bildirmiştir (Sirakov, 1983: 25-36).

Samuilitsa Mağarası'nda tipolojik olarak iki farklı çekirdek tipi tanımlanmıştır: *Levallois* yonga ve dilgilerin elde edildiği çekirdekler ile dilgimsi yonga çekirdekleri. Tüm tabakalarda *levallois* karakterli materyallerin eşit oranda bir dağılıma sahip olduğu, ancak daha alt tabakalarda *levallois* çekirdeklerin yerini çapraz kutuplu çekirdekler ile *levallois* olmayan dilgi çekirdeklerinin aldığı belirtilmektedir (Ivanova ve Sirakova, 1995: 36-37). *Levallois* ve çapraz kutuplu çekirdeklerin yanı sıra, disk biçimli yonga çekirdekleri de bu buluntu topluluğu içinde tanımlanmıştır. Tanımlanmış yontmataş aletlere baktığımızda *levallois* uç ve dilgiler ilk sırayı alırlar. Bunun yanı sıra kenar kazıyıcılar, dişlemeli ve çontuklu aletler, taş kalemler ile burgu deliciler de tanımlanan diğer alet formlarıdır. Ayrıca Muselievo yerleşim yerinden iyi bilinen yaprak biçimli uçlar bu buluntu topluluğu içinde de vardır. Samuilitsa yontmataş endüstrisi genel olarak *levalloisli Mousterian* olarak tanımlanmıştır (Ivanova ve Sirakova 1995: 38).

VI. 2. 1. 11. Shiroka Polyana

Shiroka Polyana, Rhodope Dağları'nın batısında, deniz seviyesinden yaklaşık 1400-1500 m yukarıda ve 4 km²'lik alanı kaplayan bir açık-hava yerleşim yeridir. Burada tanımlanan buluntu topluluğunun çoğunlukla Orta Paleolitik karakterde olduğu bildirilmiştir. Ayrıca çok az olmakla birlikte Üst ve/veya Geç Paleolitik olduğu düşünülen materyaller de söz konusudur. Yontmataş materyallerin üretiminde genellikle yerel opal-kalsedon çakmaktaşı kullanılmıştır. Orta Paleolitik yontmataş buluntu topluluğu çekirdekler çok sayıda alet ve yontma artıkları ile karakterizedir (Ivanova ve Sirakova, 1995: 38).

Shiroka Polyana yerleşiminde tanımlanan yontmataş buluntu topluluğu içinde genel olarak *levallois* yongalar, *pseudo-levallois* uçlar, kenar kazıyıcılar, önkazıyıcılar, taş kalemler, taş delgiler, sırtlı parçalar, dişlemeli-çontuklu aletler ile Balkan Orta Paleolitiki'nden iyi bilinen yaprak biçimli (iki yüzeyli) uçların (Levha 13: 2) yer aldığı bildirilmektedir. Üst veya Geç Paleolitik olarak tanımlanan buluntu

topluluğu içinde önkazıyıcılar ve taş kalemler ile burgu delicilerin en önemli alet tiplerini oluşturdukları anlaşılmaktadır. İki yüzeyli Balkan Tip aletler ile yaprak biçimli uçlar ve diğer alet formlarının Muselievo ve Samuilitsa'daki örneklerle benzer oldukları görülmektedir (Ivanova ve Sirakova, 1995: 44).

VI. 2. 1. 12. Svinskata Mağarası

Bulgaristan'da en önemli mağara yerleşimlerinin yer aldığı Karlukovo Bölgesi'nde bulunan Svinskata Mağarası Orta Paleolitik dönem buluntu topluluğu, bir adet *Mousterian* uç ve iç yüzden düzeltili bir adet kenar kazıyıcıdan ibarettir. Yontmataş aletlerin üretiminde yerel *dolomite* taşı kullanılmıştır. Polen analizlerine dayanılarak bu materyallerin soğuk ve kurak bir iklim evresinde depolandıkları ve muhtemelen *Eleitheroupolis* ve *Heraklitsa* arasında bir yere (G.Ö. 50.000- 46.000 yılları arasına) tarihlenmesi gerektiği ileri sürülmüştür (Ivanova ve Sirakova, 1995: 44-48).

VI. 2. 1. 13. Temnata Mağarası

Karlukovo Karstik Bölgesi'nde, bir Üst Pleistosen yerleşim yeri olan Temnata Mağarası, orta ve güney Avrupa'da Üst Paleolitik başlangıcı ile *Aurignacian* ve *Gravettian* tekno-komplekslerin bölgedeki gelişimini anlamaya yönelik olarak başlatılan bir araştırma projesi kapsamında interdisipliner bir şekilde incelenmiştir (Gatsov ve diğ., 1990: 7; Sirakov, 1992: 13). Mağaradaki ilk kazı ve araştırmalar R. Popov tarafından 1920'li yıllarda başlatılır (Popov, 1931). Popov'un ayrıca, bölgede yer alan Mirizlivka, Zidanka, Prohodna, Hajduska ve Svinska gibi bazı mağara ve kaya sığınaklarında da kazı ve incelemeler yaptığı bilinmektedir (Sirakov, 1992: 13). Temnata Mağarası'nın girişinde Popov tarafından yapılan kazılarda *Aurignacian* tekno-kompleksine ait çok sayıda materyal keşfedilmiştir (Gatsov ve diğ., 1990: 7). Ayrıca *Aurignacian*'den daha eski bir (muhtemelen Orta Paleolitik) döneme tarihlendiği düşünülen bazı materyaller ile *Gravettian* tekno-

komplekslerin oldukça erken bir evresine işaret eden uç benzeri birkaç parçanın da bu kazılar sonucunda ortaya çıkarıldığı anlaşılmaktadır (Gatsov ve diğ., 1990: 6-7; Sirakov, 1992).

Bulgar ve Polonyalı araştırmacıların ortaklaşa yürüttükleri bir araştırma projesi kapsamında Temnata Mağarası'ndaki kazı ve araştırmalar modern metodlara göre yeniden başlatılır. Bu projeye Polonya'dan Janusz K. Kozłowski ve Bolesław Ginter ile öğrencilerinden oluşan bir ekip öncülük etmiştir. Ekip, Bulgaristan'da Karlukova Karstı olarak bilinen bölgede planlanan arkeolojik yüzey araştırması sırasında öncelikle Moravitz, Topla, Ochilte, Temnata, Devetashkata, Popova, Svinskata ve Kuzhiskata mağaralarında test kazıları yapmış ve bu ön çalışmalardan sonra Temnata Mağarası'nın araştırılması projesini gerçekleştirmeye öncelik vermiştir. Ayrıca bu mağaralarda yürütülen deneme kazıları daha ileride yapılacak olan ayrıntılı araştırma çalışmaları için her bir yerleşim yerinin perspektifini tanımlamış bulunmaktadır. Yapılan kazı çalışmaları sonucunda Balkanlar'da bu yöreye özgü olduğu anlaşılan ve yaprak uçlarla karakterize edilen bir *Mousterian* buluntu topluluğu tanımlanmıştır (Sirakov, 1992: 14).

Temnata Mağarası'nda yürütülen kazı çalışmaları sonucunda toplam 4 farklı arkeolojik tabaka tespit edilmiştir. Bunlar eskiden yeniye doğru şu şekilde sıralanır:

1) En eski tabaka *Mousterian* (Orta Paleolitik). Burada tanımlanan Orta Paleolitik buluntu topluluğu, TD-I ve TD-V açmalarının 6 ve 8. seviyelerinde keşfedilmiştir. Yapılan tarihlendirme çalışmalarına göre 7. seviye G.Ö. 105.000±35.000 ve 6. seviye ise 67.000±11.000'le yaşlandırılmıştır.

2) Üst Paleolitik olarak tanımlanan seviyeler, TD-II, TD-I ve TD-V açmalarında tanımlanmıştır. Üst Paleolitik dönem TD-II, TD-I ve TD-V açmalarının 3, 3i, 3j, 3h ve 3g seviyelerinde görülür. Üç farklı evreye ayrılan Üst Paleolitik seviyelerin başlangıcı, TD-II açmasında 6. seviyede G.Ö. 38.700'e; diğer evresi yani erken

Aurignacian TD-I ile TD-V açmalarında 4. seviyede G.Ö. 46.000±8000 ile 45.000±7000/31.900±1.600; 3. evre ise Üst Paleolitik, sadece TD-V Açması'nın 3h ve 3g seviyelerinde saptanmıştır. Elde edilen tarih ise G.Ö. 32.200'dür.

3) *Gravettian* seviyeler; TD-I ve TD-V açmalarında 3f, 3d, 3c seviyeleri; ayrıca TD-II açmasının 4. seviyesi *Gravettian* (Levha 14) olarak tanımlanmıştır. Bu seviyelerin tarihi G.Ö. 29.700±1600; 19.600±3700 ile 20.100±900 gibi bir seri tarih vermiştir (Ginter ve Kozłowski, 1992: 289).

4) Son kültür evresi ise *Epi-gravettian* olarak tanımlanmıştır. Bu kültür grubu özellikle TD-V açmasının 3. seviyesinde iyi bir şekilde tespit edilmiştir. *Epi-gravettian* seviyeler yapılan yaşlandırma çalışmalarına göre, G.Ö. 20.100±900, 16.600±300, 13.600±200 şeklinde tarihler vermektedir (Ginter ve Kozłowski, 1992: 293).

Temnata Mağarası buluntu topluluğu öncelikle 15 kategoride toplanmıştır. Bunlar: 1) Çekirdekler 2) Yongalar 3) Yonga parçaları 4) İnce yongalar 5) Dilgi ve dilgi parçaları, 6) Yontmataş aletler 7) Yontma artıkları 8) Kıymıklar 9) Tanımlanamamış parçalar 10) Vurgaç, örs, ezgi taşları ve cilalı parçalar, 11) Çakıllar ve plakalar 12) Kilden yapılmış aletler 13) Boya mineralleri 14) Kemik ve boynuzdan yapılmış aletler ve 15) İthal deniz kabukları ile süslenme objeleri (Sirakov, 1992: 26-29).

Temnata Mağarası yontmataş materyallerinin üretiminde hem yerel hem de ithal hammaddeler kullanılmıştır. Özellikle aletlerin yapımında kullanılan ve yerel olmayan farklı hammaddelerin mağaradaki varlığı bölgeler arası bir ilişkinin kanıtları olarak yorumlanır (Pawlikowski, 1992; 2008). Özellikle *Gravettian* evrelerden sonra ithal hammaddelerin oranında bir artış gözlemlenir. Yerel hammadde ise radyolarit olarak göze çarpmaktadır (Pawlikowski, 1992: 241-286). Temnata Mağarası'nda çok sayıda faunal kalıntının (Delpech ve Guadelli, 1992: 141-216) yanı sıra, anatomik

açından modern insanlara ait olduğu düşünülen izole diş ve kemik parçaları da tanımlanmıştır (Gambier, 1992: 217-222).

VI. 2. 1. 14. Uglen Mağarası

Uglen Mağarası Bulgaristan'ın kuzeyinde, Vit Nehri'nin sol kıyısında yer alır. Bu mağaranın Orta Paleolitik buluntu topluluğu sadece 7 yontmataş üründen ibarettir. *Mousterian* gelenek içerisine yerleştirilen bu yerleşim yerinde tanımlanan aletlerin hepsi, kenar kazıyıcı olarak tanımlanmıştır. Ancak tek bir parça *Mousterian* uç olarak yorumlanmıştır (Ivanova ve Sirakova, 1995: 44).

VI. 2. 2. Yunanistan

Balkan ülkeleri arasında yakın zamana kadar az araştırılmış ülkelerden biri olan Yunanistan'daki Paleolitik Çağ kalıntılarının varlığı tam anlamıyla 1940'lı yıllardan itibaren fark edilmiştir. Yunanistan'daki Paleolitik Çağ araştırmalarının yavaşlığı ise bilim insanlarının daha çok bu ülkedeki klasik döneme tarihlenen buluntularla ilgili oluşlarıyla ilişkilendirilebilir.

1941 yılında Rudolf Stampfus Boetia'da, Kopais Havzası'nın güney kesiminde yer alan Seidi Mağarası'nda ilk kazıları gerçekleştirir. Stampfus'un bu kazılarında mağarada Üst Paleolitik dönemin sonlarına işaret eden bir dilgi endüstrisi tanımlanmıştır (Bialor ve Jameson, 1962: 181). Stampfus'un bu kazı ve araştırmaları Yunanistan'da Paleolitik Çağ kalıntılarının varlığını kanıtlaması açısından oldukça önemlidir. Stampfus'tan sonra belirli aralıklarla Yunanistan'da pek çok araştırmacı - özellikle Epirus Bölgesi'nde Eric Higgs ve ekibi- tarafından yürütülen araştırmalar sonucunda (Bailey, 1992; Papagianni, 2000:5-8; Runnels, 2001: 226-227) Prehistorik dönemlere ait olduğu anlaşılan çok sayıda yerleşim yeri (Levha 15), buluntu alanı ve buluntu tespit edilmiş ve bunlar bilim dünyası ile paylaşılmıştır (Runnels, 2001:

227). Bu araştırmalar sonucunda, Yunanistan'da özellikle Orta ve Üst Paleolitik dönemlere tarihlenen çok sayıda yerleşimin ve buluntunun varlığı kanıtlanmasına rağmen, Alt Paleolitik döneme tarihlenen bulguların varlığı kesinlik kazanmamıştır. Ancak son zamanlarda Yunanistan'da yürütölen yüzey araştırmalarında Epirus Bölgesi'nde Morfi ve Karvounari ile Kokkinopilos Yatakları (Kırmızı Yataklar) gibi buluntu alanlarında Bulgaristan ve diğer Balkan ölkelerinin aksine, iki yüzeyli aletlerin keşfedilmesi (Tourloukis, 2010: 70-72) Alt Paleolitik dönemin varlığını da kesin bir şekilde ortaya koymuştur (Bailey, 1995; Bailey, 2000;; Harvati ve diğ., 2009; Runnels, 2001; Runnels ve Van Andel, 1993a; 1993b; Tourloukis, 2010). Yunanistan'daki bazı yerleşimlerde ve buluntu alanlarında (Lakonis 1, Petralona ve Apidima gibi) Alt ve Orta Paleolitik dönem insanlarına ait olduğu düşünölen izole diş ve kafatası parçaları da keşfedilmiştir (Harvati ve diğ., 2003: 465-373; 2009: 136).

VI. 2. 2. 1. Apidima Mağarası

Apidima, Peleponnese Bölgesi'nin en güney ucunda, Mani Yarımadası'nın batı kıyılarında, Lakonia ve Messene körfezlerinin arasında yer alan ve dört boşluktan oluşan (A, B, Γ, Δ) bir mağaralar kompleksidir. Yerleşim güncel deniz seviyesine oldukça yakın bir konumda bulunur (Harvati ve diğ., 2009: 136; Tourloukis, 2010: 52). Bu yerleşim yeri 1978-1985 yılları arasında Atina Üniversitesi'nden bir ekip tarafından kazılmıştır. Yerleşimde yürütölen kazı çalışmaları sonucunda 30 bin civarında faunal ve kültörel buluntunun yanı sıra, 6-8 bireye ait olduğu düşünölen fosil insan kalıntısı rapor edilmiştir (Pitsios, 1999: 1-11). Zaten Apidima yerleşim yerinin önemi mağaranın breşli duvarlarında tespit edilen bu fosil insan kalıntılarından gelmektedir. Bu fosil insan kalıntılarının hangi türü temsil ettikleri kısmen tartışmalıdır. Ancak son yıllarda Apidima fosil insan kalıntıları üzerinde Harvati tarafından yapılan ayrıntılı anatomik çalışmalar bunların *Homo heidelbergensis* ile *Homo neanderthaller* arasındaki türleri temsil ettiklerini göstermiştir (Harvati ve diğ., 2009).

Apidima'da ortaya çıkarılan faunal kalıntıların Orta ve Üst Pleistosen dönemlere ait oldukları anlaşılmaktadır. Mağarada yürütülen kazı çalışmalarında fauna ve fosil insan kalıntılarının yanı sıra, *Mousterian* (Orta Paleolitik) evreye ait olduğu düşünülen yontmataş materyaller de keşfedilmiştir (Starkovich, 2011). Özellikle 'A Mağarası'nda tanımlanan materyallerin Orta Paleolitik dönemi temsil ettiği anlaşılmaktadır (Tourloukis, 2010: 53). Ancak bu materyaller, mağaranın bu gözünde keşfedilen 2 fosil insan kalıntısıyla ilişkilendirilememiştir (Harvati ve diğ., 2009).

VI. 2. 2. 2. Asprochaliko Kaya Sığınağı

Epirus Bölgesi'nde yer alan Asprochaliko, 22 m uzunluğunda, 3,5 m genişliğinde bir kaya sığınağıdır. Bu kaya sığınağı, Yunanistan'ın kuzeybatısındaki Louros Nehri boyunca uzanan Kokkinopilos açık-hava yerleşiminin birkaç km kuzeyinde yer alır (Adam, 1999a: 139-140; 2007: 149; Bhattacharya, 1977: 133; Darlas, 2007: 5; Starkovich, 2011: 54). Yaklaşık 5 m'lik bir katlaşım içeren Asprochaliko kaya sığınağı ilk kez 1966 yılında E. S. Higgs ve Vita-Finzi tarafından kazılmış ve araştırılmıştır (Higgs ve Vita-Finzi, 1966). Hiçbir faunal ya da bitkisel kalıntının varlığına değinilmeyen bu dolgularda yapılan kazı çalışmaları sonucunda, toplam 26 seviyeli bir stratigrafi tanımlanmıştır. Özellikle üst seviyelerde keşfedilen yontmataş materyallerin, mikroburi tekniğın ve yarımaya gibi parçaların yokluğuna rağmen bazı mikrolitik öğeleri içerdii bildirilmektedir (Bailey ve diğ., 1983: 39-40). Holosen döneme tarihlenen üst seviyelerin bazı Neolitik Çağ seramiklerini de içerdii bildirilmiştir. Bu üst seviyelerde, yoğun kömür ve kül kalıntıları içeren ocak yapıları da söz konusudur (Bhattacharya, 1977: 133; Darlas, 2007: 5-7).

Asprochaliko kaya sığınağının 18. seviyesi G.Ö.98.500±12.000, 14. ve 10. seviyeler ise G.Ö. 39.000-26.000 yılları arasına tarihlendirilmiştir (Bailey ve diğ., 1992: 138). Özellikle Üst Paleolitik döneme tarihlendiğı düşünülen seviyelerin hemen altında, bir *hiatus*tan sonra Orta Paleolitik veya *Mousterian* olarak tanımlanan

katlaşım larla karşılaşı lır (Adam, 2007: 149). Burada, *Mousterian* olarak tanımlanan seviyelerde ortaya çıkarılan buluntuların iki farklı evreyi yansıttığı anlaşılmaktadır. Özellikle *Mousterian*'ın alt seviyeleri ile üst seviyelerinde keşfedilen buluntuların birbirinden neredeyse tamamen farklı özellikler sergilediği belirtilmiştir (Papagianni, 2000; Starkovich, 2011). Bundan dolayı bu yerleşimde tanımlanan *Mousterian* endüstri iki gruba ayrılmıştır: alt seviyelerde ortaya çıkarılan buluntular *levallois* karakterler ile temel *Mousterian* öğeleri içerdiğinden (18. ve 16. seviyeler) *Basal Mousterian* (Levha 16); üst seviyelerdekiler ise *Micro-Mousterian* (Levha 17) olarak adlandırılmıştır (Bhattacharya, 1977: 133; Papagianni, 2000: 7-26). Özellikle *Micro-Mousterian* olarak tanımlanan materyaller Kokkinopilos'taki kırmızı yataklardan bilinen yaprak biçimli uçları içermesi ve bunun yanı sıra taşım alık tiplerinin küçülmesi ile karakterize edilir (Bailey ve diğ.,1992:136).

Asprochaliko'da tanımlanan Üst Paleolitik dönem endüstrisi *Gravettian* olarak tanımlanmıştır (Adam, 2007). Buluntu topluluğu dilgisel taşım alık üretiminin yokluğuyla karakterize edilir. Gerçekten de bu seviyelerde hiçbir dilgi ya da dilgi çekirdeği parçasının tanımlanmadığı bildirilmektedir. Yerleşimde tanımlanan çekirdeklerin çoğu dilgicik ve yonga çekirdeğidir. Asprochaliko Üst Paleolitik dönem yontmataş alet grubu ise (Levha 18) sırtlı dilgiciklerle (%58) baskındır. Bunun yanı sıra önkazıyıcılar (%14) ve kenarları düzeltili yongalar (%6) tanımlanan diğ er alet formlarıdır. Buluntu topluluğu içinde taş kalem gibi aletlere ise rastlanılmaz. Sırtlı dilgicik tiplerinin çoğunlukla tek kenarı sırtlı parçalarla sınırlı olduğu anlaşılmaktadır. Yerleşimde mikroburi n tekniğ i tanımlanmamıştır (Adam, 2007: 149).

VI. 2. 2. 3. Boıla Kaya Sığınağı

Boıla Kaya Sığınağı Yunanistan'ın kuzeyinde, Voidomatis Boğazı'nda yer alan bir geç Üst Paleolitik yerleşim yeridir. Buradaki dolgular içinde toplam dört arkeolojik tabaka tanımlanmıştır (Starkovich, 2011: 65). Üstteki dolguların Epi-

paleolitik veya Mezolitik buluntuları içerdiği bildirilmiştir (Kotjabopoulou ve diğ., 1999: 202). G.Ö. 16-11 bin yılları arasına tarihlenen alttaki diğer tabaka buluntularının ise Balkan geç *Epi-gravettian*'ine benzer yontmataş materyalleri içerdikleri ileri sürülmüştür (Kotjabopoulou ve diğ., 1997: 429).

Boİla yontmataş endüstrisinde *Gravettian*'i karakterize eden sırtlı parçalar yer alır. Özellikle alttaki tabakalarda (tabaka II-IIIb) tanımlanan çekirdeklerin daha uzun oldukları ve çoğunlukla tek kenarı sırtlı dilgiciklerin üretimine yönelik oldukları bilinmektedir (Starkovich, 2011: 65). Yerleşimde mikroburi tekniğı ile üretilmiş yontmataş aletler de tanımlanmıştır. Bu teknikle üretilmiş parçalar ilk kez tabaka IV'te görülürler. Ayrıca *sauveterre* uçlar, mikro *gravetler* ve daha küçük boyutlu çekirdekler bu seviyelerin diğer öğeleri olarak göze çarpmaktadır. Yontmataş üretim işleminin yerleşimde yapıldığı düşünülmektedir. Tüm tabakalarda tanımlanan yontmataş buluntu topluluğı, Kotjabopoulou'ya göre, Boİla Kaya Sığınağı'nın çoğunlukla dağ keçisi ve kızıl geyik avcılığı yapan avcı-toplayıcılara ait bir av kampı olarak kullanıldığına işaret etmektedir (Kotjabopoulou ve diğ., 1999: 206).

VI. 2. 2. 4. Franchthi Mağarası

Franchthi Mağarası, Argos Körfezi'nin doğusunda, Argolid Yarımadası'nın güneydoğusunda yer alır (Cullen, 1995: 270; Jacobsen, 1976; 1981: 305; Perlès, 2004). Avrupa Prehistoryası açısından kilit öneme sahip olduğu düşünülen bu mağara yerleşiminin Orta Paleolitik dönemin sonundan Neolitik Çağ'ın sonuna değin iskan edildiğı anlaşılmaktadır (Jacobsen, 1976: 76-87; Jacobsen, 1981: 305-307; Perlès, 1999; Perlès ve Vanharen, 2010: 298; Stiner ve Munro, 2011: 619). Bunun yanı sıra, mağarada tespit edilen en erken tarih G.Ö. 39.280'dir (Stiner ve Munro, 2011: 619). Mağaradaki ilk kazı ve araştırmalar 1967-1979 yılları arasında Thomas W. Jacobsen'in başkanlığındaki uluslararası bir ekip tarafından gerçekleştirilmiştir (Jacobsen, 1981: 305). Bu kazılarda Yunanistan ve Avrupa Prehistoryası açısından oldukça ünik bir stratigrafik katlaşım ortaya çıkarılmıştır.

Franchthi Mağarası'nda gerçekleştirilen kazı çalışmaları sayesinde, Yunanistan'da çok az bilinen Paleolitik ve Mezolitik (Neolitik öncesi) süreçlere yönelik çok sayıda kanıt elde edilmiştir. Özellikle faunal ve botanik kalıntılar dönemin besin ve beslenme modelleri hakkında birtakım değişikliklerin izlenebilmesi açısından oldukça önemli görülmektedir (Perlés ve Vanharen, 2010; Starkovich, 2011: 83; Stiner ve Munro, 2011: 618-636). Mağaranın hemen girişinde yer alan ve erken Mezolitik tabakalara ait mezarlar, özellikle kremasyon gömüler, Cullen'in de ifade ettiği gibi Yunanistan'daki ünik örneklerdir (Cullen, 1995: 270-289). Bunun yanı sıra mağarada yaklaşık G.Ö. 8000'de başlayan Neolitik süreç Yunanistan'ın güneyindeki Neolitik oluşumun anlaşılması açısından önemli bir referans oluşturmakta ve stratigrafik süreklilik Mezolitik ile Neolitik arasındaki geçiş evresiyle ilgili önemli bilgiler sunmaktadır (Perlés, 2004).

Orta Paleolitik dönemin sonundan M.Ö. 5. bine değin belirli aralıklarla iskan edildiği anlaşılan (Perlés ve Vanharen, 2010; Perlés, 2004) Franchthi'nin, Üst Paleolitik dönemde son buzul doruğunun yaşanmasıyla birlikte daha çok geçici bir barınak olarak kullanıldığı belirtilmektedir (Jacobsen, 1976: 76; Bailey, 2000). Mağarada Üst Paleolitik döneme tarihlenen buluntular da özellikle bu buzul döneminden önceki katlaşımlarda yoğunlaşır (Adam, 2007: 147).

Franchthi Mağarası, Üst Paleolitik dönemde uzunca bir süre terk edildikten sonra Taş Evre¹⁸ V-VI'da tekrar iskan edilmeye başlanmıştır (Perlés, 1999; Thissen, 2005: 31). Bu tarihten önce mağarada besin toplayıcılığına işaret eden herhangi bir kanıt rastlanmaz. Mağarada bazı yabani tahıl kalıntılarıyla G.Ö. 10.500'den sonra karşılaşmaya başlanır (Jacobsen, 1981: 306). Bu dönem içerisinde mağaradaki iskan ilkbahar, yaz ve sonbahar olarak tespit edilmiştir. Kışları ise mağaranın kullanılmadığı düşünülmektedir (Jacobsen, 1976: 78). Bu dönemde mağarada herhangi bir mimari, çanak-çömlek veya mezar buluntusu ile karşılaşmaz. Mağarada özellikle Üst Paleolitik döneme tarihlenen tabakalardan elde edilen

¹⁸ Taş Evre (*Lithic Phase*) terminolojisi araştırmacının kendi isimlendirmesidir ve tezimizde Türkçe karşılığı olarak "Taş Evre" şeklinde kullanılmıştır (Perlés, 1999).

yontmataş materyallere bakıldığında *Gravettian*’ı karakterize eden sırtlı dilgiciklerin baskınlığı (%80) göze çarpar. Bunun yanı sıra önkazıyıcı ve çontuklu aletler ile bazı kenarsal düzeltili parçalar da söz konusudur. Ancak buluntu topluluğu içinde taş kalemlere rastlanmamıştır (Adam, 2007: 147-149).

Franchthi Mağarası’nda Paleolitik Çağ bitimi sonrasında (G.Ö. 10 bin başlarında), yani Holosen başlangıcında Mezolitik Çağ buluntuları karşımıza çıkar (Perlés, 1999: 315). Bu dönemin başlarında karşılaşılan bitkisel besin kaynakları Paleolitik’de görülenlerle hemen hemen aynıdır. Özellikle bitkisel kalıntılar içinde yabani fıstığın yoğun olarak görülmesi çevre açısından büyük bir değişikliğe işaret etmekte ve ortamın ormanlarla kaplandığını göstermektedir (Perlés, 2004: 21-37). Özellikle at ve keçi gibi türlerin tamamen yok olması ve ekolojik ortamın değişmesi Franchthi yerleşimcilerinin av seçimlerinin de değişmiş olabileceği konusunda pek çok araştırmacıyı aynı düşünceye yöneltmiştir. Tüm bu aşamalar Franchthi Mağarası’nda Mezolitik Çağ’ın ilk (Erken Mezolitik veya Taş Evre VII) evreleridir (Jacobsen, 1981: 306-307). Bu süreçte yontmataş buluntu topluluğu içinde (Levha 19) sırtlı parçalar ile mikrobürinlerin oranında bir azalma söz konusudur. Tipik alet formları ise çontuklu ve dişlemeli parçaların yanı sıra bazı kazıyıcılardır (Perlés, 1999). Taş buluntu topluluğu içinde Paleolitiği karakterize eden mikrolitlerin ise çok az olduğu görülmektedir (Perlés, 1999: 315).

Franchthi Mağarası’nda Mezolitiğin ikinci (Taş Evre VIII veya Orta Mezolitik) evresine (G.Ö. 9. binyılın 2. yarısına) tarihlenen kültür katları çok sayıda iri balık kemikleri ile Melos Adası’ndan gelen obsidiyen hammaddenin artışıyla karakterizedir (Jacobsen, 1976: 81; Jocaben, 1981: 306; Perlés, 1999: 317). Zira Melos obsidiyenine ilk kez geometrik öğelerin görüldüğü Taş Evre VI’da, yani Mezolitiğin hemen öncesinde rastlanır (Perlés,1999: 314). Özellikle iri balık kemikleri üzerinde yapılan araştırmalar Franchthi yerleşimcilerinin derin deniz balıkçılığı yaptıklarına işaret etmektedir, ki Perlés’e göre tüm bu kanıtlar Franchthi yerleşimcilerinin deniz aşırı seferler yaptıklarını da kanıtlayan en önemli unsurlardır

(Perl s, 1987; 1999; 2003b; 2004). Bu evrede yontmataş kalıntılar açısından bir azalma söz konusudur. Fakat özellikle balıkçılıkla alakalı olduğu düşünülen mikrolitik alet (Levha 20) oranında bir artış gözlemlenmiştir (Perl s, 1999: 317; 2004: 31). Mimari ve seramik bu evrede hala görülmez (Jacobsen, 1981: 307).

Mezolitğin geç evrelerinde (Geç Mezolitik veya Taş Evre IX veya G.Ö. 9. binyıl sonu) Franchthi Mağarası yontmataş materyalleri içerisinde geometrik mikrolitik öğeler kaybolur. Yontmataş aletlerin üretiminde obsidiyenin oranında bir yoğunluk söz konusudur (Perl s, 1999; 2003a; 2004). Bu evrede balıkçılığa işaret eden materyallerin ve balık kemiklerinin sayısında da önemli bir artış olduğu gözlemlenmiştir (Moundrea-Agrafioti, 2003: 131). Özellikle keski ağızlı ok uçlarının (Levha 21) bu evrede görülmesi birtakım değişikliklerin göstergesi olarak yorumlanmıştır (Perl s, 1999: 317).

Franchthi Mağarası'nda G.Ö. 9. binyıldan itibaren (Taş Evre X veya erken seramikli evre I) Neolitik öğelerle karşılaşılır (Perl s, 2004: 46; 1999: 317). Bu evrede Franchthi Mağarası Neolitik yontmataş materyalleri içinde Mezolitik Franchthi yontmataş öğelerinin (Levha 22: 1) devam ettiği Perl s (Perl s, 1988: 484; 1999: 317) tarafından tespit edilmiştir. Buna rağmen, Franchthi Mağarası'nda tanımlanan tüm diğer Neolitik öğelerin bölgede (Argolid Bölgesi) yaşayan Mezolitik (Neolitik öncesi) toplulukların bir adaptasyonu olmadığı ve bu Neolitik yaşam tarzının Anadolu ve doğu Akdeniz'in erken çiftçi toplumlarıyla kurulan deniz aşırı bir etkileşimin sonucunda bir kültür paketi göçü şeklinde bölgeye geldiği ileri sürülmektedir (Bailey, 2000; Jacobsen, 1981; Perl s, 1999; 2003a; 2004; 2005). Zira evcilleştirilmiş koyun/keçi, seramik, buğday ve bazı baklagiller gibi ilk kez bu evrede görülen öğeler hem yerleşime hem de bölgeye yabancıdır (Perl s, 2003a: 84).

VI. 2. 2. 5. Grava Kaya Sığınağı

Korfu Adası'nın güneyindeki Ayios Mathias dağlık bölgesinde yer alan Grava yerleşim yerinde, Orta ve Üst Paleolitik dönemlere ait olduğu düşünülen bir yontmataş buluntu topluluğu ortaya çıkarılmıştır (Sordinas, 1969: 399). Yerleşimden hiçbir tarihlendirme yapılmamıştır (Sordinas, 1969; Starkovich, 2011). Korfu Adası'nın son buzul doruğunda Yunanistan anakarası ile kara bağlantısına sahip olduğu (Van Andel ve Shackleton, 1982) ve böylelikle Paleolitik insanların adaya yürüyerek geçtikleri düşünülür (Starkovich, 2011: 66-67). Grava'da ortaya çıkarılan yontmataş buluntu topluluğunun analizi Adam tarafından yapılmıştır (Adam, 2007). Adam'a göre Grava yontmataş buluntu topluluğu (Levha 22: 2) Kastritsa Mağarası'nın 1 ve 3. tabaka buluntularıyla birtakım benzerliklere sahiptir ve *Gravettian* olarak tanımlanmıştır (Adam, 2007: 155-156).

Buluntu topluluğu içinde dilgiler dilgiciklerden daha fazladır. Alet tipleri tek kenarı sırtlı dilgicikler ve düzeltili dilgiler üzerine yapılmış önkazıyıcılar ile tek kenarı omuzlu uçları ve taş kalemleri içerir (Adam, 2007: 156). Yerleşimde yontmataş materyallerinin yanı sıra, 60'a yakın süslenme objesi ve işlenmiş bazı kemik ile izole dişler de keşfedilmiştir (Sordinas, 1969: 400). Faunal kalıntılar ise kızıl geyik, karaca ve alageyik gibi türlerle baskındır. Ayrıca çok sayıda kuş, balık ve küçük memelilere ait kalıntılar da tespit edilmiştir (Sordinas, 1969: 399; Starkovich, 2011: 67).

VI. 2. 2. 6. Kalamakia Mağarası

Kalamakia Mağarası, Peleponnese Bölgesi'nin güney ucunda, Mani Yarımadası'nın batısında ve sahil kesimine yakın bir konumda yer alır (Darlas ve de Lumley, 1999: 293). Buradaki geniş karstik oluşumun bir parçası olan mağarada yürütülen kazı ve araştırmalar sonucunda toplam 7 m kalınlığında bir tabakalaşma tanımlanmıştır (Darlas, 2007: 12).

Kalamakia Mağarası'ndaki dolgular yaklaşık G.Ö. 100-40 bin yılları arasına tarihlenmektedir. Dolguların alttaki 2 m'lik kısmı sterildir ve hiçbir arkeolojik buluntu içermez. Mağaradaki arkeolojik buluntular ise bu steril dolguların üstündeki (tabaka III, IV ve V) seviyelerde keşfedilmiştir (Darlas ve de Lumley, 1999). Dolgular içinden ortaya çıkarılan yontmataş (Levha 23) buluntu topluluğunun ise Orta Paleolitik döneme ait olduğu bildirilmiştir (Darlas, 2007).

Darlas'a göre, Kalamakia Orta Paleolitik buluntu topluluğu tipik *levallois* içeren *Mousterian* endüstrileri temsil etmektedir (Darlas, 2007: 12). Taşmalıkların çoğu *levallois* teknikle elde edilmiştir. Özellikle alt seviyelerde *levallois* çekirdeklerden elde edilmiş, topukları yüzüklü çok sayıda yonga söz konusudur. Üst seviyelere doğru *levallois* elemanların oranında bir düşüş görülür. Ayrıca topukları yüzüklü parçalar üstteki seviyelerde tanımlanmamıştır. Endüstri içinde tanımlanan yontmataş alet buluntu topluluğu kenar kazıyıcılarla baskındır. Bunun yanı sıra, dişlemeli ve çontuklu parçalar da söz konusudur ve özellikle *quina* tip düzeltilelerle şekillendirilmiş 3 parçanın varlığı dikkate değerdir (Darlas, 2007: 16).

Kalamakia Mağarası'nda yontmataş materyallerin üretiminde genellikle yerleşime fazla uzak (20-25 km) olmayan yataklardan elde edilmiş yerel hammaddeler kullanılmıştır. Bunlar çakmaktaşı, kuvars, kuvarsit ve andezit olarak tespit edilmiştir (Darlas, 2007: 13). Bunun yanı sıra, Kalamakia Orta Paleolitik yontmataş buluntu topluluğunun belki de en dikkat çekici özelliği bazı denizel yumuşakçaların (Levha 24) kazıyıcı gibi kullanılmış olma olasılığıdır. Özellikle bu parçalar üzerinde tespit edilen bazı düzelti veya kullanım izleri bu türden bir yargıya varılmasını sağlamıştır (Darlas, 2007: 16). Faunal buluntu topluluğu ise keçilerle baskındır. Fakat aynı zamanda fil, gergedan, yaban domuzu, kızıl geyik, sığır ve karaca da tanımlanan diğer türlerdir (Darlas ve de Lumley, 1999: 297; Darlas, 2007: 13; Starkovich, 2011: 73).

VI. 2. 2. 7. Kastritsa Mağarası

Kastritsa Mağarası, Epirus Bölgesi'nin doğusunda, İonia Havzası'ndaki Pamvotis Gölü'nün kenarında yer alan bir Üst Paleolitik dönem yerleşim yeridir (Adam, 2007: 149; Zambetakis-Lekkas ve Elefanti, 2007: 1875). G.Ö. 23.880±100 - 15.930±130 yılları arasında yerleşim gören (Galanidou ve Tzedakis, 2001: 271-278) mağarada ilk kazı ve araştırmalar Higgs ve ekibi tarafından 1966-67 yıllarında gerçekleştirilmiştir (Higgs ve diğ., 1967). Bu kazılar sonucunda toplam 9 m'lik bir stratigrafi tanımlanmış ve dolgular arasında çok sayıda yontmataş materyalin yanı sıra, kişisel süslenme objeleri ile organik (boynuz ve kemikten) materyallere de rastlanılmıştır (Adam, 1999a: 140-142; 2007: 149).

Kastritsa Mağarası çoğunlukla son buzul doruğunun en soğuk iklim koşullarının yaşandığı zamanlarda yerleşime sahne olmuştur (Galanidou ve Tzedakis, 2001: 271-278). Özellikle son yıllarda mağarada yürütülen kazı ve araştırmalar Kastritsa Mağarası'nın çok amaçlı kullanılan bir kamp yeri olduğuna işaret etmektedir. Bunun yanı sıra, Kastritsa Mağarası'nda tanımlanan stratigrafik süreç ve dolgular içinde ortaya çıkarılan buluntuların bölgede bilinen diğer yerleşimlerden tamamen farklı özellikler sergilediği ileri sürülmüştür (Adam, 2007: 149).

Kastritsa Mağarası'nda, *Gravettian*'i karakterize eden ve çoğunluğunu sırtlı dilgiciklerin oluşturduğu (Özellikle 5 ve 3. tabaka buluntuları) bir yontmataş endüstrisi (Levha 25) tanımlanmıştır. Bu endüstri içinde özellikle dilgi üretimine yönelik olduğu anlaşılan iki kutuplu çekirdeklerin varlığı oldukça dikkat çekicidir. Zira bu tür çekirdeklere ve bunlardan yontulan dilgi taşımalarına bölgedeki Asprochaliko gibi başka yerleşimlerde rastlanılmaz (Adam, 1999a; 2007) Kastritsa'da neredeyse tüm tabakalarda yongalar en baskın taşımalık tipidir. Ancak dilgi ve dilgicikler de bu endüstri içinde hemen hemen eşit oranda temsil olunurlar. Tüm bunların yanı sıra, yerleşimde önkazıyıcı, ikiyüzlü ve kırık üzerine taş kalemler -ki bunlar da bölgedeki diğer yerleşimlerde tanımlanmamışlardır- ile omuzlu parçalar

ve uçlara da rastlanılmıştır. Baskın alet tipini oluşturan sırtlı dilgicikler ise çoğunlukla düz sırtlı parçalar ve mikro *gravetler* ile uçları içyüzden düzeltili parçalardan oluşmaktadır. Yontmataş buluntu topluluğu içinde mikroburi teknik kullanılarak budanmış parçaların (Levha 26) varlığı, ki bu teknik 3. tabakada ortaya çıkar, oldukça önemlidir (Adam, 2007: 149).

Yontmataş aletlerin üretiminde yerleşimin 50 km. kuzeydoğusundaki Voidomatis Nehri çevresinde toplanan çakmaktaşı yumruları kullanılmıştır (Adam, 1999a: 140-142; 2007: 149-155). Kastritsa faunal buluntu topluluğu ise kızıl geyik kalıntılarıyla baskındır. Bunu sırasıyla yaban eşiği, keçi ve çeşitli etçiller takip etmektedir. Ayrıca yaban domuzu ve karaca gibi orman faunası da tanımlanmıştır (Starkovich, 2011: 62).

VI. 2. 2. 8. Kephalaria Mağarası

Kephalaria Mağarası, son derece iyi kazılmış fakat sonuçları yayınlanmamış bir yerleşim yeridir (Starkovich, 2011: 78). Yerleşim Yunanistan'ın güneyinde, Argos körfezinin güneybatısında yer alır (Felsch, 1973; Reisch, 1976). Mağara, Atina'daki Alman Arkeoloji Enstitüsü araştırmacıları tarafından 1972-1975 yılları arasında kazılmıştır. Mağaradaki dolguların geç Orta Paleolitik, Üst Paleolitik ve karışık Neolitik buluntuları içerdiği anlaşılmaktadır. Yerleşimde hiçbir radyometrik yaşlandırma çalışması yapılmamıştır (Starkovich, 2011: 78). Ancak yontmataş materyallerin *Aurignacian*, *Gravettian* ve *Epi-gravettian* ögeleri içerdiği düşünülmektedir (Reisch, 1976). Özellikle *Gravettian* olarak tanımlanan buluntu topluluğu son buzul doruğu ile ilişkilendirilmiştir.

Kephalaria yerleşim yerinde çok sayıda yontmataş materyalin yanı sıra, Üst Paleolitik dolgularda işlenmiş kemik aletler de ortaya çıkarılmıştır. Mağarada

tanımlanan fauna ise çoğunlukla eşek, domuz, kızıl geyik, sığır ve keçi olarak özetlenebilir (Starkovich, 2011: 79).

VI. 2. 2. 9. Klissoura Mağaraları

İçinden Baratiotis Nehri'nin aktığı Klissoura Boğazı, 2,5-3 km uzunluğunda ve yaklaşık 500 m genişliğinde karstik bir oluşumdur. Boğaz Trias dönemi kireçtaşlarını derinlemesine keser. Argolid Bölgesi'nde ve Prosymna yakınlarındaki bu karstik oluşum bölgede çok sayıda (1, 2, 3 ve benzer şekilde adlandırılan 30'dan fazla) mağara ve kaya-altı sığınağına da ev sahipliği yapmaktadır (Koumouzelis ve diğ., 1996). Boğazın yer aldığı bölgede yürütülen araştırmalarda bazı mağaralarda (Örneğin Mağara 1, 4 ve 7'de) hemen yüzeyde yontmataş materyal ile çanak-çömlek parçaları tespit edilmiştir. Yine daha birçok mağarada da iyi bir şekilde korunmuş sedimanter çökellerin olduğu bildirilmiştir (Koumouzelis ve diğ., 2001: 516). Özellikle Orta Paleolitik'ten Üst Paleolitik'e değin kesintisiz bir katlaşım sunan Mağara 1'de 1994-1997 yılları arasında uluslararası bir ekip tarafından kazı ve araştırmalar yürütülmüştür (Pawlikowski ve diğ., 2000: 19).

Klissoura Boğazı'nda yer alan Mağara 1, 4 ve 7'de 1993 yılında başlatılan test kazıları 1994 yılından itibaren -özellikle Mağara 1'in girişindeki terasta- sistemli bir şekilde devam ettirilmiştir (Koumouzelis ve diğ., 2001: 516-517). İlk yıl kazılan dolguların iki farklı jeolojik süreci yansıttığı anlaşılmıştır. Bunlar üstteki Holosen (1 ve 6. tabakalar) dolgular ile hemen altında Üst Pleistosen (6a, 7, 7a ve 7b tabakaları) dolgulardır. Üstteki dolgularda Klasik Çağ ve Tunç Çağı ile Mezolitik Çağ buluntu toplulukları tanımlanmışken, Üst Pleistosen olarak tanımlanan seviyelerde *Epi-gravettian* ve hemen altında *Aurignacian* buluntu toplulukları (Levha 27; Levha 28) söz konusudur (Starkovich, 2011). Daha sonraki yıllarda devam ettirilen kazılar sayesinde özellikle Mağara 1'deki stratigrafik süreç tam anlamıyla gözler önüne serilmiştir. Klissoura Mağara 1'de yürütülen kazılarda Yunanistan Paleolitğinde ender olarak bilinen çok seviyeli bir *Aurignacian* katlaşım (Levha 29) ve onun

altında da Orta Paleolitik (Levha 31) katlaşımlar ortaya çıkarılmıştır (Koumouzelis ve diğ., 1996; 2001). Mağara’da *Aurignacian* seviyeleri oluşturan dolgular arasında cepler halinde çok sayıda ocak alanı kalıntısı da söz konudur. Bu durum, Pawlikowski’ye göre, mağaranın bu dönemde yoğun olarak yerleşildiğine işaret etmektedir (Pawlikowski ve diğ., 2000). Mağarada *Aurignacian* seviyeler G.Ö. 29.000-22.680 yılları arasına tarihlenmiştir (Koumouzelis ve diğ., 2001: 20).

Klissoura Boğazı’nda yürütülen kazı çalışmaları, daha önce de bahsettiğimiz üzere, Yunanistan’dan fazla bilinmeyen *Aurignacian* ile erken Üst Paleolitik olarak tanımlanan endüstrileri (Levha 29; Levha 30) vermesi açısından oldukça önemlidir. Zira Yunanistan’daki yerleşimler, özellikle Epirus gibi yoğun araştırma ve kazıların yürütüldüğü alanlarda tanımlanan kültürel tabakalaşmalar, Orta Paleolitik dolguların hemen üstünde *Gravettian* ve/veya *Epi-gravettian* seviyelerin oluşuyla karakterizedir. *Aurignacian* veya erken Üst Paleolitik gibi geçiş evresini yansıtan katlaşımlar geçmiş yıllarda kazısı yapılmış yerleşim yerlerinde tanımlanmamıştır. Bu görünümüyle Klissoura Mağaraları Yunanistan Prehistoryası açısından oldukça önemli bir yerleşim yeri olarak görülmektedir. Klissoura Mağara 1’in stratigrafisi ise üst seviyelerden alt seviyelere doğru genel olarak şu şekilde tanımlanmıştır:

- 1) Klasik Dönemler ve Tunç Çağı buluntularını içeren en üstteki tabakalar.
- 2) Mezolitik (yonga endüstrisi ile az sayıda geometrik mikrolitler).
- 3) Mezolitik ile *Epi-gravettian* arasında bir *hiatus* ve sonra *Epi-gravettian* tabakalar (çoğunlukla sırtlı dilgi ve dilgiciklerle karakterizedir).
- 4) *Epi-gravettian* ile *Aurignacian* arasında bir *hiatus* ve sonrasında *Aurignacian* tabakalar (çoğunlukla dilgiler üzerine yapılmış omurgalı ve çıkmalı önkazıyıcıların yanı sıra sırtlı dilgi ve dilgicikler).
- 5) Erken Üst Paleolitik (*Early Upper Paleolithic*) seviyeler (sırtlı dilgilerle karakterizedir ve *Uluzzian* ile ilişkilendirilir).
- 6) Orta Paleolitik.

Yerleşimde G.Ö. yaklaşık 80.000-53.600 yılları arasına tarihlendirilen uzun bir Orta Paleolitik katlaşım söz konusudur¹⁹. Mikro karakterli bir görünüm sergileyen bu Orta Paleolitik tabakaların tipik *Mousterian*'i karakterize ettiği görülmüştür. Çok sayıda ve çeşitli tiplerde kazıyıcılar, düzeltili parçalar ve uçların tanımlandığı tabakalar içinde (VII, VIIa, VIII ve X) yongalama artıkları da tespit edilmiştir (Sitlivly ve diğ., 2008: 39-41). Buradaki Orta Paleolitik buluntu topluluğu genel görünümü itibarıyla kısa yongalama ürünleri ve bunlar üzerine yapılmış aletlerin varlığıyla karakterizedir. Yunanistan Orta Paleolitik buluntu topluluklarının aksine, buradaki endüstri içinde çok az *levallois* teknikle elde edilmiş parça tespit edilmiştir. Ancak Orta Paleolitiğin özellikle geç evrelerine doğru *levallois* öğelerin sıklığında bir artış görülür. *Lineal* ve *recurrent* (merkezcil) yonga çekirdekleri en çok görülen *levallois* çekirdekleridir. Uçlu ve dilgili *levallois* çekirdekler ise nadirdir. Bunun yanı sıra, tüm endüstri içinde tespit edilen çekirdek tipleri tek kutuplu, merkezcil ve disk biçimlilerle baskındır. Buluntu topluluğu içinde çok az olmakla birlikte *quina* tip düzeltilere sahip kazıyıcılar ile Balkanlar'ın tipik iki yüzeyli aletleri de tespit edilmiştir (Sitlivly ve diğ., 2008: 41).

Mağarada özellikle *Epi-gravettian* ile *Aurignacian* ve *Epi-gravettian* ile Mezolitik tabakalar arasındaki boşluklar son buzul doruğunda yaşanan iklim koşullarıyla ilişkilendirilmiştir. Özellikle Orta Paleolitik'ten hemen sonra *Uluzzian* endüstrilerle ilişkilendirilen erken Üst Paleolitik ve *Aurignacian* dolguların mağaradaki varlığı dikkate değerdir (Koumouzelis ve diğ., 2001).

VI. 2. 2. 10. Klithi Kaya Sığınağı

Klithi, Epirus Bölgesi'ndeki en büyük ve en uzun kaya sığınaklarından biridir. Bu yerleşim yeri, Voidomatis Nehri'nin kenarında, denizden yaklaşık 300 m yüksekte yer alır. Bölgedeki Asprochaliko ve Kastritsa yerleşimleri ile karşılaştırıldığında buluntular açısından oldukça zengin olduğu anlaşılmaktadır

¹⁹ *Marine Oxygen Isotope Stage (MIS) 5a ile ilişkilendirilmektedir; ayrıca bakınız: Starkovich, 2011.*

(Bailey, 1992: 15). Sığınakta yaklaşık 3 m kalınlığındaki dolgularda, toplam 82 stratigrafik birim tanımlanmış ve bazı yerlerde 2,8 m'de ana kayaya ulaşıldığı bildirilmiştir (Bailey, 1992: 18). Sığındaki tüm dolgular toplam 10 jeolojik evreye ayrılmıştır. Sığındaki Paleolitik (Pleistosen) dolgular G.Ö. 20.250±1200 - 16.400±550 yılları arasına tarihlenir (Starkovich, 2011: 63). En üstteki Holosen dolgular ise keçi çobanları tarafından tahrip edildiğinden yaşlandırılmamıştır (Bailey, 1992: 18-19).

Dolgular yoğun olarak yerel ve düşük kaliteli hammaddelerden üretilmiş yontmataş elemanlar ile çok sayıda faunal kalıntı içermektedir. Klithi yontmataş endüstrisinin tekno-tipolojik analizi Colette Roubet tarafından yapılmıştır (Roubet, 1997: 125-154). Bu endüstri içerisinde yoğun olarak rastlanan dilgiciklerin yerleşime özgü bir mikrobürün tekniği kullanılarak üretildiği bilinmektedir (Bailey, 1992; Roubet, 1997). Düzeltile aletler arasında sırtlı dilgicikler ve önkazıyıcılar en yaygın (Levha 32: 1) formlardır. Buradaki endüstrinin Asprochaliko ve Kastritsa'nın Üst Paleolitik endüstrilerinden tamamen farklı olduğu anlaşılmaktadır (Bailey, 1992: 19). Yontmataş parçaların boyu genellikle 3 cm'den azdır. Sırtlı dilgicikler genellikle dar ve sivri uçludur. Bu parçaların ok ucu oldukları ve bir sapa takılarak kullanıldıkları düşünülmektedir. Mikrolit olarak tanımlanabilecek bu dilgiciklerin, bir sapa takılmasını kolaylaştırmak için bir kenarının düzeltilelerle köreltildiği düşünülmektedir. Özellikle çakmaktaşı uçların boyu 1-3 cm arasındadır. Bu endüstri içinde kenar kazıyıcılar, taş delgiler, taş kalemler ile dişlemeli ve çontuklu aletler de söz konusudur. Bunların yanı sıra çok sayıda düzeltisiz parça tanımlanmıştır. Özellikle düzeltisiz parçalar üzerinde yapılan kullanım izi analizleri bu parçaların genellikle ahşap işçiliğinde kullanılmış olabileceklerini ortaya koymuştur (Bailey, 1992: 18).

Yontmataş materyallerin yapımında kullanılan hammadde, genellikle gri-siyah lokal bir hammadde olarak göze çarpar. Ayrıca farklı renklerde çakmaktaşı hammaddelerin kullanımı da söz konusudur. Aletlerin yapımında nehir ve dere

çakılları da kullanılmıştır. Yerleşimde çok sayıda yontma artığının varlığı yontma işleminin mekân içinde yapıldığını akla getirmektedir. Kazılan dolgular içerisinde toplam 160 bin yontmataş materyalin yanı sıra, kemik ve boynuzdan yapılmış çok sayıda organik materyalin de ortaya çıkarıldığı bildirilmiştir (Bailey, 1992: 19-21).

VI. 2. 2. 11. Kokkinopilos

Kokkinopilos, Epirus Bölgesi'nde yer alan bir açık-hava buluntu alanıdır. Bu buluntu alanı da bölgedeki ilk araştırmaları yürüten Higgs ve ekibi tarafından keşfedilmiştir. Buluntu alanı Louros Nehri'nin kırmızı killi veya "*redbeds*" olarak adlandırılan depolarından oluşmaktadır (Levha 32: 2). Yaklaşık 35-40 m kalınlığa sahip bu depolar içerisinde Alt, Orta ve Üst Paleolitik dönemlere tarihlenen çok sayıda yontmataş materyal tanımlanmıştır (Runnels ve Van Andel, 1993a: 191). Özellikle dolgular içinde saptanan bir adet klasik iki yüzeyli aletin varlığı dikkat çekicidir. *Micoquian* endüstri içine yerleştirilen bu iki yüzeylinin (*biface*) en azından G.Ö. 200.000 yıldan daha eski olduğu düşünülmektedir (Papagianni, 2000: 70; Runnels ve Van Andel, 1993a: 199). Dolgular içinde bu iki yüzeylinin yanı sıra, özellikle üstlerde çok sayıda Orta Paleolitik tipte kenar kazıyıcı ve uç, çok az sayıda *levallois* yonga ve uçlar ile Üst Paleolitik döneme tarihlenen yonga ve önkazıyıcılar ile sırtlı dilgiler de keşfedilmiştir. Orta Paleolitik olarak tanımlanan buluntu topluluğu dişlemeli parçaların yanı sıra kenar kazıyıcılar ile çeşitli tiplerde uçlarla da karakterize edilmektedir (Runnels ve Van Andel, 1993a: 200).

Kokkinopilos buluntularının tanımlandığı *paleosollerin* değişik jeolojik süreçler içerisinde depolandıkları ve özellikle alüvyona ait süreçlerin bu yatakların depolanmalarında büyük öneme sahip olduğu ileri sürülmüştür (Runnels ve Van Andel, 1993a: 192-193). Ancak yine de bu kırmızı yatakların kökeni tartışıla gelen bir konudur. Kimi araştırmacılar bu *paleosollerin* rüzgarlar tarafından taşındığını öne sürerken bazı araştırmacılar ise bunların nehir ve dereler tarafından taşınan alüvyonal dolgular olduğunu düşünmektedirler (Runnels ve Van Andel, 1993a: 197).

Kokkinopilos *paleosollerinde* yapılan tarihlendirme çalışmaları bu yatakların en azından günümüzden 250.000±50.000 yıl öncesi bir zamanda depolanmaya başladığını ortaya koymuştur (Runnels ve Van Andel, 1993a: 200).

VI. 2. 2. 12. Lakonis 1

Lakonis 1 Mağara yerleşimi, Peleponnese Bölgesi'nin güneyinde (Levha 33: 1; Levha 33: 2) yer alır. Mağaradaki dolgular Orta Paleolitik (Levha 34) (Tabaka *IV-Ib*) ile *Initial Upper Paleolithic* (Tabaka *Ia*) materyalleri (Levha 35) içeren kesintisiz bir stratigrafiye sahiptir (Elefanti ve diğ., 2008: 86; Panagopoulou ve diğ., 2002-2004: 324; Starkovich, 2011: 74). Mağaradaki en erken Orta Paleolitik dolgular G.Ö. 130.000-120.000 yılları arasına tarihlenmiştir. Geç Orta Paleolitik ile *Initial Upper Paleolithic* dolguların ise G.Ö. 46,600±6050 ve 38,600±2450 yılları arasında depolandıkları tespit edilmiştir (Elefanti ve diğ., 2008; Panagopoulou ve diğ., 2002; 2004).

Lakonis 1 yerleşim yerinde tanımlanan yontmataş materyallerin üretiminde çoğunlukla yerel hammadde kullanılmıştır (Panagopoulou ve diğ., 2002; 2004: 331). Orta Paleolitik seviyeler *levallois* teknikle elde edilmiş dilgisel taşımaların üretimiyle karakterizedir. Ayrıca *levallois* teknik kullanılmadan üretilen taşımalar da söz konusudur. En genel alet tipi kenar kazıyıcılar, düzeltili *levallois* ve *Mousterian* uçlar ile iki yüzlü kazıyıcılar olarak özetlenebilir (Panagopoulou ve diğ., 2002; 2004: 336).

Yerleşimde Orta-Üst Paleolitik geçiş evresine ait olduğu düşünülen buluntu topluluğunun (Levha 35) tanımlandığı üstteki dolgular (Tabaka *Ia* için bakınız: Levha 36: 1; Levha 36: 2) içinde, Orta ve Üst Paleolitik dönem materyalleri karışık bir şekilde görülmektedir (Elefanti ve diğ., 2008; Panagopoulou ve diğ., 2002; 2004; Starkovich, 2011). Bu seviyelerde tanımlanan yontmataş öğelerin üretiminde de

genellikle yerel hammaddeler kullanılmıştır. Ancak aletlerin üretiminde çakmaktaşı hammaddenin kullanımının Orta Paleolitiğe oranla daha fazla olduğu tespit edilmiştir (Elefanti ve diğ., 2008: 89). *Initial Upper Paleolithic* seviyelerde Üst Paleolitik dönemin Orta Avrupa'daki *Bohunician*'iyle ilişkilendirilen prizmatik dilgi çekirdeklerinden üretilmiş yontmataş materyallerinin yanı sıra, *levallois* teknikle elde edilmiş dilgilerin varlığı oldukça dikkat çekicidir. Ayrıca dilgicik üretimi de tespit edilmiştir. Bu seviyelerin aletleri çoğunlukla *Mousterian* ile ilişkilendirilen uçlar ile çontuklu ve dişlemeli parçaları içerir. Ancak Ia tabakasının en genel alet tiplerinin Üst Paleolitik karakterli olduğu bildirilmiştir. Düzelteli yonga, dilgi ve dilgiciklerin yanı sıra, taşkalemler ve ön kazıyıcılar da bu tabakanın buluntuları arasında yer alırlar (Elefanti ve diğ., 2008: 92). Faunal kalıntılar ise çoğunlukla alageyik, kızıl geyik, karaca ve domuzun yanı sıra, yabani sığır ve gergedan olarak tanımlanmıştır (Panagopoulou ve diğ., 2002; 2004: 340; Starkovich, 2011: 76).

VI. 2. 2. 13. Larissa

Larissa, Thessaly Bölgesi'ndeki Paleolitik buluntu alanları açısından oldukça zengin bir havzadır. Özellikle Larissa'nın batısında yer alan Peneios Nehri'nin teraslarında çok sayıda Paleolitik buluntu keşfedilmiştir. Bölgedeki ilk Paleolitik buluntular 1958 yılında Milojević ve ekibi tarafından yürütülen yüzey araştırmaları sırasında toplanmıştır (Bhattacharya, 1977: 134; Runnels, 2001: 228-230). Bu araştırmalardan sonra bölgede Paleolitik Çağ'a yönelik sistemli yüzey araştırmaları Runnels ve ekibi tarafından yapılmış ve 1987-89 yılları arasında bölgede yürütülen bu araştırmalarda Peneios Nehri'nin teraslarında çok sayıda taş alet ile hayvan kemiği bulunmuştur (Runnels, 1988: 277-290; Runnels ve Van Andel, 1999: 215-220). Bölgede tanımlanan buluntu alanlarında keşfedilen Orta Paleolitik buluntular daha önceki araştırmaları da bir yerde doğrulamıştır (Runnels ve Van Andel, 1993b: 299; Runnels ve Van Andel, 1999: 216-217).

Peneios Nehri'nin teraslarında, değişik buluntu alanlarında Paleolitik Çağ'ın farklı evrelerine tarihlenen çok sayıda buluntu alanı söz konusudur. Özellikle Agia Sophia ve Niederterrasse gibi mevkiiler Orta Paleolitik döneme tarihlenen buluntular vermiştir. Buluntular, nehrin alüvyonlarla taşınmış çakıllı yatakları içinde çimentolaşmış bir şekilde tespit edilmiştir. Buluntuların keşfedildiği bu mevkiilerin avcılık faaliyetleri için kullanılan geçici kamp alanları oldukları düşünülmektedir. Buluntular bu nehir sekilerinde dağınık bir şekilde tanımlanmıştır (Runnels ve Van Andel, 1993b: 299).

Bu nehir teraslarında ve bu nehrin yakınlarında yer alan buluntu alanlarında tanımlanan Orta Paleolitik *Mousterian* endüstriler şu şekilde özetlenebilir: Öncelikle bu yontmataş materyallerin yapımında kullanılan temel hammadde çörttür. Farklı dolgularda ortaya çıkarılan yontmataş materyallerin üretildikleri hammaddelerin çok çeşitli renklerde oldukları bildirilmiştir. Aletlerin taşımaları hazırlanmış çekirdeklerden elde edilmiş ve bu aletler genellikle 3-9 cm uzunluğuna sahip yongalar üzerine yapılmışlardır. Düzelti tipleri, genellikle pulcukludur. Ayrıca çok sayıda parça kısmı düzeltilemlerle şekillendirilmiştir. Disk biçimli ya da simetrik oval bir yonga elde etmek için yongaların tüm dışyüzlerinden sıg çıkarımlar alınmıştır. Aletler içinde yanılıcı *levallois* (*pseudo-levalloisian*) uçlar, düz, dışbükey ya da içbükey kenar kazıyıcılar, dilgiler, baltalar, kalın yongalar üzerine yapılmış önkazıyıcılar ile çeşitli tiplerde uçlar yer almaktadır. Ayrıca bazı küçük yongaların düzeltilemlerle uç haline getirildikleri belirtilmiştir. Tüm endüstri içinde tanımlanan parçaların mükemmel bir işçiliği yansıttığı dile getirilir. Ayrıca Balkan *Mousterian*'ine özgü iki yüzeyli uçların da olduğu bildirilmiştir (Bhattacharya, 1977: 135).

Larissa Havzası'nda Peneios Nehri teraslarında tanımlanan Orta ve Üst Paleolitik ile Mezolitik Çağ buluntularının yanı sıra, Rodia ve Megalo Monastiri gibi Alt Paleolitik döneme tarihlenen buluntu alanları da söz konusudur. Özellikle Üst Paleolitik ile Mezolitik dönemlere tarihlenen yontmataş materyaller *Gravettian/Epi-*

gravettian'i yansıtan sırtlı parçalarla karakterizedir (Runnels ve Van Andel, 1993b; Runnels ve Van Andel, 1999: 215). Öyle anlaşıyor ki, bölge açık-hava yerleşim yerleri ve/veya buluntu alanları açısından oldukça zengindir.

VI. 2. 2. 14. Petralona Mağarası

Petralona Mağarası, Yunanistan'ın kuzeyinde Khalkidiki (Chalkhidike) Yarımadası'nın ise kuzeybatısında yer alır. Mağara'nın önemi, 1960 yılında bir grup yerli halk tarafından mağaranın büyük gözlerinden birinde keşfedilen ve çok sağlam bir durumda günümüze kadar korunmuş olan bir insan fosil kafatası (Petralona İnsanı)'ndan (Levha 37) gelmektedir (Bailey, 1995: 518; Harvati ve diğ., 2009: 136; Runnels, 1995: 706; 2001: 234; Tourloukis, 2010: 50). Ancak bu kafatasının stratigrafik konumu belli değildir (Stringer ve diğ., 1979: 235). Bu yüzden de onun yaşı ve hangi türe ait olduğuyla ilgili çok sayıda karşıt fikir ortaya atılmıştır. Örneğin, kafatası ilk keşfedildiği zaman *Homo neanderthalensis* olarak tanımlanmıştır (Runnels, 2001: 234). Ancak 1970'lerden sonra bu kafatası üzerinde yürütülen ayrıntılı çalışmalar onun en azından 200 bin yıl veya daha öncesi bir döneme tarihlenebileceğini ortaya koymuş olduğu gibi, anatomik açıdan türünün de *Homo heidelbergensis* olması gerektiğini göstermiştir (Harvati ve diğ., 2009: 136; Runnels, 2001: 232; Stringer, ve diğ., 1979: 235-58).

Petralona Mağarası bu önemli keşiften sonra 1968 ile 1974-75 yılları arasında kazılmıştır (Bailey, 1995: 518). Mağarada yürütülen kazı çalışmaları sonucunda oldukça zengin bir fauna topluluğu tanımlanmıştır. Bu faunal kalıntıların Orta ve Üst Pleistosen döneme tarihlendikleri anlaşılmaktadır (Tourloukis, 2010: 50-51). Mağarada faunal kalıntıların yanı sıra, Petralona İnsanı'na ait olduğu düşünülen izole diş ve kemik parçaları da bulunmuştur. Ancak bu durum bazı araştırmacılar tarafından şüpheyle karşılanmaktadır (Harvati ve diğ., 2009: 136).

Petralona Mağarası Avrupa’da paleontolojik kalıntılar açısından en zengin mağaralardan biri olarak görülmektedir. Tüm bu kalıntıların yanı sıra, mağarada yürütülen kazılar sonucunda yontmataş materyaller de rapor edilmiştir. Bu taş buluntu topluluğunun çoğunlukla yontma artıkları üzerine yapılmış aletlerle baskın olduğu anlaşılmaktadır. Bunun yanı sıra, çok az olmakla birlikte yonga aletlerin varlığı da bildirilmiştir. Buna karşın Alt Paleolitik dönemi karakterize eden yontuk çakıl aletler ile elbaltası (ikiyüzeyli alet) gibi yontmataş materyallere bu buluntu topluluğu içinde rastlanmaz. Aletlerin yapımında kullanılan hammadde ise kuvars olarak dikkati çeker (Tourloukis, 2010: 51). Özetle Petralona Mağarası faunal kalıntıların yanı sıra, fosil insan kafatası buluntusu ile önem kazanır.

VI. 2. 2. 15. Sarakenos Mağarası

Sarakenos Mağarası Yunanistan’ın Boeotia Bölgesi’nde bugün kurumuş olan Kopais Gölü’nün kıyısında yer alır. Yerleşimde yapılan kazı ve araştırmalar sonucunda, mağara dolguları içinde Paleolitik, Mezolitik, Neolitik ve Tunç Çağı buluntuları iyi bir şekilde tespit edilmiştir (Sampson ve diğ., 2009). Mağara Pleistosen’de çok kısa sürelerle iskan edilmiştir. Dolayısıyla Paleolitik dolgular içinde çok az kalıntı söz konusudur (Sampson ve diğ., 2009: 228). Tarihlendirilmemiş bu seviyelerdeki buluntuların erken Üst Paleolitik veya Orta-Üst Paleolitik geçiş evresine ait oldukları düşünülmektedir. *Levallois* uç ve öğeleri de içeren buluntu topluluğu, Sampson’a göre, Temnata Mağara’sında tanımlanan erken Üst Paleolitik buluntu topluluğuyla karşılaştırılabilir. Pleistosen dolguların en üstteki seviyelerinde ortaya çıkarılan buluntuların ise geç *Epi-gravettian*’i temsil ettiği düşünülmektedir (Sampson ve diğ., 2009: 214).

G.Ö. 10.435 – 10.315 yılları arasına tarihlenen erken Mezolitik seviyelerde çok sayıda ocak kalıntısı ortaya çıkarılmıştır. Geç Mezolitik seviyeler ise G.Ö. 8.895 – 9.020 yılları arasına tarihlenir (Sampson ve diğ., 2009: 213-214). Sarakenos Mağarası yerleşiminin özellikle erken Mezolitik süreçte yoğun bir iskana uğradığı;

bunun aksine Geç Mezolitik'te çok daha az yerleşildiği anlaşılmaktadır. Geç Mezolitik seviyelerden ortaya çıkarılan yontmataş materyaller tamamıyla yerel hammaddelerden üretilmiştir. Bu evrede mağarada hiçbir obsidiyen parçanın olmaması araştırmacılara göre yerleşimi iskan eden grupların izole bir alanda sıkışıp kalmalarından kaynaklanmaktadır (Sampson ve diğ., 2009: 228).

VI. 2. 2. 16. Seidi Mağarası

Bu mağara yerleşimi, Yunanistan'ın güneyinde, bugün kurumuş olan Kopais Gölü'nün batı yakasında yer alır. Yunanistan'ın başkenti olan Atina'nın yaklaşık 60 km kuzeybatısında yer alan Seidi Mağarası, 1942 yılında R. Stampfus tarafından keşfedilmiş ve kazılmıştır. Seidi Mağarası, Yunanistan'da kazısı yapılmış ilk Paleolitik yerleşim yeridir. Mağarada, kazılar sonucu ortaya çıkan 8,5 m'lik dolgularda Paleolitik Çağ'a ait buluntular tanımlanmıştır. Dolgularda, ayrı ayrı seviyeler saptanmış ve üst seviyelerde yer alan Hellenistik Çağ buluntularının daha alt tabakalara doğru sızdığı görülmüştür. Dolgular arasında bir karışıklık söz konusudur. Bu karışık dolgular arasında bazı memelilere ait kemik kalıntılarının yanı sıra, kömür parçaları da tanımlanmıştır (Bhattacharya, 1977: 273-274).

Yontmataş aletlerin yapıldığı hammadde çoğunlukla çörttür. Yerleşimde ayrıca çakmaktaşı ve kuvarsit de kullanılmıştır. Tamamlanmış aletlerin büyük bir çoğunluğu çeşitli boylarda ve şekillerdeki dilgiler üzerine yapılmıştır. İnce küçük dilgicikler ve bazı sırtlı dilgiler düzeltilebilirle sırtlı uçlu parçalar haline getirilmişlerdir. Mağaranın Üst Paleolitik dolguları içinden ortaya çıkarılan yontmataş endüstri, eski ismiyle ve yayında kullanıldığı şekliyle Yugoslavya'dan bilinen bazı endüstrilerle karşılaştırılır. Sırtlı dilgicikler ve omuzlu uçlar baskın tiplerdir (Bhattacharya, 1977: 274). Bu durum bir *Gravettian* geleneğini akla getirir.

VI. 2. 2. 17. Theopetra Mağarası

Theopetra Mağarası, Thessaly Ovası'nın kuzeybatı ucunda, ovadan yaklaşık 100 m, yukarıda yer alan kireçtaşı bir tepenin üzerinde bulunmaktadır (Adam, 1999b: 266; 2007: 145; Kyparissi-Apostolika, 1999: 232). Mağara yaklaşık 500 m² genişliğinde ve tek bir boşluktan oluşur. Theopetra Mağarası'nın Thessaly Bölgesi'nde Üst Paleolitik dönem ile Mezolitik ve Neolitik Çağ buluntuları veren nadir yerleşimlerden biri olduğu belirtilmektedir (Kyparissi-Apostolika ve Kotzamani, 2005: 173).

Mağara'da 1987 yılında başlatılan kazı ve araştırmalar günümüzde de devam etmektedir. Yaklaşık 6,4 m kalınlığındaki dolguların en erken Orta Paleolitik döneme tarihlendiği²⁰ (Darlas, 2007: 7-10) ve yerleşimin kesintisiz olarak Neolitik Çağ'ın sonuna değin sürdüğü anlaşılmaktadır (Adam, 1999b: 266; Karkanas ve diğ., 1999). Mağara, özellikle Üst Paleolitik dönemde yoğun bir iskana sahne olmuştur (Adam, 1999b; 2007).

Theopetra Thessaly Bölgesi'nde kazısı yapılmış ilk mağara yerleşimidir (Bailey, 2000; Runnels, 2001). Bu kazılarda 6 m kalınlığındaki dolgular arasında en alttan yukarı doğru sırasıyla Orta Paleolitik, şüpheli bir erken Üst Paleolitik, Üst Paleolitik (*Gravettian* ve *Epi-gravettian*) Mezolitik ve Neolitik kültür katları tanımlanmıştır (Kyparissi-Apostolika, 2003). Orta Paleolitik dolgular üç farklı evreyi yansıtmaktadır: Aşağıdan yukarı doğru *Quina Tip Mousterian*, *levallois* olan-olmayan *Mousterian* ve Üst Paleolitik geçiş evresidir. Özellikle *Mousterian* buluntu topluluğu (Levha 38) merkezci *levallois* çekirdekler ile disk biçimli çekirdeklerin varlığıyla karakterizedir. Orta Paleolitik yontmataş alet endüstrisine baktığımızda, kazıyıcılar budamalı parçalar, Balkan Tip iki yüzeyliler ve yaprak biçimli aletler ile kıyıcı alet ve dişlemeli parçaları kapsar (Darlas, 2007: 10). Bu buluntu topluluğu

²⁰ Yerleşimde en erken buluntu topluluğu *Quina Tip Mousterian* olarak tanımlanmış (Panagopoulou, 2000; Starkovich, 2011: 58) ve *Termolüminesans* yaşlandırmasına göre bu seviyeler G.Ö. 124.000±16000 ile 129.000±13000'e tarihlenmiştir (Valladas ve diğ., 2007: 306).

içinde tüm (kırık olmayan) parçalar az, fakat alet olarak tanımlanan parçalar oldukça fazladır. Üst Paleolitik endüstride ise aletler oldukça düşük bir oranda temsil edilirler. Dolayısıyla Üst Paleolitik yontmataş alet endüstrisi oldukça sınırlıdır. Alet çeşitliliği çoğunlukla *Gravettian/Epi-gravettian*'i karakterize eden sırtlı ve düzeltili dilgi ve dilgiciklerden ibarettir (Adam, 2007: 147). Bölgeden fazla bilinmeyen Mezolitik endüstri ise çok sayıda iri yonga ile birkaç budamalı ve çontuklu parçanın varlığıyla karakterize edilir. Bu endüstri içinde dilgicikler ve geometrik mikrolitler ile mikroburin teknikle budanmış parçalara rastlanılmamıştır (Karkanis ve diğ., 1999: 1172; Kyparissi-Apostolika, 2003).

Theopetra Mağarası'nda tüm stratigrafik süreç 6 birime ayrılmıştır: Orta Paleolitik buluntu topluluğu I, IIA tabakalarında ve IIB tabakasının alt seviyelerinde tanımlanmıştır. Erken Üst Paleolitik ile diğer Üst Paleolitik buluntular, IIB tabakasının üst seviyeleri (Çoğunlukla erken Üst Paleolitik olduğu düşünülen materyaller) ile III ve IV. tabakalarda tanımlanmıştır. Mezolitik endüstriler ise sadece V. tabaka buluntularıyla sınırlıdır. Neolitik Çağ'a tarihlenen yontmataş, seramik, kemik vb. buluntuları ise VI. tabakada tanımlanmıştır. Karkanis'a göre, Theopetra buluntularının en dikkat çekici örneklerinden biri hiç kuşkusuz ki, mağaranın Orta Paleolitik dolguları içinde keşfedilen insan ayak (Levha 40) izleridir (Karkanis ve diğ., 1999: 1174).

VII. ANADOLU VE BALKANLAR'DA TANIMLANAN PALEOLİTİK KÜLTÜRLER

Bu bölümde, özellikle yerleşimleri anlatırken sık sık değindiğimiz kültür gruplarının daha iyi anlaşılması açısından, Anadolu ve Balkanlar'da tezimiz kapsamında ele aldığımız yerleşimlerde tanımlanan ve son buzul çağına tarihlenen “Paleolitik Kültürler” ile olası benzerlikler/farklılıklar ele alınmıştır.

VII. 1. Orta Paleolitik Dönem Kültürleri

Orta Paleolitik dönemin temel kültür grubu *Mousterian* olmakla beraber, bu dönem endüstrileri farklı bölgelerde farklı kültür isimleriyle anılmaktadır. Örneğin, Balkanlar'da Orta Paleolitik döneme tarihlenen dört farklı temel kültür grubu tanımlanmıştır: 1) Atipik *Charentian*, 2) Doğu Balkan Tip *Mousterian* (genellikle yaprak biçimli uçlarla karakterizedir), 3) *Levallois* içeren Tipik *Mousterian* ve 4) *Levallois* içermeyen Tipik *Mousterian* (Ivanova ve Sirakova, 1995: 48; Bailey, 2000: 16). Anadolu'da tanımlanan Orta Paleolitik dönem kültürleri ise şimdilik kaydıyla *Charentian*, *Mousterian* ve Karain veya Toros/Zagros Tip *Mousterian* olarak tanımlanabilir (Yalçinkaya, 1989; Yalçinkaya ve Özçelik, 2012: 1-12).

VII. 1. 1. Atipik *Charentian* ve *Charentian*

Anadolu ve Balkanlar'da, özellikle de Bulgaristan'da tanımlanan Orta Paleolitik dönemin erken safhalarında görülen Atipik *Charentian* ve *Charentian* buluntu toplulukları genellikle kalın taşımaları üzerine basamak pulcuklu²¹ düzeltilelerle şekillendirilmiş kenar kazıyıcı gibi alet formlarıyla karakterizedir. Bu kültür grubu ilk kez Fransa'nın Charente Bölgesi'ndeki Quina Yatağı'nda tanımlandığı için *Quina Tip Mousterian* veya *Charentian* (*Charente Kültürü*) olarak

²¹ *Quina* Tip düzeltilelerle

adlandırılır. Kültürün tipik alet formları hiç kuşkusuz ki kalın ta ımalıklar üzerine basamak pulcuklu d zeltilerle yapılmış kenar kazıyıcılarıdır (Bhattacharya, 1977: 74).

Balkanlar'da özellikle de Bulgaristan'da tanımlanan bu türden buluntu toplulukları içinde ne Balkanlar'ın tipik Orta Paleolitik dönem yontmataş materyalleri olan iki yüzeyli yaprak biçimli uçlara ne de *levallois* teknolojiyle elde edilmiş parçalara rastlanır (Ivanova ve Sirakova, 1995; Yal nkaya ve  z elik: 2012). Özellikle Bulgaristan'da Atipik *Charentian* veya *Charentian* buluntu topluluklarının genellikle kalın ta ımalıklar üzerine yapılmış tek dışbükey ile iki kenar kazıyıcılarla karakterize olduğu bildirilmektedir. Bu bağlamda, Bulgaristan'daki Bacho Kiro ve Devetashka gibi yerleşimlerde tanımlanan Orta Paleolitik endüstriler *levallois*   elerin görülmediği ve *quina* tip d zeltilerle  ekillendirilmi  kenar kazıyıcıları içermektedir (Ivanova ve Sirakova, 1995: 48-49).

Anadolu'da Karain Mağarası'nda, stratigrafik bir konumda tanımlanan *Charentian* buluntu topluluğu çoğunlukla kalın ta ımalıklar üzerine yapılmış kenar kazıyıcılarla (Levha 41: 1; Levha 41: 2) karakterize edilir (Otte ve di ., 1995b). Ancak Karain'deki bu endüstri içinde *levallois*   elere de rastlandığı bildirilmektedir (Yal nkaya ve di ., 1993). Yal nkaya'ya göre, *Charentian* karakterli parçaların yanında görülen *levallois* teknoloji (Levha 42: 1) Balkanlar'dan bilinen bir özellik de ildir²². Ancak Karain Mağarası yongaları tekno-tipolojik özelliklerine göre Karada 'daki Crvena Stijena (Kızıl Mağara) Mağarası yerleşiminde XXIV-XXII. tabakalarda ortaya çıkarılan endüstriler ile kar ıla tırılmaktadır (Yal nkaya ve di ., 1993). Ayrıca bu mağaranın XXV. tabakası'nda tanımlanan içyüzden inceltilmi  ve d zeltilenmi  parçaların benzer örneklerine Karain Mağarası'nda da rastlanıldığı bildirilmiştir (Otte ve di ., 1995b; Yal nkaya ve di ., 1993: 103-104).

²² “The “Charentian” aspect of the Karain industry with the intensive exploitation of the Levallois technique is found only in the Zagros cave-sites such as Bisitun and Warwasi “ (Yal nkaya ve di ., 1993: 104), bu cümleden de anlaşılacağı üzere, bu endüstrinin benzerlerine Zagroslar'daki yerleşimlerde rastlandığı görülmektedir.

Yunanistan'da bu kültür grubunu karakterize eden buluntu toplulukları Theopetra Mağarası dışında, kazısı yapılmış veya araştırılmış alanlarda tanımlanmamıştır (Darlas, 2007). Theopetra Mağarası'nın Orta Paleolitik olarak tanımlanan seviyelerinin en altındaki endüstri Panagopoulou tarafından *Quina* Tip *Mousterian* olarak tanımlanmıştır (Panagopoulou, 2000). Darlas'a göre, bu tanımlama şayet doğruysa bugün için bu endüstri Yunanistan'dan bilinen tek *Charentian* ve/veya *Quina* Tip *Mousterian* (Levha 39) endüstridir (Darlas, 2007: 10). Bu istisna dışında Yunanistan'daki Orta Paleolitik endüstriler genellikle *levallois* öğelerle baskın *Mousterian* buluntu topluluklarından oluşmaktadır. Öte yandan, Klissoura ve Kalamakia gibi son zamanlarda kazısı yapılmış ve araştırılmış mağara yerleşimlerinde tanımlanan Orta Paleolitik endüstriler içinde de *quina* tip düzeltilelerle şekillendirilmiş bazı kazıyıcı formları tespit edilmiştir. Ancak bunun kullanılan hammaddenin boyu ve tipiyle de alakalı olabileceği düşünülmektedir (Darlas ve de Lumley, 1999; Sitlivly ve diğ., 2008).

VII. 1. 2. Doğu Balkan *Mousterian*'i

Genellikle iki yüzeyli Balkan Tip (kazıyıcılar gibi) aletler veya yaprak biçimli uçlarla karakterize edilen bu kültür grubu, Bulgaristan'da Muselievo; Samuilitsa Shiroka Polyana, Madara ve Orlovo Chuka yerleşimlerinde iyi bir şekilde tanımlanmıştır. Bu yerleşimlerde tanımlanan yaprak biçimli uçların (Levha 13: 1), tekno-tipolojik açıdan hemen hemen benzer dönemleri temsil ettikleri anlaşılmaktadır. Özellikle Bulgaristan'da, çoğunlukla aynı döneme tarihlenen tabakalar içinde görülen bu materyaller gelişkin bir teknolojik geleneği yansıtmaktadırlar. Bu kültür grubu buluntu toplulukları içinde *levallois* öğeler ile değişik tiplerde kenar kazıyıcılar da söz konusudur (Ivanova ve Sirakova, 1995: 49).

Doğu Balkan Tip *Mousterian*'i karakterize eden yaprak biçimli ve/veya iki yüzeyli alet formlarının özellikle Orta Paleolitik dönemin sonu ile geçiş dönemi olarak nitelendirilen erken Üst Paleolitik evrede üretiminin ve kullanımının oldukça

yaygın olduğu görülmektedir. Bu materyaller, genellikle *neanderthal* kalıntılarıyla birlikte bulunduklarından çoğunlukla Orta Paleolitik dönemle ilişkilendirilirler. Bu yüzden Balkanlar'da çalışan bazı bilim insanları bu materyalleri Doğu Balkan *Mousterian*'i veya *Museliëvo-Samuilitsa* Kültürü'nün belirleyici unsurları olarak görmektedirler (Bailey, 2000: 226-7).

Balkanlar'da Doğu Balkan *Mousteriani*'ni karakterize eden iki yüzeyli Balkan Tip alet formları pek çok yerleşim yeri ile buluntu alanında keşfedilmiştir. Özellikle Bulgaristan'da Museliëvo, Samuilitsa, Shiroka Polyana ve Temnata gibi yerleşim yerlerinde bu uçların en güzel örneklerine rastlandığı bilinmektedir (Ivanova ve Sirakova, 1995: 50). Bulgaristan'da ayrıca, Rhodope (Rodop) Dağlık Bölgesi'nde de bu uçlara rastlanmıştır (Bailey, 2000: 28). Yunanistan'da, özellikle Epirus Bölgesi'nde yer alan Kokkinopilos, Megalo Karvounari, Paleokastron ve Amolias (Levha 42) gibi buluntu alanlarında da bu materyallerin keşfedildiği bildirilmiştir (Papagianni, 2000; Runnels, 1988; 1995; 2001; Runnels ve diğ., 1999; Runnels ve Özdoğan, 2001).

Anadolu'ya baktığımız zaman Balkan Tip veya Doğu Balkan *Mousteriani*'ni karakterize eden iki yüzeyli bir adet uca (Levha 42: 2) veya kazıyıcılara Karain Mağarası'nda yürütülen kazılar sonucunda (E Gözü Doğu Profili H12 Plankaresi'nde tek bir örnek olarak²³) rastlanılmıştır (Yalçınkaya, 1991: 33-54; Otte ve diğ., 1995b: 295²⁴). Ayrıca Marmara Bölgesi'nde yürütülen yüzey araştırmalarında da bu türden materyallerin yüzeyden ve bazı tahrip edilmiş dolgular içinden toplandığı bilinmektedir (Runnels ve Özdoğan, 2001: 69-92; Şahin ve diğ., 2009). Sonuç olarak, Doğu Balkan *Mousteriani*'ne ait materyallerin G.Ö. 50.000 - 45.000 yılları arasına tarihlendiği ve bu tür materyallerin *Bachokirian* ile *Aurignacian* gibi erken

²³ Bunun yanı sıra, Ankara Üniversitesi, Prehistorya Kürsüsü (Tarih Öncesi Arkeolojisi Anabilim Dalı) Laboratuvarı'nda da bir adet yaprak biçimli iki yüzeyli uç (Levha 45: 1-Çizim 1) bulunmaktadır. Ancak bu ucun nereye ait olduğu belirsizdir.

²⁴ Ayrıntılı bilgi için bakınız: Otte ve diğ., 1995b sayfa 295, *Levha 5: Çizim 5*.

Üst Paleolitik dönem kültür buluntuları içinde de gelişimini sürdürdüğü ifade edilir (Ivanova ve Sirakova, 1995: 50).

VII. 1. 3. Tipik *Mousterian* (*Levallois* Olan-Olmayan)

Adını Fransa-Dordogne'daki Le Moustier Kaya Sığınağı'ndan alan *Moustier* Kültürü (*Mousterian*) hazırlanmış çekirdeklerden çıkarılan yongalar üzerine yapılmış alet gruplarının standartlaştığı bir aşamayı temsil eder. Özellikle *levallois* tekniği kullanılarak üretilen yongalar tipik *Mousterian* endüstrileri oluşturur. Ancak Balkanlar'da tanımlanan bazı *Mousterian* endüstriler içinde *levallois* teknikle üretilmiş materyaller görülürken bazılarında bu teknikle üretilmiş yontmataş materyallere rastlanılmaz (Bailey, 2000; Bhattacharya, 1977; Ivanova ve Sirakova, 1995).

Anadolu ve Balkanlar'daki pek çok yerleşim yerinde *levallois* içeren veya içermeyen buluntu toplulukları tanımlanmıştır. Örneğin, Bulgaristan'da *levallois* görünümlü Tipik *Mousterian* buluntu toplulukları Bacho Kiro (seviye 12/13), Temnata, Razgard, Beloslav ve Devniya ile Dikilitash gibi yerleşim yerleri ve/veya buluntu alanlarından bilinmektedir (Bailey, 2000; Gatsov ve diğ., 1990; Ivanova ve Sirakova, 1995; Sirakov, 1992). Bulgaristan'da tanımlanan bu türden endüstriler genellikle kenar kazıyıcı formlarının çokluğu ile karakterize edilir (Ivanova ve Sirakova, 1995: 50). Öte yandan, Bulgaristan'da bazı Tipik *Mousterian* buluntu toplulukları içinde *levallois* parçalara neredeyse hiç rastlanmaz. Bunun yerine disk biçimli çekirdeklerin kullanımının daha yaygın olduğu görülür. Ayrıca *levallois* içermeyen buluntu toplulukları içinde *Mousterian* uçların sayısında bir artışın olduğu gözlemlenmiştir. Bulgaristan'da *levallois* içermeyen Tipik *Mousterian* buluntu topluluklarına ise Bacho Kiro (seviye 13) ve Uglen ile Svinskata yerleşim yerlerinde rastlanmıştır (Ivanova ve Sirakova, 1995: 50).

Yunanistan'da Orta Paleolitik döneme tarihlenen Tipik *Mousterian* buluntu toplulukları çoğunlukla son buzul çağı içinde gelişim gösterir (Darlas, 2007: 1). Bu türden buluntu topluluklarının tanımlandığı yerleşim yerleri yaklaşık G.Ö. 125-30 bin yılları arasına tarihlenmektedir (Runnels, 2001: 234; Runnels ve Özdoğan, 2001: 79). Yunanistan'da Morfi, Kokkinopilos ve Megalo Karvounari gibi pek çok açık-hava buluntu alanında (özellikle kırmızı yataklarda) *levallois* öğelerle baskın (*levallois* uç ve yongalar ile *levallois* yongalar üzerine yapılmış çok sayıda kenar kazıyıcı vb.) *Mousterian* buluntu toplulukları (Levha 44) keşfedilmiştir (Ligkovanlis, 2011: 159-170; Papagianni, 2000; Runnels ve diğ., 1999: 123-124). Özellikle Megalo Karvounari'de kırmızı yataklar içinde U24 buluntu alanında tanımlanan *Mousterian* buluntu topluluğu içinde çok sayıda ve değişik tekniklerle yontulmuş (Merkezcil ve *lineal* veya 'Tek Yönlü' gibi) *levallois* öğelerin söz konusu olduğu bildirilmektedir. Buradaki buluntu topluluğunun Epirus ve Thessaly bölgelerinde yer alan Asprochaliko, Theopetra, Morfi, Alonaki ve Kokkinopilos gibi yerleşim yerlerinden bilinen endüstrilerle de benzer özellikler sergilediği düşünülmektedir (Ligkovanlis, 2011: 169). Yerleşim yerleri ve buluntu alanlarında tanımlanan tüm bu endüstriler tipik *Mousterian* öğeleri içerirler.

Levallois teknoloji, Yunanistan'da tanımlanmış Orta Paleolitik buluntu topluluklarının hemen hemen hepsinde görülür (Darlas, 2007: 1-3). Öte yandan, Yunanistan'da *levallois* öğeleri içermeyen *Mousterian* buluntu toplulukları da söz konusudur. Örneğin, Asprochaliko Kaya-altı Sığınağı'nda *levallois* öğeleri içeren ve Temel (*Basal*) *Mousterian* olarak bilinen (Bhattacharya, 1977, 133) seviyelerin hemen üstünde keşfedilen ve '*Micro Mousterian*' (Levha 17) olarak adlandırılan buluntu topluluğu içinde, hiçbir *levallois* öğeye rastlanmaz (Bhattacharya, 1977, 133; Darlas, 2007: 5-7; Runnels ve Van Andel, 2003: 51). Yine Kalamakia ile Lakonis 1 ve Theopetra mağara yerleşimlerinde tanımlanan Orta Paleolitik dolguların alt seviyelerinde tanımlanan buluntu topluluklarının da üst seviyelere göre daha arkaik bir görünüme sahip olduğu ve *levallois* öğeleri içermediği görülmüştür (Starkovich, 2011: 85).

Anadolu'ya baktığımız zaman *Mousterian*'in oldukça geniş bir yayılım alanına sahip olduğu görülür (Runnels ve Özdoğan, 2001: 78). Öyle ki Anadolu'nun pek çok bölgesinde, bu kültür grubuna ait buluntulara ve buluntu alanlarına rastlanmıştır (Yalçınkaya ve Özçelik, 2012). Anadolu'da sistemli bir şekilde araştırma ve kazıların yürütüldüğü Akdeniz ve Marmara bölgeleri ile İç Anadolu ve Güneydoğu Anadolu Bölgesi'nde pek çok yerleşim yeri ve buluntu alanında tanımlanan Orta Paleolitik dönem buluntu toplulukları *Mousterian* ile ilişkilendirilmektedir (Yalçınkaya ve Özçelik, 2012: 2).

Anadolu'da *Mousterian* buluntular hem açık hava (Kaletepe Deresi 3 gibi) (Slimak ve Dinçer, 2007: 35) hem de mağara yerleşim yerlerinden (Karain, Kanal, Merdivenli, Üçağzılı, Solteni vb.²⁵) iyi bilinir (Kuhn, 2002: 202-204; Yalçınkaya ve Özçelik, 2012: 3). Özellikle Marmara Bölgesi'nden bilinen *Mousterian* buluntu toplulukları (Özdoğan, 1985a) içinde pek çok Üst Paleolitik materyalin varlığı (Önkazıyıcı ve taş kalemler gibi) Runnels ve Özdoğan'a göre, Balkan *Mousterian* geleneğinin tipik bir özelliğidir. Zira Balkan *Mousterian*'inde Üst Paleolitik dönemin tipik düzeltili aletlerinin oldukça yüksek bir oranda temsil edildiği bilinmektedir (Runnels ve Özdoğan, 2001: 79).

VII. 2. Üst Paleolitik Dönem Kültürleri

Son buzul çağının en şiddetli iklim koşullarının hüküm sürdüğü ve modern insanların tüm Dünya'ya hızlı bir şekilde yayılmaya başladığı Üst Paleolitik döneme ait izler özellikle erken evrelerden itibaren Balkanlar'da iyi bir şekilde tanımlanmıştır. Yine ülkemizde çok yoğun olmamakla birlikte, Karadeniz sahil kesimi ile Akdeniz kıyı şeridinde yer alan (Üçağzılı, Kanal gibi) mağara yerleşimlerinde Üst Paleolitik dönemin izlerine rastlanmıştır (Kuhn, 2002; Özçelik, 2011a). Balkanlarda, Bulgaristan'daki Bacho Kiro ve Temnata mağaralarında; Yunanistan'da ise, Klissoura 1 ve Theopetra mağaralarının yanı sıra Franchthi ve

²⁵ Ayrıca Bakınız; Balkan-Atlı, 2006: 383-390; Kuhn, 2002: 198-210; Yalçınkaya ve Özçelik, 2012: 1-12; Slimak ve Dinçer, 2007: 33-49.

Kephalari gibi mağara yerleşimlerinde de özellikle *Aurignacian* olarak tanımlanan Üst Paleolitik katlaşımlar iyi bir şekilde tanımlanmıştır. Yine Yunanistan'da Kokkinopilos, Magalo Karvounari, Spilaion ve Elaiochori gibi açık-hava buluntu alanları ve/veya yerleşim yerlerinde de *Aurignacian* olarak tanımlanmış Üst Paleolitik dönem buluntu toplulukları söz konusudur (Ligkovanlis, 2011: 170-175; Runnels ve diğ., 2003: 155).

VII. 2. 1. *Ahmarian*

Ahmarian, Avrasya'da bilinen Üst Paleolitik dönem kültür grubu olarak tanımlanmaktadır. Bu kültür, Anadolu'nun Akdeniz kıyılarından Sina Yarımadası'nın güneyine kadar yayılım gösterir. *Ahmarian* buluntu topluluklarıyla yaklaşık G.Ö. 40.000 ile 32.000 yılları arasına tarihlenen katlaşımlarda karşılaşılır. Bu kültürü karakterize eden buluntu topluluklarının orta Levant'ta yer alan Ksar Akil (Lübnan), Kebara ve Boker Tachtit gibi yerleşimlerde tanımlanan erken Üst Paleolitik ve/veya *Initial Upper Paleolithic* olarak tanımlanan geçiş endüstrilerden geliştiği varsayılmaktadır (Kuhn ve diğ., 2004; 2009; Phillips, 2012). *Ahmarian* buluntu toplulukları, çoğunlukla Doğu Akdeniz Bölgesi'nde yer alan yerleşimlerde, özellikle Güney Levant, Sina, Negev ve güneybatı Ürdün'de açık-hava buluntu alanlarında; Carmel Dağı ve Judean Çölü'nde ise mağara ve kaya-sığınaklarında iyi bir şekilde tanımlanmıştır (Gladfelter, 1997). Tüm bu yerleşimler, genellikle Akdeniz iklim kuşağında yer alırlar. *Ahmarian* buluntu toplulukları, şimdilik kaydıyla Anadolu'da sadece Üçağızlı Mağarası'nda stratigrafik (Levha 10: 1) olarak tanımlanmıştır (Kuhn, 2002: 204-205; Kuhn ve diğ., 2004).

Ahmarian yontmataş endüstrileri içinde ön kazıyıcılar ile düzeltili dilgiler (Levha 9) önemli bir oranda temsil olunurlar. Özellikle taş kalemler, düzeltili dilgi ve dilgicikler ile dilgi taşımaları üzerine yapılmış ön kazıyıcılar tipik *Ahmarian* alet gruplarını oluşturur. *Ahmarian*'in erken evrelerinde ön kazıyıcılar ile taş kalemler ve budamalıları gibi tipik Üst Paleolitik aletler Orta Paleolitik'ten bilinen *levallois*

teknikle elde edilmiş taşımaları (dilgi taşımaları) üzerine yapılmışlardır. Bunun yanı sıra, kenar kazıyıcı ve dişlemeliler gibi Orta Paleolitik dönemin tipik alet formları da bu endüstriler içinde görülebilmektedir (Gladfelter, 1997). Dolayısıyla, Kuhn'un da ifade ettiği gibi *Ahmarian* yontmataş endüstrileri bir bakıma Orta ve Üst Paleolitik dönemin bir bileşimini sunmaktadırlar (Kuhn, 2002: 205).

VII. 2. 2. *Aurignacian*

Aurignac Kültürü (*Aurignacian*), genellikle dilgiler ile dilgiler üzerine yapılmış aletleri içeren endüstrileri tanımlayan bir Üst Paleolitik dönem kültür evresidir. Bu kültür, Yakındoğu'da G.Ö. 45 binlerde, Avrupa'da ise 40 bin yıl öncesinde başlar ve Yakındoğu ve Anadolu'da Epi-paleolitik (G.Ö. yaklaşık 20 bine); Balkanlar'da ise *Gravettian* dönemin başlangıcına değin devam eder (Kozłowski ve Kaczanowska, 2004). Avrupa'da, bu kültürün G.Ö. 28-26 bin yıllarında sona erdiği ve yerini çok daha gelişkin *Solutrean* ve sonrasında ise *Magdalenian*²⁶ endüstrilere bıraktığı görülmektedir. Kültür adını, Fransa-Haute Garonne'deki Aurignac sığınağından alır. Bu kültür, omurgalı ya da karinalı kalın önkazıyıcılar ve çoğunlukla kenarları düzeltili dilgi aletlerle karakterize edilir.

Avrupa'nın en eski *Aurignacian* endüstrileri yaklaşık G.Ö. 40 binlere tarihlenir. Bu en erken *Aurignacian* endüstrilere Akdeniz kıyıları ve Orta Tuna Havzası ile Balkanlar'da rastlanmaktadır. Batı, doğu ve orta Avrupa'da ise bu kültür buluntu topluluklarıyla G.Ö. 36 binden sonra karşılaşılır (Noiret, 2005: 39). Balkanlar'da *Aurignacian* buluntu toplulukları Bulgaristan'da Bacho Kiro (9, 7 ve 6b seviyeleri) ve Temnata (3g ve 3h) mağaralarında iyi bir şekilde tanımlanmıştır (Gatsov ve diğ., 1990: 35). Bu *Aurignacian* buluntu toplulukları dilgiler açısından oldukça zengindir. Yine çok sayıda omurgalı ve çıkmalı kalın önkazıyıcılar ile ikiyüzlü taşkalemler de bu buluntu toplulukları içinde yer alır. Ayrıca Karain B Gözü'nde de olduğu gibi *Dufour* dilgicikler (Levha 45: 2) de mevcuttur. Noiret'ye

²⁶ Anadolu'da ve Balkan Coğrafyası'nda tezimize konu olan Bulgaristan ile Yunanistan'da *Solutrean* ve *Magdalenian* buluntu topluluklarına kazı veya araştırmalar sonucunda rastlanılmamıştır.

göre, Balkanlar'da *Aurignacian*'in tipik özelliği, erken buluntu toplulukları ile *Aurignacian* buluntu toplulukları arasında doğrudan bir ilişkinin varlığıdır ki bu ilişki, özellikle Bacho Kiro ve Temnata mağaralarında daha iyi görülmektedir (Noiret, 2005: 45). Ancak Bulgaristan'da erken *Aurignacian* buluntu toplulukları içinde orta ve/veya geç Orta Paleolitiğin iki yüzeyli yaprak biçimli uçlarına rastlanmaz. Bu buluntu toplulukları içinde çok az Orta Paleolitik alet (kenar kazıyıcılara) formlarına rastlanır. *Levallois* tekniğin ise artık kaybolduğu görülmektedir (Ivanova ve Sirakova, 1995: 50).

Yunanistan'da *Aurignacian* buluntu toplulukları çok fazla bilinmemektedir (Ligkovanlis, 2011). Ancak son zamanlarda, özellikle Theopetra ve Klissoura 1 mağaralarında yürütülen çalışmalar sayesinde *Aurignacian* endüstrilere stratigrafik olarak rastlanmıştır (Ligkovanlis, 2011: 170-175). Yunanistan'da Peleponnese Bölgesinde Eleochori açık-hava yerleşim yeri; Epirus Bölgesinde ise Magalo Karvounouri ve Spiliaon ile Kokkinopilos gibi açık-hava buluntu alanlarında keşfedilen Üst Paleolitik buluntular ile Asprochaliko Kaya Sığınağı Üst Paleolitik buluntularının da *Aurignacian*'e ait olduğu düşünülmektedir (Ligkovanlis, 2011: 170; Papagianni, 2000; Runnels, 2001). Bunun yanı sıra, her ne kadar şüpheli de olsa, Franchthi ve Kephalaria mağaralarında da *Aurignacian* seviyelerin olduğu bildirilmiştir (Ligkovanlis, 2011: 175).

Yunanistan'da özellikle Klissoura Mağara 1'in *Aurignacian* (G.Ö. 32.400±1600) açısından oldukça önemli buluntular (Levha 29) içerdiği bildirilmektedir (Koumouzelis ve diğ., 2001: 20). Bu buluntu topluluğu içinde dilgilere çok az rastlanılır. Buluntu topluluğu çoğunlukla yongaların üretimiyle baskındır. Alet buluntu topluluğu ise omurgalı önkazıyıcıların çokluğu, taş kalemlerin ise yokluğu ile karakterize edilmektedir. Ayrıca çok sayıda uç benzeri parça da söz konusudur. *Dufour* dilgiciklere ise rastlanmamıştır (Noiret, 2005: 45).

Anadolu'da Karain Mağarası B Gözü'nde Orta Paleolitik seviyelerin üstünde Epi-paleolitik seviyelerin ise altında *Aurignacian* buluntu topluluğu stratigrafik bir konumda tanımlanmıştır (Özçelik, 2003; 2011: 602). Karain Mağarası B Gözü'nde *Aurignacian* ve/veya Üst Paleolitik olarak tanımlanan endüstri içinde omurgalı önkazıyıcılar dışında kalın çıkmalı, çekirdek biçimli, rende formu ve ince taşımaları üzerine yapılmış önkazıyıcılar (Levha 46) oldukça yoğundur. Bunun yanı sıra, kemik işçiliğinde kullanılan *pièces esquillées* ile taşkalemler de tanımlanan diğer alet formlarıdır. *Dufour* dilgicikleri ile düzeltili dilgicikler de buluntu topluluğunu karakterize eden diğer formlar olarak göze çarpmaktadır (Özçelik, 2003: 87; Özçelik, 2011a: 602). Karain B Gözü buluntularının dışında Hatay'da Üçağızlı, Merdivenli ve Kanal mağaralarında da *Aurignacian* olduğu belirtilen Üst Paleolitik dönem buluntu topluluklarına rastlanmıştır (Kuhn, 2002: 204-207; Özçelik, 2003: 83-95; Özçelik, 2011a: 607).

Anadolu'da *Aurignacian* buluntu toplulukları çoğunlukla kıyısız alanlarda yoğunlaşmış gibi görünmektedir. Bu durum çoğunlukla iklim koşullarıyla ilişkilendirilebileceği gibi, Özdoğan'ın da ifade ettiği üzere, araştırmaların daha çok bu alanlarda yapılmış olmasından da kaynaklı olabilir (Özdoğan, 1997a: 31-32). Türkiye'de Akdeniz Bölgesi dışında, *Aurignacian* buluntu topluluklarına Marmara Bölgesi'nde, Karadeniz sahil şeridi üzerinde yapılan Prehistorik araştırmalar sonucunda da rastlandığı görülmektedir (Özçelik, 2011a: 607; Özdoğan, 1997a: 31). Özellikle Karadeniz kıyı şeridi üzerinde, Ağacli Kumluğu, Gümüşdere ve Yassıören çevresinde *Aurignacian* yonga ve dilgiler ile önkazıyıcılar bulunduğu bildirilmiştir (Özdoğan, 1984: 222; Runnels ve Özdoğan, 2001: 84-88).

VII. 2. 3. *Bachokirian*

Bacho Kiro Kültürü veya *Bachokirian*, 1971-1975 yılları arasında Bulgaristan'daki Bacho Kiro Mağarası'nda yürütülen kazı ve araştırmalar sonucunda mağaranın 11 I tabakasında ortaya çıkarılan materyalleri (Levha 47: 1) tanımlamak

için kullanılmış teknik bir terimdir (Bailey, 2000: 16; Ivanova ve Sirakova, 1995: 14; Rigaud ve Lucas, 2002: 279). Bu tabakada tanımlanan endüstrinin erken Üst Paleolitik veya geçiş evresine ait olduğu ve yapımcılarının da *Homo sapiens*ler oldukları düşünülmektedir (Ginter ve Kozłowski, 1982: 170; Kozłowski, 1979; Kozłowski ve diğ., 1982). Endüstriyi karakterize eden materyaller yerleşime ve bölgeye has özelliklere sahip olduklarından A. Dangnan Ginter ve J. K. Kozłowski, 1982 yılında bu endüstriyi *Bachokirian* olarak adlandırmışlardır (Ginter ve Kozłowski, 1982; Rigaud ve Lucas, 2002: 279).

Bachokirian'ın karakteristik materyalleri çoğunlukla düzeltili dilgiler, düzeltili yonga aletler, ön kazıyıcılar ve diğer parçalardan oluşmaktadır. Özellikle Üst Paleolitik dönemi karakterize eden taş kalem, budamalı ve çontuklu parçalar ile dilgicikler (özellikle *Dufour* tip) bu erken Üst Paleolitik olarak tanımlanmış seviyelerde keşfedilen buluntu topluluğu içerisinde sıkça görülmezler. Özellikle taş kalem ve omurgalı ön kazıyıcılar gibi tipik *Aurignacian* aletlerin Üst Paleolitik tabakaların çok daha geç evrelerinde (seviye 6a, 6b ve 7) görüldükleri bildirilmiştir (Ginter ve Kozłowski, 1982: 170).

Bachokirian'ın tanımlandığı seviyelerin başlangıç tarihi G.Ö. 43.000'e yaşılandırılmıştır (Mook, 1982: 168). Mağaradaki modern kazıları yürüten Ginter ve Kozłowski, *Bachokirian* yontmataş buluntu topluluğu ile Macaristan'daki Istállósko yerleşim yerinin alt seviyelerinde keşfedilen buluntular arasında bazı benzerliklerin olduğunu öne sürmektedirler (Ginter ve Kozłowski, 1982: 170). Bailey'e göre, bu yerleşimdeki en erken Üst Paleolitik seviyelerin G.Ö. 44.000'e tarihlenmiş olması, bu iddiayı doğrulamaktadır (Bailey, 2000: 16). Yine Marmara Bölgesi'nde yürütülen yüzey araştırmaları sırasında toplanan bazı buluntular erken Üst Paleolitik olarak tanımlanmış ve bunların *Bachokirian* endüstrisi ile -teknolojik ve tipolojik açıdan- büyük benzerlikler taşıdığı öne sürülmüştür (Runnels ve Özdoğan, 2001: 86). Bu tür materyallerin özellikle Karadeniz sahil kesimi boyunca yoğunlaştığı anlaşılmaktadır. *Bachokirian*'ın materyal kültür açısından *Bohunician* ve *Szeletian* gibi, Avrupa'nın

diğer bölgelerinde tanımlanan ve Orta Paleolitik'ten Üst Paleolitik'e geçiş evresini yansıtan kültürleri kadar olmasa da, bu geçiş olgusunu en iyi karakterize eden kültür gruplarından biri olduğu ileri sürülmüştür (Svoboda ve Simàn, 1989: 288).

VII. 2. 4. *Gravettian ve Epi-Gravettian*

Üst Paleolitik dönemin tipik kültürlerinden olan *Gravette* Kültürü (*Gravettian*) G.Ö. yaklaşık olarak 29-19 bin yılları arasına tarihlenmektedir. Adını Fransa-Dordogne'deki La Gravette yerleşim yerinden almıştır. Genellikle *noailles* taş kalem, *gravette* ve *font robert* uçlar ile özellikle *Epi-Gravettian*'de (G.Ö. 20-13 bin) çokça görülen sırtlı dilgicikler ile omuzlu uçlar, kültürün tipik yontmataş materyallerini oluştururlar (Drobniwicz ve diğ., 1992: 410-412). *Gravettian*'in en dikkat çekici unsurları hiç kuşkusuz ki sanatsal açıdan bir gelişmişliğe ve belki de dini bir inanca işaret eden venüs heykelcikleridir. Orta ve doğu Avrupa başta olmak üzere, *Gravettian*'e tarihlenen pek çok merkezde bu heykelciklerin en güzel örneklerine rastlanmıştır (Levha 47: 2). Ancak gerek Balkanlar'da ve gerekse de Anadolu'da bugüne kadar hiçbir venüs heykelciğine ve/veya *Gravettian*'i karakterize eden taşınabilir sanat objelerine rastlanmamıştır (Bailey, 2000). Her ne kadar bazı çakıl taşları üzerinde öküzün temsil edildiği anlaşılan sembolik öğeler Öküzini Mağarası'ndan bilinse de bunların yerel bir geleneği yansıttıkları düşünülmektedir (Kartal, 2009: 111-114; Otte ve diğ., 1995a: 942-943).

Balkanlar'da *Aurignacian* endüstrilerin hemen sonrasında görülen *Gravettian* yontmataş materyallerine Bulgaristan ve Yunanistan'daki pek çok yerleşim yerinde rastlanmıştır (Kozlowski ve Kaczanowska, 2004). Bulgaristan'da özellikle Temnata Mağarası'ndan elde edilen veriler (Levha 48) *Gravettian*'in evrimsel gelişim sürecini oldukça iyi bir şekilde ortaya koymuştur (Drobniwicz ve diğ., 1992: 295-501). Bulgaristan'da Temnata Mağarası'nın yanı sıra, Shiroka Polyana ve Toplaya Mağarası'nda da bu kültüre ait materyaller keşfedilmiştir (Ivanova ve Sirakova, 1995: 50-51). Yine Yunanistan'da Asprochaliko, Franchthi, Grava, Kastritsa,

Kephalari ve Theopetra ile özellikle son zamanlarda Klissoura Mağara 1’de olduğu gibi²⁷, pek çok mağara ve kaya-altı sığınağında *Gravettian* buluntu toplulukları dolgular içinde tanımlanmıştır (Adam, 1999a; 2007; Bailey, 2000; Drobniewicz ve diğ., 1992; Koumouzelis ve diğ., 2001; Kozłowski, 1999: 320; Kozłowski ve Kaczanowska, 2004).

Gravettian endüstrilerin Anadolu ve Balkanlar’da ortaya çıkışında iklim değişikliklerinin büyük etkisi olduğu anlaşılmaktadır. Özellikle de son buzul doruğu soğuk iklim koşullarının kültür içindeki farklılaşmaların ortaya çıkışında önemli bir etkiye sahip olduğu görülür (Kozłowski ve Kaczanowska, 2004: 8). Son buzul doruğu öncesinde *Aurignacian* endüstrilerin G.Ö. yaklaşık olarak 30 binde yerini *Gravettian*’i karakterize eden endüstrilere bıraktığı anlaşılmaktadır. G.Ö. 20 binden sonra ise *Epi-gravettian* endüstriler ortaya çıkar ki, bu kültür grubunu temsil eden öğeler çeşitlenmekle beraber, yine kültürün temel öğeleri sırtlı dilgicikler olarak göze çarpmaktadır. Kozłowski ve Kaczanowska’ya göre, Anadolu’da Karain B Gözü’nde *Aurignacian* tabakaların üstünde ve Öküzini Mağarası’nda son buzul doruğuyla ilişkilendirilen en alt seviyeler *Gravettian*’i temsil eder (Kozłowski ve Kaczanowska, 2004: 10).

Balkanlar’da tanımlanan *Gravettian/Epi-gravettian* endüstrilerle karşılaştırılan Öküzini ve Karain buluntuları genellikle son buzul doruğuyla çağdaş olduğu anlaşılan seviyelerde tanımlanmıştır. Kozłowski ve Kaczanowska, Öküzini buluntuları ile Balkanlar arasında bir karşılaştırma yapıldığında bazı farklılıklara dikkati çekmektedirler. Örneğin, Balkanlar’daki yerleşim yerlerinde *Gravettian* buluntu toplulukları içinde ikili sırtlı uçların çoğunlukta olduğu görülür. Ancak Öküzini’ndeki *Gravettian* öğelerin tek sırtlı ve dışbükey (Levha 49) ile devrik sırtlı parçalarla baskın olduğu görülmektedir. Ancak Kozłowski ve Kaczanowska’ya göre, hem Balkanlar’da hem de Öküzini Mağarası’nda içyüzden düzeltili (proksimal veya distal kısımları) parçaların varlığı her iki bölge için ortak özelliktir. Yine

²⁷ Bakınız: Levhalar.

Balkanlar'da mikrolitik aletlerde geometrikleşmeye doğru olan eğilim Anadolu'ya göre çok daha geç bir süreçte ortaya çıkmış gibi görünmektedir (Kozłowski ve Kaczanowska, 2004: 10).

VIII. HOLOSEN BAŞLANGICINDA ANADOLU VE BALKANLAR

Bu bölümde, Anadolu ve Balkanlar'da (Bulgaristan, Yunanistan ve kuzeybatı Türkiye) Pleistosen sonu Holosen başlangıcına tarihlendiği düşünülen yerleşim yerleri ve buluntu alanları ile buralarda tanımlanan materyal kültür öğeleri genel olarak ele alınacaktır.

VIII. 1. Anadolu

Yaklaşık 1000 yıl süren *Younger Dryas* soğuk iklim koşullarının sona erip Holosen'in ılıman iklim koşullarının yaşanmaya başlamasıyla birlikte gerek Anadolu ve gerekse Balkanlar'da çok farklı bölgelerde çok değişik insan adaptasyonları ortaya çıkmıştır. Bu dönem Anadolu coğrafyasında, farklı bölgelerde hem tarımcı yerleşik toplumlar hem de Epi-paleolitik (Levha 50: 2) hareketli avcı-toplayıcı insan gruplarıyla karşılaşılırken (Düring, 2011), Balkanlar'da ve özellikle Avrupa'nın çoğu bölgesinde Mezolitik insan adaptasyonları söz konusuydu (Bailey, 2000). Öte yandan Anadolu'ya odaklandığımızda, özellikle Çanak-Çömleksiz Neolitik (*PPN: Pre-Pottery Neolithic*) olarak bilinen yerleşimler başta Güneydoğu Anadolu Bölgesi olmak üzere, Doğu Anadolu ile İç Anadolu Bölgesi'nden iyi bilinir. Bunun yanı sıra, son zamanlarda Çanak-Çömleksiz Neolitik yerleşimlerin Eskişehir (Efe, 2005) ve Marmara Bölgesi'nin güneyine, yani Anadolu'nun batı ve kuzeybatısına değin uzandığı anlaşılmaktadır (Gatsov ve Nedelcheva, 2012; Özdoğan ve Gatsov, 1998). Özellikle Kalkanlı ile Keçiçayırı yerleşimlerindeki kanıtlar bu açıdan oldukça dikkat çekicidir (Efe ve diğ., 2012; Gatsov ve Nedelcheva, 2012). Bu yerleşimlerdeki yontmataş materyallerin tekno-tipolojik analizleri böyle bir sonuca varılmasını sağlamıştır (Gatsov ve Nedelcheva, 2012).

Anadolu’da Göller Bölgesi ile Ege Bölgesi’nde²⁸ henüz Çanak-Çömleksiz olarak nitelenen yerleşim yerlerine rastlanılmamıştır (Özdoğan, 2008; 2011b). Karadeniz Bölgesi’nde ise Neolitik olarak tanımlanabilecek yerleşim yerleri bilinmemektedir (Kartal M, 2011). Bu durum araştırmaların eksikliğine bağlanabileceği gibi, birtakım kıyasal morfoloji problemleri ile de ilişkilendirilmektedir (Özdoğan, 1985b; 1997). Bu bağlamda Kartal, Türkiye’de Paleolitik-Neolitik geçişine ilişkin ve hatta Neolitik Çağ yerleşimlerine bakıldığında Türkiye’nin güney yarısında belirli bir hat boyunca ilerleyen bir yerleşim grubuyla karşılaşıldığına dikkati çekmektedir (Kartal M, 2011: 172). Türkiye’deki Neolitik yerleşimlerin dağılımına bakıldığında en doğuda çanak-çömleksiz yerleşimler söz konusu iken batıya doğru çanak-çömleksiz yerleşimlerin yanı sıra, çanak-çömlekli yerleşimlerin yoğunlaştığı araştırmacı tarafından ifade edilir (Kartal M, 2011: 172). Bunun yanı sıra, Neolitik oluşumların Türkiye’nin kuzeybatısında da olduğu bilinmektedir.

Karain B ve Öküzini yerleşimlerine baktığımızda, Epi-paleolitik katlaşımının son bulmasından sonra uzun bir *hiatus*le karşılaşıldığı görülmektedir. Bu *hiatus*ten sonra Çanak-Çömlekli Neolitik unsurlar söz konusudur. Epi-paleolitik dönem boyunca (Balkanlar’da *Epi-gravettian*) özellikle geometrik olmayan mikrolitlerin baskın olduğu bir yontmataş endüstri görülür. Mikrolitler arasında en genel tipler, sırtlı dilgicikler, budanmış dilgicikler, mikro *gravet* uçlar ve uzun çeşitkenar uçlardan ibarettir. Makrolitik yontmataş aletler ise önkazıyıcılar ile çontuklu ve dişlemeli aletler olarak özetlenebilir (Kartal, 2009; 2011).

G.Ö. 13 binden sonra, yani Holosen başlangıcıyla birlikte özellikle Öküzini Mağarası’nda erken Epi-paleolitik seviyelerin aksine geometrik mikrolitik öğelerin (Levha 51) baskın hale geldiği bildirilmektedir. Öyle ki Balkanlar’dan bilinen ve

²⁸ Göller Bölgesi’nde Baladiz/Baradiz açık hava yerleşiminde tanımlanan Epi-paleolitik kanıtlar (Kartal, 2009: 55) ile Ege Bölgesi’nde Kula yakınlarında tanımlanan ve G.Ö.13/12.000 yılları arasına tarihlenen insan ve onun sadık dostu köpeğe ait ayak izleri (Koçman, 2004) (Levha 50: 1) ile Kütahya Yöresi’nde Efe tarafından tanımlanan yüzey buluntuları (Efe, 1990: 408-409) bu bölgelerimizdeki Holosen başlangıcına tarihlenen kalıntılar olarak görülebilir.

erken seviyelerde çok az görülen tek kutuplu prizmatik çekirdeklerin bu seviyelerde arttığı görülür. Erken seviyelerde de olduğu gibi iki kutuplu ve çapraz kutuplu çekirdekler yine mevcuttur. Buluntu topluluğu tamamıyla yarımayların (Levha 52) baskın olduğu bir endüstri ile nitelenir. Bunun yanı sıra, ikizkenar üçgenler ile değişik tiplerde trapezler diğer geometrik unsurları oluştururlar. Erken seviyelerden bilinen sırtlı dilgicikler ile budanmış parçalar bu seviyelerde de görülmesine rağmen sayıca azalırlar. Bu azalmanın aksine kemik endüstride bir artış gözlemlenir (Kartal M, 2011: 173). Ancak Balkanlar'da, özellikle Yunanistan'daki Franchthi, Maroulas, Klissoura Mağara 1, Youra Adası'ndaki Cyclope gibi mağara yerleşimlerinin Mezolitik seviyelerinde çokça görülen olta ya da zıpkın gibi balıkçılığa işaret (Levha 53) eden unsurlarla karşılaşmaz (Moundrea-Agrafioti, 2003). Önkazıyıcılar, çontuklu ve dişlemeli aletler ile burgu deliciler gibi aletler, bu seviyelerde de tipik makrolitikler olarak göze çarpmaktadır. Bu aletler Kartal'a göre çok sayıda taş boncuğun varlığını da bir yerde açıklar. Yine denizel kökenli süslenme objelerinin varlığı, birtakım bölgeler arası bağlantılara işaret etmesi açısından araştırmacıya göre oldukça önemlidir. Bu seviyelerin dikkat çekici unsurlarından biri de ezgi taşlarıdır. Ancak bunların bitkisel besinleri öğütmek için kullanıldıklarını gösteren herhangi bir kanıtın olmadığı anlaşılmaktadır (Kartal M, 2011: 173).

G.Ö. 12 binde Öküzini'nin Epi-paleolitik katlaşımları son bulur ve sonrasında Epi-paleolitik, geç Neolitik ve erken Kalkolitik bulgular karışık olarak ortaya çıkar. Bu seviyelerde, Öküzini'nde obsidiyen bulgularla da karşılaşılır. Ancak karışıklıktan dolayı obsidiyenin tam olarak hangi evrede kullanıldığı belirsizdir. Öküzini'nde Neolitik yaşam alanları ile karşılaşılmamıştır. Neolitik olarak tanımlanan buluntular ise mezarlarda ortaya çıkarılan seramik buluntularla sınırlıdır (Kartal M, 2011: 173). Ancak Karain B'de 'Geç Neolitik' seviyelerin varlığı oldukça önemlidir.

Holosen başlangıcında Öküzini ve Karain Mağarası'nın yer aldığı coğrafyanın geç *Epi-gravettian* gelenek içerisinde bulunduğu ve bu geleneğin Türkiye'nin kuzeybatı kesimine değin uzandığı ileri sürülmektedir (Kozłowski ve

Kaczanowska, 2004: 11). Buna karşın Gatsov, Karadeniz kıyısındaki -Ağaçlı gibi- buluntu alanlarının *Epi-gravettian* gelenek içerisinde olmadığını ve bunların yerel bir Epi-paleolitik geleneği yansıttığını ifade eder (Gatsov, 2001: 103). Kartal'a göre bu iki görüş arasındaki zıtlık ancak bu bölge ile İç Ege'de yapılacak kazı çalışmalarıyla çözülebilir (Kartal M, 2011: 174). Anadolu'da Holosen başlangıcına tarihlenebilecek yerleşim yerleri ve/veya buluntu alanlarına çoğunlukla sahil kesimlerine yakın yerlerde ve Çanak-Çömleksiz Neolitik yerleşimlerin yoğun olarak görüldüğü bölgelerde rastlanılmaktadır. Bunun yanı sıra, çanak-çömlekli olarak bilinen yerleşimlerin yoğunlaştığı alanlarda da Epi-paleolitik olarak tanımlanabilecek yerleşim yerleri söz konusudur (Kartal, 2009). Ancak Batı Anadolu'da, özellikle Holosen başlangıcına tarihlendiği düşünülen Epi-paleolitik ve/veya Holosen başlangıcına tarihlenen yerleşim yerleri ile buluntu alanları -bazı şüpheli buluntu alanları dışında- bilinmemektedir (Kartal, 2009: 88; Özdoğan, 1997a; 2008).

VIII. 2. Balkanlar

Bu bölümde, Pleistosen sonu Holosen başlangıcında, Balkanlar'da özellikle tezimize konu olan bölgelerdeki yerleşimler ve buralardan elde edilen kanıtlar, genel bir şekilde ele alınacaktır.

VIII. 2. 1. Bulgaristan

Balkanlar'da Orta Paleolitikten sonra *Bachokirian*, *Aurignacian*, *Gravettian* ve *Epi-gravettian* olarak tanımlanan Üst Paleolitik kültür tabakaları nispeten G.Ö. 13.000'e kadar devam eder. Ancak sonrasında 4 bin yıl kadar bir boşluk olduğu anlaşılmaktadır (Bailey, 2000: 32). Bu boşluk, Gatsov'a göre, özellikle Orta ve Üst Paleolitik dönem yerleşimlerinin görüldüğü alanlarda göze çarpar (Gatsov, 1995).

Bulgaristan'da modern Varna şehrinin batısında yer alan Pobiti Kamuni (ya da Pobiti Kameni) bölgesinde keşfedilen materyaller Holosen başlangıcına (Epi-Paleolitik/Mezolitik) tarihlenmiştir (Gatsov, 1982: 1995). Güneyde Varna gölleri ve kuzeyde Varna Platosu arasında keşfedilen bu bölgedeki veriler daha çok kumul alanları olarak belirtilen alanlarda yüzeyden dağınık bir şekilde tanımlanmıştır (Bailey, 2000: 32). Pobiti Kamuni'den tanımlanan yontmataş materyallerin tekno-tipolojik açıdan analizlerini Gatsov yapmıştır (Gatsov, 1995). Binlerce çekirdek, yontmataş alet, yonga, dilgi ile dilgicikten oluşan bu buluntu topluluğunun keşfedildiği alanların işlik yerleri olduğu düşünülmektedir (Bailey, 2000: 32-33). Yaklaşık 50 km²'lik bir alana yayılan buluntu alanlarında tanımlanan çekirdeklerin çoğu tükeninceye değin yontulmuşlardır. Tam dilgi ve yonga elemanları ise yok denecek kadar azdır (Gatsov, 1995: 74). Tanımlanan yonga ve dilgiler arasında ham yüzey kalıntısı taşıyan (kabuk soyma yongaları) parçaların çokluğu Bailey'ye göre, bu alanların işlik yerleri olarak kullanılmış olduğu kanısını güçlendirmektedir. Böylelikle Pobiti Kamuni'de üretilen yontmataş aletlerin Pobiti Kamuni'den çok daha uzakta yer alan yerleşimlerde kullanılmak üzere üretilmiş oldukları düşünülmektedir (Bailey, 2000: 33).

Pobiti Kamuni'de mutlak tarihlendirme çalışmaları yapılmamıştır. Ancak Pobiti Kamuni'nin yontmataş materyallerinin tekno-tipolojik analizleri bu endüstrinin geç *Epi-gravettian*'e tarihlenebileceğini ortaya koymuştur (Bailey, 2000: 33). Zira endüstriyi oluşturan yontmataş materyallerin, Tuna Havzası'ndaki yerleşimlerin *Epi-gravettian*'e tarihlenen tabakalarında tanımlanan buluntularla büyük benzerlikler taşıdığı ileri sürülmüştür (Gatsov, 1982: 120-126; Kozłowski, 1982). Gatsov, Pobiti Kamuni'deki insan aktivitelerinin M.Ö. 9-7. bin yılları arasında olduğunu ileri sürer (Gatsov, 1995: 73-74). Bailey'ye göre, Holosen başlangıcı (Mezolitik) açısından bölgedeki en eski tarih budur (Bailey, 2000: 32).

Pobiti Kamuni Bölgesi, Orta ve Üst Paleolitik dönemlerin yanı sıra, Neolitik'de (M.Ö. 5. binyıl başlangıcında) de yoğun insan faaliyetlerine sahne

olmuştur (Bailey, 2000; Gatsov, 1995; 2001). Ancak G.Ö. 7. binyıla tarihlenen Galubnik'te de görüldüğü gibi bölgedeki en erken Neolitik tabakalar ile Temnata Dupka'da G.Ö. 13.600'de sonlanan *Epi-Gravettian* tabakalar arasında, yaklaşık 4 binyıllık bir boşluk söz konusudur (Bailey, 2000: 33).

Bölgede pek çok yerde araştırmalar yürüten Ivan Gatsov bu durumu araştırmaların eksikliğine ve hatta bazı yerlerde hiç olmayışına bağlamaktadır (Gatsov, 1995: 73). Gatsov ayrıca, Holosen başlangıcına tarihlenebilecek materyallerin yoğun olarak keşfedildiği²⁹ kumul alanları ve nehir sekileri gibi alanlarda araştırma yapılmamasını da bu duruma bir gerekçe olarak ileri sürmektedir. Özellikle Balkanlar'da Holosen başlangıcına ait verilerin bu tür alanlardan elde edilebileceği araştırmacı tarafından ifade edilmiştir (Gatsov, 1995; 2001). Balkanlar'ın bu bölgelerinde, *Epi-gravettian* (Paleolitik sonu) ile Neolitik Çağ arasında görülen bu 4000 yıllık boşluk, Gatsov'a göre özellikle Holosen başlangıcına tarihlenen nehir teraslarında ve Karadeniz sahil şeridine yakın alanlardaki kumul alanlarında yapılacak araştırmalarla doldurulabilir (Gatsov, 1995: 73-75). Türkiye'de Mehmet Özdoğan tarafından yürütülen araştırmalar sonucunda Karadeniz'in batısındaki kumul alanlarında Epi-paleolitik/Mezolitik olarak tanımlanan materyallerin yoğun olarak keşfedilmiş olması bu durumu destekler niteliktedir (Bailey, 2000; Gatsov, 2001; Gatsov ve Özdoğan, 1994; Özdoğan, 1985a; Runnels ve Özdoğan, 2001).

²⁹ Bulgaristan'da Holosen başlangıcına tarihlenen materyaller genellikle yüzey buluntuları olduklarından tekno-tipolojik özelliklerine göre sınıflandırılmışlardır. Epi-paleolitik ve/veya Mezolitik olarak tanımlanan bu tip materyaller Bulgaristan'ın kuzeyinde, Dikilitash Bölgesi'ni de içine alan Karadeniz sahil kesimi boyunca yer alan yerleşim yerleri ile buluntu alanlarında keşfedilmişlerdir. Ayrıca Bulgaristan'da Rodop Dağları ile Sofya Ovası ve Karadeniz sahil kesimi arasında yer alan bölgede de bazı buluntu alanları ile yerleşim yerlerinin olduğu görülmektedir. Özellikle Karadeniz sahil kesiminde Dikilitash Bölgesi, bu açıdan en önemli buluntu alanlarını oluşturmaktadır. Buluntular arasında; çekirdekler, iki kenarı düzeltili yongalar ve dilgi ile dilgicikler mevcuttur. Dilgicikler arasında dik düzeltilerle şekillendirilmiş mikrolitlerin baskınlığı dikkate değerdir (Gatsov, 2001: 101-102).

VIII. 2. 2. Kuzeybatı Türkiye

Balkanlar'ın bir parçası olan Kuzeybatı Türkiye'de, özellikle kazılar sonucunda tanımlanmış Holosen başlangıcına tarihlenen hiçbir Epi-paleolitik ve/veya Mezolitik ile Çanak-Çömleksiz Neolitik yerleşim yeri veya buluntu topluluğu bilinmez. Holosen başlangıcına tarihlendiği düşünülen tüm kanıtlar genellikle yüzey araştırmaları sonucunda toplanmış yontmataş materyallerden oluşmaktadır. Bu yontmataş buluntu topluluklarının analizleri Gatsov tarafından yapılmış ve bunlar, tipolojik ve teknolojik özelliklerine göre, Pleistosen sonu Holosen başlangıcına (Epi-paleolitik döneme) tarihlenmişlerdir (Bailey, 2000; Gatsov, 2001; Gatsov ve Özdoğan, 1994: 109-110; Kartal, 2009; Özdoğan ve Gatsov, 1998).

Kuzeybatı Türkiye'de yürütülen yüzey araştırmaları sonucunda iki farklı yontmataş buluntu topluluğunun tanımlandığı bildirilmiştir (Gatsov ve Özdoğan, 1994: 109-110). Birinci tip yontmataş buluntu topluluğu İstanbul'un batısında Karadeniz sahili boyunca dağınık bir şekilde tanımlanmıştır. Bu dağınık buluntular, özellikle Ağacli Kumluğu denilen alanlardan toplanmıştır. Yine Karadeniz sahili boyunca Gümüşdere-Kilyos ve Domalı-Alaçalı mevkiileri de önemli buluntu alanları olarak göze çarpmaktadır (Kartal, 2009: 76-79; Gatsov ve Özdoğan, 1994; Özdoğan, 1984: 222). Ayrıca Marmara Bölgesi'nde, Balıkesir yakınlarındaki Musluçeşme ve Haramiredere yerleşimleri de bu evreye tarihlenmiştir (Bailey, 2000: 35; Gatsov ve Özdoğan, 1994; Özdoğan ve Gatsov, 1998). Bunlar dışında, Türkiye'nin Avrupa yakasında kazısı yapılmış tek mağara ve Paleolitik yerleşim yeri olan Yarımburgaz Mağarası'nda, yukarı mağarada, 6. ve 7. seviyelerde tanımlanan materyallerin şüpheli de olsa Epi-paleolitik ve/veya Holosen başlangıcına tarihlenme olasılığını da burada vurgulamakta yarar görüyoruz (Kartal, 2009: 79; Özdoğan, 1988: 331).

İstanbul il merkezinin yaklaşık 30 km kuzeybatısında ve Karadeniz kıyısına yakın bir alanda bulunan Ağacli açık-hava buluntu alanlarında tanımlanan ve yerel bir geleneği yansıttığı düşünülen (Gatsov ve Özdoğan, 1994: 103) yontmataş buluntu

topluluğu (Levha 54: 1; Levha 54: 2); sırtlı dilgiler, kavisli sırtlı dilgiler, sırtlı dilgicikler, budamalı parçalar, önkazıyıcılar ve geometrik mikrolitler ile çekirdeklerden oluşmaktadır (Gatsov ve Özdoğan, 1994: 104-106; Kartal, 2009: 76). Çekirdeklerin büyük bir kısmı son evrelerine değin yontulmuşlardır. Önkazıyıcılar en tipik alet formlarını oluştururlar. Gatsov ve Özdoğan'a göre buluntu topluluğunun en ayırt edici özelliği yongalama yani çekirdek yontma sürecidir (Gatsov ve Özdoğan, 1994: 109-110). Öte yandan, Özdoğan'a göre, Ağaçlı Tip yontmataş materyaller Fikirtepe/Pendik buluntuları içinde de görülmektedir (Kartal, 2009: 76). Bu durum, Kartal'ın da ifade ettiği gibi bölgede Holosen başlangıcına tarihlenen (Epi-paleolitik) buluntuların Neolitik öğelerle iç içe geliştiği bir görünüm sergiler (Kartal, 2009: 76). Bunun aksine, Bulgaristan'da ve Türkiye'de Karadeniz sahil kesiminde tanımlanan ve yerel bir geleneği yansıttıkları düşünülen Epi-paleolitik dönem (Holosen başlangıcına tarihlenen) yontmataş materyaller Gatsov'a göre Trakya Bölgesi'nin en erken Neolitik yontmataş buluntu toplulukları içinde dahi görülmez (Gatsov, 2001: 102; 2003: 156-157). Ancak her iki bölgenin bu dönem endüstrisi içinde yer alan özellikle mikrolitik karakterli parçalar tipolojik açıdan büyük benzerlikler sergiler (Gatsov, 2001: 102-103). Ancak daha önce de belirttiğimiz üzere, çekirdek yontma tekniklerinde bazı farklılıklar söz konusudur. Gatsov'a göre bu farklılık oldukça önemli bir ayrıntıdır (Gatsov, 2001: 103). Zira Bulgaristan Epi-paleolitik dönem buluntu topluluklarını Türkiye'dekilerden ayıran en temel farklılık Gatsov'a göre çekirdek yontma stratejisinde uygulanan bu farklı tekniklerdir (Gatsov, 2001: 103-104).

Çekirdek yontma tekniklerindeki farklılıklar özellikle Dikilitaş çekirdeklerinde daha iyi görülür. Buradaki çekirdekler genellikle çok yönlü yongalama tekniğine sahip taşmalıkların elde edildiği ürünlerden ibarettir. Bu yongalama stratejisi bölge çekirdeklerinin karakteristik özelliklerini yansıtmaktadır. Bunlar çoğunlukla çok yönlü (sıkça da çapraz kutuplu) bir yongalama eksenine sahiptir ve tükeninceye değin yontulmuşlardır (Gatsov, 2001: 103). Ağaçlı tip çekirdekler de tükeninceye değin yontulmuşlardır (Gatsov ve Özdoğan, 1994: 109). Ancak bunların, genellikle tek veya iki kutuplu bir yongalama eksenine sahip

oldukları ve genellikle konik bir görünüm sergiledikleri anlaşılmaktadır (Gatsov ve Özdoğan, 1994: 109). Gatsov’a göre, Bulgaristan’daki çekirdeklerin teknolojik ve tipolojik görünüşleri M.Ö. IX. ve VIII. binyılları arasında Tuna Havzası’nda “*Iron Gates Bölgesi*”nin *Epi-Tardi-Gravettian* geleneğinin doğu sınırını teşkil eden bölgenin karakteristik özelliğini yansıtır. Oysa ki Türkiye’nin Karadeniz sahil kesimindeki (Asya ve Avrupa kıyılarında) buluntu alanlarından toplanan yontmataş materyaller araştırmacıya göre, olasılıkla yerel bir Epi-paleolitik kültürle ilişkili gibi görünmektedir (Gatsov, 2001: 103; 2003; Gatsov ve Özdoğan, 1994).

Holosen başlangıcındaki Öküzini Mağarası yontmataş elamanlarına baktığımızda Ağaçlı grubu olarak tanımlanan endüstrilerden bazı farklılıklar gösterir. Örneğin Öküzini, geç Epi-paleolitik evrede mikrolitler açısından yoğun bir biçimde yarımaylar (Bakınız: Levha 52) ile temsil edilmektedir. Bununla birlikte geometrik olsun olmasın, mikrolitlerin iç yüzlerinde düzeltiller görülmez. Kuzeybatı Türkiye’nin Karadeniz sahil kesiminde yer alan Epi-paleolitik yerleşimlerdeki buluntular genellikle sırtlı dilgiciklerin yoğunluğu göze çarpmakla birlikte, bunların bazılarının iç yüzeylerinde düzeltiller söz konusudur. Kartal’a göre bu özellik Öküzini’nin daha çok son buzul doruğuyla ilişkilendirilen tabakalardaki buluntularla benzerlik göstermektedir (Kartal, 2009: 167). Ancak Gatsov ve Özdoğan, Karadeniz kıyı buluntularının Pleistosen sonu Holosen başlangıcına ait olduklarını belirtmekte, ancak geç Paleolitik teknoloji ve geleneği devam ettirdikleri için bunların Epi-paleolitik olarak tanımlanması gerektiğini dile getirmektedirler (Gatsov ve Özdoğan, 1994: 110). Kartal’a göre, tarihsel süreç içerisinde gördüğümüz bu farklılık her iki bölge açısından önemli bir ayrımı işaret etmektedir (Kartal, 2009: 167). Dolayısıyla Kuzeybatı Türkiye ile Anadolu arasında sağlıklı bir karşılaştırma yapabilmek için stratigrafik konumlarını kaybetmemiş buluntu topluluklarının önemi bir kez daha görülmektedir.

Mehmet Özdoğan ve ekibinin Marmara Bölgesi’nde yürüttüğü araştırmalar bölgenin Epi-paleolitik dönemini (Holosen başlangıcındaki süreçlerini) anlamamız

açısından oldukça önemlidir. Ancak gerek bu bölgede ve gerekse Ege'nin kuzeyinde M.Ö. 11.000-6500 yılları arasına tarihlenen yerleşimlerin sayısı oldukça azdır. Bu azlık, Bailey, Gatsov, Kartal ve daha pek çok bilim insanının da belirttiği gibi bu dönem yerleşmelerinin yokluğundan değil araştırma ve kazıların eksikliğinden kaynaklı gibi görünmektedir (Bailey 2000; Gatsov, 1995; 2001; Gatsov ve Özdoğan, 1994; Kartal M, 2011; Özdoğan ve Gatsov, 1998). Ancak Özdoğan ve Gatsov, özellikle Epi-paleolitik/Mezolitik olarak tanımlanabilecek yerleşim yerlerinin güncel deniz kıyılarına yakın alanlarda yoğunlaştığını öne sürmektedirler ki bu durum, hem Türkiye'nin batı ve kuzeybatısı hem de Yunanistan'da da böyle görünmektedir (Bailey, 2000; Özdoğan ve Gatsov, 1998: 211; Perlès, 2004: 22-23; Runnels, 1995; Runnels, 2001).

Bulgaristan'da ve Karadeniz'in kuzeyinde bu döneme tarihlenen yerleşimlerin yokluğu, hem Karadeniz hem de Ege Denizi'nin buzul sonrası su seviyelerinin artmasıyla da ilişkilendirilmektedir (Van Andel ve Shackleton, 1982). Bu durumda, daha çok kıyısız alanları yerleşim yeri olarak tercih eden dönem insanlarına ait yerleşimler Ege ve Karadeniz'in suları altında kalmış olmalıdır (Bailey, 2000: 35). Nispeten çok daha sonraki dönemlerde (M.Ö. 5500'lerde), özellikle Karadeniz'in su seviyesindeki artış devam etmiştir (Özdoğan, 1985a; Özdoğan, 1985b; Özdoğan, 1997, Ryan ve Pitman, 2011). Son buzul doruğu ve sonrasına tarihlenen kıyısız alanlardaki yerleşimler ve insan aktivitelerine ait kanıtlar ile özellikle Karadeniz'in batı sahillerinde yer alan Holosen başlangıcına tarihlenen yerleşimler bu yükselmenin sonucunda çoğunlukla sular altında kalmış gibi görünmektedir (Bailey, 2000: 35-36; Ryan ve Pitman, 2011).

VIII. 2. 3. Yunanistan

Yunanistan'da Pleistosen sonu Holosen başlangıcına tarihlenen buluntu alanları ve yerleşim yerleri çok fazla değildir. Ancak özellikle Mezolitik olarak tanımlanan kanıtların kazılar sonucunda tanımlanmış olması oldukça önemlidir.

Yunanistan'da Holosen başlangıcına tarihlenen yerleşim yerleri ekonomik, stratigrafik, kronolojik ve paleo-çevresel koşullar açısından hem Paleolitik hem de Neolitik olarak bilinen süreçlerden tamamıyla farklıdır, ki bu yerleşimler Mezolitik olarak tanımlanmışlardır (Galanidou ve Perlés, 2003a: 27-32; Perlés, 2004: 20-21; Runnels, 2001: 246; Sampson, 1998: 21). Öyle anlaşıyor ki, Avrupa'nın diğer pek çok bölgesi gibi, Yunanistan'da yaşayan insanlar da Holosen başlangıcında yaşanan nispeten ani ve hızlı iklim değişikliklerinden fazlasıyla etkilenmişlerdir (Bailey, 1992; Lambeck, 1996; Perlès, 2004: 21-36; Runnels, 2001; Runnels, 2009; Van Andel, 1989; Van Andel ve Perissoratis, 2006; Van Andel ve Shackleton, 1982).

Corfu Adası'ndaki Sidari açık-hava kıyı yerleşimi (Sordinas, 2003; 2009) ile Grava Kaya Sığınağı (Sordinas, 1969), Argolid Bölgesi'ndeki Franchthi ve Koukou; Attica'da Zaimis ve Megarid'teki Ulbrich mağara yerleşimleri (Perlés, 2004: 20-21; Runnels ve diğ., 1999: 126) ile Youra Adası'ndaki Cyclope Mağarası ve Cycladlar'da Kythnos Adası'ndaki Maroulas'ın yanı sıra (Perlès, 2004: 22; Sampson, 1998; 2005) anakarada Theopetra (Adam, 1999b; Kyparissi-Apostolika, 1999; 2003) ve Sarakenos (Sampson ve diğ., 2009) mağaraları ile Boila Kaya Sığınağı (Kotjabopoulou ve diğ., 1999); Peleponnese Bölgesi'ndeki Klissoura mağara (Koumouzelis ve diğ., 2001, Starkovich, 2011) yerleşimleri ile Acheron Nehri'nin sekilerinde ve Preveza Bölgesi'nde yüzeyde tanımlanan tüm kanıtlar (Runnels, 2001; Runnels, 2009; Runnels ve diğ., 1995: 26), Yunanistan'da, Holosen başlangıcına tarihlenen yerleşimlerin (Levha 55) deniz, göl veya nehir kenarlarında, çoğunlukla sulak kaynaklara bağımlı bir besin ve beslenme modeline sahip olduklarına işaret etmektedir (Perlès, 2004: 36-37; Runnels, 2001: 251). Özellikle Franchthi ve Cyclope mağaralarındaki kanıtlar balıkçılığın beslenmede oldukça önemli bir yere sahip olduğunu ortaya koymuştur (Powell, 2003). Bu yerleşimlerde, dolgular arasında ortaya çıkarılan çok sayıda balık kemiği ve kemik oltalar gibi materyaller de bu durumu destekler niteliktedir (Moundrea-Agrafioti, 2003; Powell, 2003). Bu yerleşimlerde Mezolitik olarak tanımlanan kanıtlar çoğunlukla kazılar sonucunda tespit edilmiştir. Ancak, Yunanistan'da Holosen başlangıcına tarihlenen Mezolitik Çağ yerleşimleri ve buluntuları Epirus, Larissa, Thessaly ve Argolid bölgelerinde

yürütülen yüzey araştırmaları sonucunda da keşfedilmişlerdir (Galanidou ve Perlès, 2003: 27; Runnels, 2001; Runnels, 2009; Runnels ve diğ., 1999; Runnels ve Van Andel, 1999). Yerleşim yerlerinde Mezolitik'in yanı sıra, Neolitik olarak tanımlanan dolguların varlığı Mezolitik-Neolitik geçişin anlaşılması açısından da oldukça önemli görülmektedir (Runnels, 2001: 251).

Yunanistan'da Holosen başlangıcına ait kanıtlar içeren Sidari açık-hava kıyı yerleşimi ve/veya buluntu alanı, Sordinas tarafından keşfedilmiş ve kazılmıştır (Sordinas, 2003). Sordinas'a göre, Sidari kendine has özellikler sergileyen bir yumuşakça mutfak artığı (*shellmiddens*) buluntu alanıdır. Bu yüzden araştırmacı özellikle *shellmiddens* olarak tanımlanan bu alanda ortaya çıkarılan bazı mikrolitik öğelerin 'Sidarian' (Levha 56) olarak adlandırılması gerektiğini savunmaktadır (Sordinas, 2003: 89-91).

Burada yürütülen kazı çalışmaları sonucunda çok sayıda yontmataş materyal keşfedilmiştir. Buluntuların çoğu çakmaktaşıdan üretilmişlerdir. Obsidiyene ise rastlanılmamıştır (Sordinas, 2003: 92-96).

Sidari yerleşiminde çok sayıda (özellikle yuvarımsı olarak tanımlanan) çekirdek, yonga ve yan ürün (*by-product*) olarak bilinen yongalama artıkları tanımlanmıştır. Özellikle çekirdeklerin ve çok sayıda yontma artığının varlığına dayanılarak çekirdek yontma ve alet üretim sürecinin yerleşimde yapıldığı düşünülmektedir (Sordinas, 2003: 91). Yontmataş buluntu topluluğu içinde dilgi ve dilgiciklerin yokluğu dikkate değerdir. Buluntu topluluğu içinde çok sayıda mikrolit de tanımlanmıştır. Mikrolitler arasında geometrik olmayanlar en önemli parçaları (Levha 56) oluşturlar (Sordinas, 2003: 92). Aletler ve özellikle mikrolitik parçalar çoğunlukla yonga taşımaları ve yontma artıkları üzerine yapılmışlardır. Yerleşimde mikrobürün tekniğine rastlanmamıştır. Mezolitik yontmataş alet endüstrisi ise mikro ve makro uçlar, burgu deliciler, düzeltici uçlu parçalar, taş

kalemler, küçük kazıyıcılar ile budamalı ve dişlemeli parçalar olarak özetlenebilir. Sidari yerleşiminde Sordinas tarafından *Sidarian* olarak tanımlanmış buluntu topluluğu ise çoğunlukla geometrik olmayan mikrolitleri içermektedir (Sordinas, 2003: 96). Perlès'e göre Sidari yerleşiminde tanımlanan Mezolitik yontmataş buluntu topluluğu, Franchthi'deki Geç Mezolitik (Taş Evre IX,) yontmataş buluntu topluluğuyla karşılaştırılabilir (Perlès, 2004: 34).

Yunanistan'da Holosen başlangıcına tarihlenen kanıtlar içeren bir diğer önemli yerleşim yeri Theopetra Mağarası'dır (Galanidou ve Perlès, 2003: 28; Perlès, 2004; Runnels, 2001: 249). G.Ö. 12.000-8000 yılları arasına tarihlenen (Kyparissi-Apostolika, 2003: 189) ve Alt, Üst, Final olmak üzere 3 farklı evreye ayrılan buradaki endüstri özellikle dilgisel taşımaklık üretiminin noksanlığıyla karakterizedir (Adam, 1999b: 266-268). Adam'a göre, Theopetra Mağarası'nın Mezolitik yontmataş endüstrisi (Levha 57: 1), çoğunlukla sırtlı ve budamalı parçalarla karakterize edilen Franchthi Mağarası Taş Evre VIII'den farklı ve buna karşın Taş Evre VII ile benzer özellikler sergiler (Adam, 1999b: 269). Theopetra Mağarası Mezolitik buluntu topluluğu Thessaly Ovası'nda ve dolayısıyla da Yunanistan'ın iç bölgelerinde Holosen başlangıcına tarihlenen buluntuların olmadığı görüşünü çürütmesi açısından da oldukça önemli görülmektedir (Kyparissi-Apostolika, 2003: 189; Kyparissi-Apostolika ve Kotzamani, 2005: 178-180; Perlès, 2004: 24).

Yerleşimde Mezolitik olarak tanımlanan yontmataş endüstri çoğunlukla yerel radyolarit hammaddeden üretilmiştir. Çekirdeklerin çoğu yuvarımsı yonga çekirdekleridir. Çok sayıda yonganın varlığına rağmen, dilgicik olarak tanımlanan parçalar yoktur. Yerleşimde hiçbir sırtlı dilgicik ve hiçbir tipik geometrik mikrolit tanımlanmamıştır. Bunun yanı sıra mikroburin tekniğe de rastlanmadığı bildirilmiştir (Adam, 1999b: 267; Kyparissi-Apostolika, 2003: 190). Theopetra Mağarası'nda tanımlanan Holosen başlangıcına ait endüstrinin Avrupa'nın tipik Mezolitik endüstrilerinden tamamen farklı olduğu düşünülmektedir (Kyparissi-Apostolika, 2003: 191). Çoğunlukla koyun ve keçi avcılığı yapan Theopetra Mağarası Mezolitik

avcı-toplayıcılarına ait yerleşim yeri aktiviteleri Thessaly Bölgesi'nde Neolitik öncesi (*Pre-Neolithic*) insan varlığına işaret etmesi açısından da oldukça önemli görülmektedir (Kyparissi-Apostolika, 2003: 194).

Yunanistan'daki Mezolitik yerleşim yerleri çoğunlukla kıyısız alanlarda yoğunlaşmaktayken (Perlès, 2004: 20-37); Theopetra iç bölgelerde sıkışık kalmış, denizden ulaşılması zor, izole bir yerleşimdir (Kyparissi-Apostolika ve Kotzamani, 2005: 178). Dolayısıyla kıyısız alanlarda yer alan Franchthi gibi yerleşimler ile Theopetra arasında bir takım farklılıklar söz konusudur ve bunlar Theopetra'nın konumuyla doğrudan alakalı gibi görünmektedir. Örneğin, Yunanistan'daki tüm diğer Mezolitik yerleşimlerden³⁰ farklı olarak, Theopetra'da yontmataş materyallerin üretiminde Melos obsidiyenini gibi hiçbir ithal hammaddeye rastlanmaz. Neolitik'te yontmataş materyallerin üretiminde hala yerel hammaddelerin kullanılması ve bazı Mezolitik yontmataş elamanların Neolitik içinde de devam etmesi, bölgenin neolitikleşmesinde yerel avcı-toplayıcıların da önemli bir rol oynadıkları şeklinde yorumlanmıştır (Kyparissi-Apostolika, 2003: 191-194). Bu bağlamda ünik bir yerleşim yeri olarak görülen Theopetra Mağarası Mezolitik seviyelerinde ortaya çıkarılan bazı botanik kalıntılar ile seramik parçaları ve insan iskeletleri oldukça önemli görülmektedir (Kyparissi-Apostolika, 2003: 194-196).

Kuzey Sporadesler'in en doğu ucunda yer alan Youra Adası'nın güneyindeki Cyclope Mağarası, 1993-1995 yılları arasında Sampson tarafından kazılmış ve araştırılmıştır (Sampson, 1998; 2005; Sampson ve diğ., 2003). Yaklaşık 5 m'lik dolguların en alttaki 3 m'lik kısmının Mezolitige, yani Holosen başlangıcına tarihlendiği, yerleşimde yapılan yaşlandırma çalışmalarıyla da doğrulanmıştır (Facorellis, 2003). Üstteki 2 m'lik dolgular ise erken, orta ve geç Neolitik dönemlere aittir (Sampson, 1998: 8). Erken Neolitik tabakalarda, Balkanlar Neolitik'i'nden bilinen makro dilgi endüstrisinin tipik aletleri ile dişlemeli düzeltilere sahip orak dılgilerin bulunmuş olması ve bunların Bulgaristan'ın batısından bilinen çakmaktaşı

³⁰ Sidari yerleşimi dışında ki bu yerleşimde de obsidiyen hammaddeye rastlanmamıştır. Zira bu yerleşimin de konumundan ötürü izole bir alanda sıkışık kaldığı düşünülmektedir (Sordinas, 2003).

hammaddelerden üretilmiş olmaları bölgeyle olan ilişkilere işaret etmesi açısından oldukça önemli görülmektedir (Sampson, 1998: 8).

Cyclope Mağarası'nda, Mezolitik seviyelerde hiçbir seramik parçasına rastlanmaz (Sampson ve diğ., 2003: 123). Yoğun kül ve karbonlu bu seviyelerde çok sayıda hayvan kemiği ve balık kemikleri ile karasal ve denizel olmak üzere çok sayıda molüsk kalıntısı tanımlanmıştır (Sampson, 1998; 2005). Mezolitik'in en alt seviyeleri G.Ö. 10. binyılın sonunda başlar ve 9. binyıl boyunca devam eder (Facorellis, 2003: 53; Sampson, 1998: 9). Bu evrede yontmataş materyallerin üretiminde çoğunlukla yerel çakmaktaşı ve çok az obsidiyen hammadde kullanılmıştır (Sampson, 2005: 133; Sampson ve diğ., 2003). Daha geç evrelerde ise obsidiyen hammaddenin oranında nispeten bir artış söz konusudur (Sampson ve diğ., 2003). G.Ö. 8864[±]37 ile 9274[±]23 yılları arasında aletler yarım ay biçimli yongalar, kazıyıcılar, çontuklu ve dişlemeliler ile bazı geometrik mikrolitlerden oluşur. Burada tanımlanan bu endüstrinin (Levha 58), tipik bir Mezolitik'i temsil ettiği düşünülür (Sampson, 1998: 17; Sampson ve diğ., 2003).

Cyclope Mağarası Mezolitik yontmataş endüstrisinin, Franchthi ve Klissoura 1 mağaralarında Üst Mezolitik seviyelerde tanımlanan endüstriler ile benzer özelliklere sahip olduğu ileri sürülmüştür (Sampson, 1998: 17). Ancak özellikle geometrik öğelerin varlığı Yunanistan anakarasında Mezolitik olarak tanımlanan Theopetra gibi yerleşimlerden bilinen bir özellik değildir. Sampson'a göre, Cyclope Mağarası'nda tanımlanan Mezolitik yontmataş endüstri, güneybatı Anadolu'da, Antalya sınırları içinde yer alan ve kendi tabirince "Mezolitik" mağaralarda (Beldibi ve Öküzini) bulunmuş materyallerle birtakım benzerlikler gösterir (Sampson ve diğ., 2003: 128; ayrıca bakınız Sampson, 1998; Sampson, 2005; Moundrea-Agrafioti, 2003). Bunun yanı sıra, mağarada bazı evcil türlere ait faunal kalıntıların daha Mezolitik seviyelerde tanımlanmış olması da oldukça dikkat çekicidir. Zira bu durum, Neolitik yaşam şeklinin Akdeniz ve Ege sahilleri boyunca çok daha erken bir

süreçte yayılımı ile ilgili görüşleri de bir yerde destekler niteliktedir (Sampson, 2005: 131-141).

Cyclope Mağarası'nda tanımlanan fauna çoğunlukla koyun ve keçilerden oluşur. Domuz ve sığırlara ise çok az rastlanmıştır (Sampson, 1998: 14). Bunun yanı sıra yerleşimden ele geçen çok sayıdaki kemik olta buluntusu balıkçılığın beslenmede oldukça önemli bir yere sahip olduğunu kanıtlamaktadır. Mezolitik seviyelerde tanımlanan kemik oltaların hem Yakındoğu'da *Natufian* yerleşmelerinde tanımlanan kemik oltalardan hem de Kuzeybatı Türkiye ile Balkanlar'daki erken Neolitik yerleşim yerlerinde tanımlananlardan farklı oldukları bildirilmektedir (Moundrea-Agrafioti, 2003: 138).

Ege'de G.Ö. 8864[±]37 ve 9274[±]23 yılları arasında geometrik mikrolitlerin Youra Adası'ndaki ve Ege Bölgesi'ndeki varlığı ilk ve ender örnekler olarak görülmektedir. Bu türden mikrolitik endüstriler araştırmacılara göre, güney Anadolu'da Antalya yakınlarından bilinir (Sampson, 1998: 17; Sampson ve diğ., 2003: 17). Böylelikle Cyclope Mağarası'ndaki Mezolitik endüstrinin, özellikle Öküzini'nin Holosen başlangıcına tarihlenen Ia ve Ib seviyelerinde tanımlanan bazı mikrolitik³¹ parçaların yanı sıra, Beldibi Mağarası mikrolitleri ile birtakım benzerliklerinin olduğu ileri sürülmüştür (Sampson, 1998: 17-18; Sampson ve diğ., 2003: 128).

Yunanistan'da son zamanlarda Mezolitik kanıtların tanımlandığı bir diğer yerleşim yeri Klissoura Mağara 1'dir. Çok sayıda ocak yapısının tanımlandığı Mezolitik seviyeler yoğun insan aktivitelerine işaret etmektedir. Mezolitik seviyelerin taş endüstrisi çoğunlukla yerel radyolarit hammaddelerden üretilmiştir. Yerel olmayan çakmaktaşı ve obsidiyen gibi hammaddeler ise oldukça azdır. Mezolitik seviyelerde (3/5, 5, 5a, 6) çok sayıda yontmataş eleman, yongalama artığı

³¹ Üçgenler, üç tarafı düzeltili trapezler ve yarımaylar (Sampson, 1998: 17).

(*by-product*), çeşitli tiplerde mikrolit ile faunal kalıntılar ortaya çıkarılmıştır (Koumouzelis ve diğ., 2003).

Klissoura Mağara 1'in alet çantasında (Levha 59) yonga ve dilgi üzerine önkazıyıcıların yanı sıra, çekirdek tablaları üzerine yapılmış disk biçimli ve çıkmalı önkazıyıcılar, düzeltili yongalar, dişlemeli ve çontuklu parçalar, düzeltili dilgiler, taşkalemler ve burgu deliciler yer almaktadır. Mikrolitler, çoğunlukla Mezolitiğin alt seviyelerinde görülürken yonga aletler üst seviyelerde daha yüksek oranda temsil edilirler. Mikrolit aletler ise sırtlı parçalar, *sauveterrian* uçlar, atipik dörtgenler ve üçgenler ile bazı mikro düzeltili dilgiciklerden ibarettir. Üst seviyelere doğru bazı mikrolit çeşitlerinin kaybolduğu bildirilmektedir. Özellikle üst seviyelerde, makro dilgi teknolojisine işaret eden (bir *mesial* parça ile makro dilgi çekirdeği parçası) bazı elemanların varlığı Argolid Ovası'ndaki erken Neolitik toplumlarla birtakım ilişkilerin kanıtları olarak yorumlanmıştır. Araştırmacılara göre, mağarada erken Neolitik seviyelerin olmayışı da böyle bir sonuca varılmasını sağlar (Koumouzelis ve diğ., 2003: 114-115). Ancak belirtmek gerekiyor ki, Klissoura Mağara 1'de bu Geç Mezolitik seviyeler Franchthi gibi yerleşimlerde 'Erken Neolitik' olarak tanımlanan seviyelere denk gelmektedir. Sonuç olarak, Mağara 1'de tanımlanan Mezolitiğin, yerel bir *Epi-gravettian*'in devamı olduğu ve özellikle mikrolitik öğelerin Adriatik bölgesiyle ilişkilere işaret ettiği düşünülmektedir (Koumouzelis ve diğ., 2003: 118).

Yunanistan'da Holosen başlangıcına tarihlenen yerleşim yerleri çoğunlukla kıyısal alanlara yakın yerlerde bulunmaktadır. Özellikle Sidari gibi açık-hava yerleşim yerleri deniz seviyelerinin yükselmesiyle sular altında kalmış gibi görünür (Lambeck, 1996). Öte yandan iç bölgelerde yer alan yerleşmelerin ise en azından birkaç metre kalınlığındaki alüvyon dolguları altında kalmış oldukları varsayılmaktadır (Perlés, 2004: 22-23) Mağara yerleşimlerinin ise genelde göl kenarı yerleşmeleri oldukları görülür. Theopetra (Kyparissi-Apostolika, 2003) ve Sarakenos (Sampson ve diğ., 2009) gibi mağara yerleşimlerinin konumu da bu durumu doğrular niteliktedir. Bunun yanı sıra, iç bölgelerde, Trakya ve Makedonya'da yoğun alüvyon

alanların olduğu bilinmektedir. Dolayısıyla bu bölgelerdeki Mezolitik ve erken Neolitik yerleşimlerin tamamıyla gömülmüş oldukları anlaşılmaktadır. Perls'e göre, i bölgelerde Orta ve şt Paleolitik bulgulara rastlanılmasına rağmen, Mezolitik buluntuların yokluğu bazı jeomorfolojik olaylarla ilişkilendirilebileceği gibi Mezolitik'i karakterize eden özellikle mikrolitik öğelerin yüzeyden rahatlıkla tanımlanamamasıyla da ilişkilendirilebilir (Perls, 2004: 23). Araştırmacıya göre, i bölgelerde Theopetra dışında Mezolitik yerleşimlerin ve kanıtların olmayışı, ayrıca nüfusun azlığı veya tamamıyla kıyısız alanlarda yoğunlaşmasıyla da alakalı olabilir (Perls, 2004: 24).

IX. SON BUZUL ÇAĞI VE HOLOSEN BAŞLANGICINDA ANADOLU BALKAN İLİŞKİLERİ

Bu bölümde, tüm olasılıklardan yola çıkarak Anadolu ve Balkanlar arasında, tezimize konu olan bölgeler arasındaki olası ilişkiler, benzerlikler ve farklılıklar ele alınacaktır. Özellikle “Holosen Başlangıcı” bölümündeki karşılaştırmalarımızda Balkanlar’ın ve dolayısıyla Avrupa’nın neolitikleşmesi ve bu bağlamda Anadolu’nun rolü ele alınacaktır.

IX. 1. Orta Paleolitik Dönem

Anadolu’da Orta Paleolitik döneme tarihlenen endüstriler yaygın bir dağılıma sahip olmasına rağmen, kazılar sonucunda tanımlanan Orta Paleolitik dönem endüstrisi çok azdır. Bu dönem buluntu toplulukları ile ilgili bilgilerimiz çoğunlukla Karain Mağarası kazılarında ortaya çıkarılan kanıtlardan ibarettir (Yalçinkaya, 1989). Bundan başka, yüzey araştırmaları sonucunda pek çok lokalitede (Güneydoğu Anadolu, İç Anadolu, Marmara ve Akdeniz bölgelerinde) tipolojik olarak Orta Paleolitik döneme tarihlendiği düşünülen materyaller toplanmıştır (Kuhn, 2002; Runnels ve Özdoğan, 2001; Yalçinkaya ve Özçelik, 2012). Anadolu’da gerek kazılar, gerekse yüzey araştırmaları aracılığıyla elde edilmiş buluntu toplulukları; *levallois* uç, yonga ve çekirdekler ile disk biçimli çekirdeklerin yanı sıra, kenar kazıyıcılar, çekirdek aletler ile dişlemeli ve çontuklu parçalarla karakterize bir görünüm sergilemektedir (Runnels ve Özdoğan, 2001). Bu türden *Mousterian* endüstrilerin, Türkiye’de yaygın bir dağılıma sahip oldukları görülür. Bunun yanı sıra, Anadolu’nun pek çok yerinde bu tip endüstrilere rastlanmış olması, son buzul çağı süresince bu alanların *neanderthal* insanları tarafından iskan edildiğini de bir yerde kanıtlar niteliktedir. Özellikle Karain Mağarası’nda *neanderthal* insanlarına ait kemik ve diş kalıntıları (Otte ve diğ., 1998) onların Anadolu’daki varlığını da bir yerde doğrulamıştır. Benzer şekilde, Yunanistan ve Bulgaristan’da da Orta Paleolitik döneme tarihlenen endüstriler oldukça yaygındır. Özellikle Yunanistan’daki pek çok

yerleşim yerinde bu endüstrilerle birlikte, *neanderthaller*'e ait fosil insan kalıntılarının varlığı da bilinmektedir (Harvati ve diğ., 2003; 2009).

Anadolu'da, Karain Mağarası'nda, *Charentian* ve daha geç evrelerde Tipik *Mousterian* ve/veya Karain/Toros-Zagros Tip *Mousterian* olarak tanımlanan Orta Paleolitik dönem endüstrisi öncelikle kenar kazıyıcı ve uçların baskın olduğu bir görünüm sergiler. Balkanlar'a baktığımızda, tezimize konu olan bölgelerde tanımlanmış Orta Paleolitik dönem endüstrileri de çoğunlukla kenar kazıyıcı ve uçların baskın olduğu buluntu topluluklarına sahiptir. Hem Anadolu ve Yunanistan hem de Bulgaristan'da Tipik *Mousterian* olarak bilinen yontmataş materyallerin üretim süreci genellikle *levallois* teknolojiye dayanır. Uç ve kenar kazıyıcı gibi alet formları hep bu teknikle elde edilmiş taşımalklar üzerine yapılmışlardır ve neredeyse tüm buluntu toplulukları içinde *levallois* öğeleri görmek mümkündür. Yine disk biçimli ve çok vurma düzlemlili çekirdeklerden yontulmuş taşımalklar da söz konusudur.

Bulgaristan ve özellikle de Yunanistan'daki Orta Paleolitik buluntu toplulukları içinde Üst Paleolitik dönemi karakterize eden önkazıyıcı ve taş kalem gibi aletlere sıklıkla rastlanmıştır (Bailey, 2000; Panagopoulou, 2000; Runnels, 2001). Endüstriler bu yönleriyle oldukça gelişkin bir görünüm sergilerler. Benzer bir şekilde, Marmara Bölgesi'nin Orta Paleolitik döneme tarihlenen buluntu toplulukları içinde de çok sayıda Üst Paleolitik karakterli alet tipi söz konusudur (Runnels ve Özdoğan, 2001). Öte yandan, *levallois* teknikle yontulmuş çok sayıda parçanın varlığı Balkanlar'dan bilinen bir özelliktir. Bununla birlikte, Karain Mağarası B Gözü Orta Paleolitik endüstrisi içinde de (özellikle de P.III jeolojik biriminde) Üst Paleolitik tipte alet formlarına rastlanmıştır. Ancak bunlar, 1 adet taş kalem ve az sayıda ön kazıyıcıyla temsil edilmektedir. Buradaki endüstri de *levallois* öğelerle baskın bir görünüm sergiler. Özellikle daha üst seviyelerde dilgisel yongalamanın varlığı, bir geç Orta Paleolitik ve/veya erken Üst Paleolitik geçişine işaret etmesi açısından da oldukça önemlidir (Kartal, 2008; Kartal G, 2011).

Balkan Orta Paleolitiğini karakterize eden en önemli alet tipi hiç kuşkusuz ki Balkan Tip iki yüzeyli (kazıyıcı ve uçlar) aletlerin varlığıdır. Bu aletlere Balkanlar'da, özellikle de Bulgaristan ve Yunanistan'daki Orta Paleolitik olarak tanımlanmış buluntu toplulukları içinde sıklıkla rastlanmıştır. Hatta Muselievo ve Samuilitsa gibi yerleşim yerleri neredeyse tamamıyla bu tip aletlerle karakterizedir (Bailey, 2000; Ivanova ve Sirakova, 1995).

Öte yandan, Anadolu Orta Paleolitik buluntu toplulukları içinde Balkan Tip iki yüzeyli aletler çok fazla görülmezler. Ancak Balkanlar'la ilişkili olarak özellikle Marmara Bölgesi yüzey buluntuları içinde (Levha 60: 1) Balkanlar'a özgü olan bu tip aletler bilinmektedir (Şahin ve diğ., 2009). Yine daha önce de değindiğimiz gibi, Karain Mağarası'nda da bu tip bir iki yüzeyli alete (Levha 44) Orta Paleolitik dolgular içinde rastlanmıştır. Ancak bu iki yüzeyli aletin, Balkanlar'da Muselievo-Samuilitsa veya Kokkinopilos gibi yerleşimlerde tanımlanan ve *levallois* öğelerle baskın *Mousterian* endüstrilerden bilinen Balkan yaprak biçimli uçlarına, ne teknolojik ne de tipolojik açıdan benzer özelliklere sahip olduğu ileri sürülmüştür (Rink ve diğ., 1994: 841; ayrıca bakınız, Otte ve diğ., 1995b; Otte ve diğ., 1998; Otte ve diğ., 1999; Yalçinkaya ve diğ., 1993).

Charentian gibi, Orta Paleolitik dönemin başlangıç veya erken evrelerine tarihlenen buluntu toplulukları Anadolu'da Karain Mağarası E Gözü'nde stratigrafik bir konumda ortaya çıkarılmıştır. Bulgaristan'da ise başta Bacho Kiro olmak üzere, Deveteshka, Samuilitsa ve Temnata yerleşimlerinde *Charentian* endüstrilerin olduğu bilinmektedir. Ancak bu yerleşimlerde tanımlanan *Charentian* buluntu topluluklarının tipik *Charentian*'i temsil etmedikleri³² anlaşılmaktadır (Bailey, 2000; Ivanova ve Sirakova, 1995). Bulgaristan'da, çoğunlukla tek ve dışbükey kenar kazıyıcılarla karakterize olan *Charentian* buluntu toplulukları, yaygın bir dağılıma sahiptir ve pek çok yerleşimde bu tip endüstrilere stratigrafik bir konumda rastlanmıştır. Ancak bu endüstriler içinde ne Balkanlar'dan bilinen tipik iki yüzeyli

³² Bu yerleşimlerdeki *Charentian* buluntu toplulukları Atipik *Charentian* olarak tanımlanmıştır (Ivanova ve Sirakova, 1995).

yaprak biçimli uçlar ne de *levallois* teknikle elde edilmiş yontmataş materyaller söz konusudur (Ivanova ve Sirakov, 1995). Anadolu’da, Karain Mağarası (E) *Charentian*’inde, çok az olmakla birlikte *levallois* öğeler bilinmesine rağmen, Balkan Tip iki yüzeyliler veya iki yüzden işlenmiş yaprak biçimli uçlar görülmezler (Otte ve diğ., 1995b; 1999; Yalçınkaya ve diğ., 1993).

Yunanistan’a baktığımız zaman, *Charentian* buluntu toplulukları Theopetra Mağarası’nın en alt seviyelerinde tanımlanan endüstri dışında bilinmez (Darlas, 2007; Panagopoulou, 2001; Papagianni, 2000; Starkovich, 2011). Bunun yanı sıra, Klissoura Mağara 1, Kalamakia ve Lakonis 1 gibi bazı mağara yerleşimlerinin en erken Orta Paleolitik materyalleri içinde, ‘*quina* tip’ düzeltilelerle şekillendirilmiş bazı kenar kazıyıcı formlarının varlığı tespit edilmiştir (Papagianni, 2000; Panagopoulou, 2000; Darlas, 2007; Darlas ve de Lumley, 1999; Sitlivly ve diğ., 2008). Her ne kadar Yunanistan’da iyi bir şekilde çalışılmış Asprochaliko ve Lakonis 1 gibi Orta Paleolitik dolgular içeren yerleşimlerde en alt tabakalarda tanımlanan (yani daha eski olan) Orta Paleolitik endüstrilerin, üsttekilerden farklı oldukları ve *levallois* öğeleri içermedikleri (bakınız: Levha 16; Levha 17) tespit edilmiş olsa da (Starkovich, 2011), Yunanistan’dan bilinen Orta Paleolitik dönem yontmataş buluntu toplulukları çoğunlukla *levallois* öğelerle baskın, tipik *Mousterian* endüstriler olarak tanımlanmaktadır (Papagianni, 2000). *Charentian* buluntu toplulukları ise oldukça nadirdir ve bunlar ne *levallois* ne de Balkanlar’ın tipik *Mousterian* endüstrilerinden bilinen iki yüzeyli kazıyıcılar ile yaprak biçimli uçları içerirler. Aslında *Charentian* buluntu toplulukları Anadolu’da da oldukça nadirdir. Ancak belirtmeliyiz ki Anadolu’da Paleolitik Çağ’a ilişkin kazı ve araştırmaların azlığı şimdilik kaydıyla böyle bir sonuca varılmasını sağlamıştır.

Anadolu’da, Karain Mağarası’nda tanımlanan *Charentian* buluntu topluluğu içinde, daha önce de belirttiğimiz gibi, çok az olmakla birlikte *levallois* teknikle elde edilmiş taşımaliğe da rastlanmaktadır (Yalçınkaya ve diğ., 1993; Yalçınkaya ve Özçelik, 2012). Karain Mağarası’nda *Charentian* buluntu topluluğu içinde *levallois*

teknolojinin çok sık olmasa da varlığı, araştırmacılara göre, sadece Zagroslar'da Bisitun ve Warwasi gibi mağara yerleşimlerinde görülür (Rink ve diğ., 1994: Yalçinkaya ve diğ., 1993: 103-104). Öte yandan, Levant *Mousterian* endüstrilerinin ise Karain *Mousterian*'inden oldukça farklı olduğu ileri sürülmüştür (Otte ve diğ., 1995b). Tüm bu karşılaştırmaların yanı sıra, Karain Mağarası ve dolayısıyla da Anadolu Orta Paleolitiği, kendine özgü bazı özellikler sergiler. Böylelikle Karain Mağarası Orta Paleolitiği araştırmacılara göre hem Levant hem de Balkanlar ile karşılaştırıldığında her iki bölgeden de bilinmeyen bazı farklılıkları bünyesinde barındırır (Yalçinkaya ve diğ., 1993). Özellikle *Charentian* karakterlerin içerisinde *levallois* teknolojinin varlığı, Yalçinkaya'ya göre ne Levant'tan ne de Balkanlar'dan bilinen bir özelliktir. Öte yandan, Yalçinkaya'ya göre, Karain Orta Paleolitiği (*Mousterian*), Yunanistan'da, Epirus Bölgesi'nde saptanan yerleşim yerlerinde, özellikle Kokkinopilos, Morfi ve Karnouvari'de tanımlanan endüstrilere biçimsel açıdan bazı benzerliklere sahiptir (Yalçinkaya, 1989: 159). Buralardaki endüstriler küçük boylu kenar kazıyıcılar ve *Mousterian* uçlarla temsil edilirler (Higgs, 1968: 228). Yalnızca Morfi ve Kokkinopilos'taki Orta Paleolitik endüstriler çok sayıda yaprak biçimli uçlarla karakterize olmaları bakımından (Bakınız: Levha 44), Yalçinkaya'ya göre, Karain Orta Paleolitik endüstrilerinden ayrılmaktadır (Yalçinkaya, 1989: 159).

Kozlowski'ye göre, Balkanlar'ın Orta Paleolitik endüstrileri iki kategoride incelenebilir, ki bunlar kenar kazıyıcılarla zengin buluntu toplulukları (Güney-Doğu *Charentian*'i) ve *levallois* teknolojinin yoğun olarak görüldüğü endüstrilerdir (Kozlowski, 1975). *Levallois* öğelerle baskın buluntu toplulukları içinde yaprak biçimli iki yüzeyli uçlar en sık görülen alet tipidir (Rink ve diğ., 1994: 841). Ancak Balkanlar'da kenar kazıyıcılarla baskın (Bulgaristan ve Yunanistan) *Charentian* buluntu toplulukları içinde Karain Mağarası *Charentian*'inde görülen *levallois* teknikle elde edilmiş parçalar görülmez. Yunanistan'daki bazı yerleşimlerde '*quina* tip' olarak tanımlanmış parçalar ise tipik *levallois* öğelerle baskın *Mousterian* endüstriler içinde tespit edilmişlerdir (Darlas, 2007). Yunanistan'da *Charentian*

olarak tanımlanan endüstriler, yukarıda da belirttiğimiz gibi, Theopetra dışında, şimdilik kaydıyla bilinmez (Darlas, 2007; Panagopoulou, 2000).

İlişkiler açısından bakıldığında hem Anadolu hem de Balkanlar arasında benzerliklerin olduğu kadar farklılıkların da olduğu görülür. Bunun yanı sıra, her iki bölgedeki Orta Paleolitik endüstriler son buzul çağı içinde gelişim göstermiştir ve özellikle Yunanistan'daki kanıtların da gösterdiği üzere, yaklaşık G.Ö. 130.000'lerde başlayan Orta Paleolitik endüstriler 30.000'lere değin devam etmiştir. Gerek Anadolu gerekse Balkanlar'daki Orta Paleolitik endüstriler çevre ve iklim değişikliklerinden fazlasıyla etkilenmiş gibi görünür. Özellikle son buzul çağı içinde yaşanan ve sıklıkla tekrar eden iklim değişiklikleri yerleşim yeri aktivitelerinin yanı sıra, buluntu tiplerini, hammadde çeşitliliğini, besin ve beslenme modellerini ve buna bağlı olarak avcılık faaliyetleri ile avlanan hayvanların çeşitliliğini de etkilemiştir. Ancak bugün için Orta Paleolitik endüstrilerin yaratıcıları olan *neanderthal* insanları için birbirleriyle bölgeler arası ilişkilere sahip olduklarını, değiş-tokuş gibi faaliyetlerde bulunduklarını söylemek zordur. Bu anlamda, Anadolu'da yaşayan insanlar ile Balkanlar'da yaşayanlar arasında herhangi bir ilişkinin olup olmadığı hakkında da bir şey söylenemez. Ancak buluntu toplulukları arasında benzerliklerin olduğunu söylemek yanlış olmayacaktır. Özellikle Marmara Bölgesi Paleolitiği, Yunanistan ve Bulgaristan'dan bilinen endüstrilerle büyük benzerliklere sahip gibi görünmektedir (Runnels ve Özdoğan, 2001; Şahin ve diğ., 2009). Örneğin, Bursa yakınlarındaki Şahinkaya Mağarası buluntuları içinde, Balkanlar Orta Paleolitik buluntu toplulukları içinde sıkça karşılaşılan materyallerin varlığı bu durumu destekler niteliktedir (Şahin ve diğ., 2009: 158).

Sonuç olarak, Türkiye'nin kuzeybatısını da içine alan Avrupa'nın Güneydoğu (Balkanlar) kesimi Orta Paleolitik buluntu toplulukları açısından zengin bir görünüme sahiptir. Türkiye'nin kuzeybatısındaki bu türden yerleşim yerleri çoğunlukla kıyısız alanlarda bulunan (Ağaçlı, Kefken, Gümüşdere, Domuzdere vb.) yerleşimlerin yoğunluğuyla karakterizedir. Benzer şekilde, Yunanistan'daki kanıtlar

da çoğunlukla kıyasal alanlarda tespit edilmişlerdir (Runnels, 2001; Runnels ve Özdoğan, 2001). Bunun yanı sıra Marmara Bölgesi yüzey buluntuları bölgede Orta Paleolitik dönemin oldukça geniş bir yayılıma sahip olduğunu göstermesi açısından da önemli görülmektedir (Runnels ve Özdoğan, 2001; Şahin ve diğ., 2009). Türkiye'nin bu kesimi, Anadolu ve Balkanlar arasında bir geçiş bölgesi konumunda bulunmaktadır. Bir başka deyişle Asya ve Avrupa kıtalarını birbirine bağlayan bir kara köprüsü görevi de görmüştür. Bu konumundan ötürü, bölge pek çok araştırmacıya göre Alt Paleolitik dönemden itibaren insanların göç yolu üzerinde yer almış olmalıdır (Özdoğan, 1985a). Özellikle Avrupa'ya geçişte, bu kara köprüsünün mutlak surette kullanılmış olduğu ileri sürülmüştür (Runnels ve Özdoğan, 2001). Bu açıdan bakıldığında, bölgenin hem Anadolu hem de Balkanlar Paleolitiki'nin bir kombinasyonunu sunduğunu söylemek çok da yanlış olmayacaktır kanısındayız.

IX. 2. Erken Üst Paleolitik (Geçiş Endüstrileri)

Orta Paleolitik'ten Üst Paleolitik'e geçiş evresi, 'Anatomik Açıdan Modern' insanların Anadolu ve Avrupa coğrafyalarında ilk kez ortaya çıkışı, *neanderthal* insanların ise varlığını hala devam ettirdikleri bir süreci karakterize eder. Batı Avrupa'da *Châtelperronian*, Orta ve Doğu Avrupa'da *Szeletian* ve *Bohunician*, İtalya'da ve kısmen de Yunanistan'da *Uluzzian* bu geçiş evresini karakterize eden kültürlerdir (Benazzi, 2011: 1-2). Bunun yanı sıra, Balkanlar'da Bacho Kiro Mağarası'nda 11-I tabakasındaki *Bachokirian* endüstri (Ginter ve Kozłowski, 1982: 170) ile Temnata Mağarası'nda TD-V açmasında 4. tabakada tanımlanan endüstrinin de erken Üst Paleolitik olduğu ileri sürülmüştür (Ginter ve Kozłowski, 1992: 289). Öte yandan Yunanistan'da Lakonis 1, Klissoura Mağara 1, Kalamakia, Kephalaria ve Sarakenos gibi (Elefanti ve diğ., 2008) mağara yerleşimlerinde; Anadolu'da ise Karain B ve Üçağızlı Mağarası'nda bu geçiş sürecini karakterize ettiği bilinen materyaller (Bakınız: Levha 8-9; Levha 10: 1) stratigrafik bir konumda tanımlanmışlardır (Kartal, 2008; Kartal G, 2011; Kuhn ve diğ., 1999; Kuhn ve diğ., 2009). Ancak hem Anadolu hem de Bulgaristan ve Yunanistan'da bu tür buluntu toplulukları oldukça nadir gibi görünmektedir.

Erken Üst Paleolitik olarak tanımlanan buluntu toplulukları çoğunlukla anatomik açıdan modern insanlarla ilişkilendirilmektedir (Benazzi, 2012). Ancak bazı yerleşimlerde (Örneğin Lakonis 1) aynı tabaka dolguları içinde *neanderthal* insanlarına ait izole diş ve kemik kalıntıları da tespit edilmiştir. Buna dayanarak bazı araştırmacılar erken Üst Paleolitik endüstrilerin yapımcılarının *neanderthaller* olduklarını ileri sürmektedirler (Harvati ve diğ., 2003; Harvati ve diğ., 2009; Hublin ve diğ., 1996; Hublin ve diğ., 2012). Dolayısıyla, *neanderthaller*'in zamanla modern insanlarınkine benzer bu türden adaptasyonlar geliştirdiklerini ileri süren araştırmacılar (Zilhão ve D'Errico, 2003), aslında bir yerde teknolojik evrimi de desteklemektedirler. Bunun yanı sıra Hublin gibi başka araştırmacılara göre bu tip buluntu toplulukları, modern insanların etkisi altında kalmış ve bir nevi akültürasyona uğramış *neanderthal* adaptasyonlarını yansıtır (Hublin ve diğ., 1996; Hublin ve diğ., 2012) ki bu hipotez eğer doğruysa, *Homo neanderthaller* ile *Homo sapiens*ler birtakım sosyal bağlantılara sahiptiler ve belki de malların veya fikirlerin değiş-tokuşuna dayanan bir ilişkiler ağı kurmuşlardı. Ancak bunun öncelikle *Initial Upper Paleolithic* olarak tanımlanan ve hem Orta hem de Üst Paleolitik dönem buluntularını bir arada içeren geçiş endüstrileriyle alakalı olduğunu da burada vurgulamakta (veya hatırlatmakta) yarar görmekteyiz.

Öte yandan Avrupa'daki geçiş endüstrileri (*Initial Upper Paleolithic* veya *Early Upper Paleolithic*) Balkanlar'daki kadar belirgin değildir. Anadolu'da ise erken Üst Paleolitik (*Initial Upper Paleolithic*) olarak tanımlanan geçiş endüstrileri Üçağzılı Mağarası'nda tanımlanmıştır (Kuhn, 2002; Kuhn ve diğ., 1999; Kuhn ve diğ., 2004; Kuhn ve diğ., 2009). Bunun yanı sıra Karain Mağarası B Gözü'nde, Orta Paleolitik tabakaların en üstündeki dolgular (PIII Jeolojik Seviye) içinde tanımlanan yontmataş buluntu topluluğu *levallois* ve prizmatik çekirdeklerden yontulmuş dilgisel taşımaların artışıyla karakterizedir (Kartal, 2008). Dolayısıyla buradaki endüstrinin de hem Orta hem de Üst Paleolitik dönem öğelerini içeren bir geçiş endüstrisi olabileceği varsayılmaktadır (Kartal G, 2011). Bu kanıtların yanı sıra,

Balkanlar'la ilişkili olarak Marmara Bölgesi'nde, (özellikle Türkiye'nin Trakya kesiminde) Karadeniz kıyı şeridi boyunca tanımlanmış çok sayıda erken Üst Paleolitik buluntu alanı ve/veya yerleşim yeri tespit edilmiştir. Buralarda toplanan yontmataş materyallerin özellikle Bulgaristan ve Yunanistan'dan bilinen erken Üst Paleolitik buluntu topluluklarıyla benzer özellikler sergiledikleri ileri sürülmüştür (Runnels ve Özdoğan, 2001: 84).

Erken Üst Paleolitik buluntu topluluklarını tanımlayan en önemli özellik hem Orta Paleolitik hem de Üst Paleolitik dönem teknolojilerinin (*levallois* ve prizmatik çekirdekler ve bunlardan elde edilen dilgisel taşımaklar gibi) bir arada görülmesidir (Kuhn ve diğ., 1999: 505). Yunanistan'da Lakonis 1'de, Anadolu'da ise Üçağzılı ve Karain B mağaralarında tanımlanan ve geçiş endüstrileri olduğu düşünülen buluntu toplulukları içinde bu kombinasyonu görmek mümkündür (Benazzi, 2012; Elefanti ve diğ., 2008; Kuhn ve diğ., 1999; Kuhn ve diğ., 2004; Kuhn ve diğ., 2009). Zira tüm bu yerleşimlerde *levallois* ve prizmatik çekirdekler ve bunlardan yontulmuş taşımaklar bir arada görülürler. Benzer durum, aletler açısından da söz konusudur.

Bulgaristan'daki Bacho Kiro ve Temnata mağaralarında da görüldüğü gibi, Balkanlar'daki ve Anadolu'daki geçiş endüstrileri dilgisel taşımakların artışıyla karakterize bir görünüm sergiler. Özellikle Lakonis 1, Karain B ve Üçağzılı mağaralarında, dilgisel taşımakların ve prizmatik çekirdeklerin yanı sıra *levallois* çekirdeklerden de elde edilmesi bir anlamda Orta Paleolitik'ten Üst Paleolitiğe doğru teknik açıdan aşamalı bir gelişmişliğe de işaret etmektedir. Zira bu tip buluntu toplulukları içinde dilgiler üzerine yapılmış ve Üst Paleolitik tipte olduğu bilinen önkazıyıcı, taş kalem ve budamalı olarak adlandırılan yontmataş aletlere de rastlanmıştır. Ancak Kuhn'un da ifade ettiği gibi, geçiş endüstrileri ne tam olarak Orta Paleolitik dönemin *Mousterian* endüstrilerine ne de Üst Paleolitik dönemin *Ahmarian* ve *Aurignacian* endüstrilerine benzer (Kuhn ve diğ., 1999: 506).

Balkanlar'da geçiş endüstrileri olarak bilinen yontmataş buluntu toplulukları içinde yaprak biçimli iki yüzeyden düzeltili uçlar sıklıkla görülürler, ki son zamanlarda bu aletler geçiş endüstrilerini karakterize eden en önemli materyaller olarak görölmektedirler (Bailey, 2000: 27). Ancak Balkanlar'da *Bachokirian*, *Bohunician* ve *Szeletian* gibi erken Üst Paleolitik olarak tanımlanan endüstriler içinde, Orta Paleolitik dönemi karakterize eden *levallois* öğeler gibi parçalar artık kaybolmakta ve yerini *Aurignacian*'den bilinen aletlere bırakmaktadır (Ivanova ve Sirakova, 1995: 50; Rigaud ve Lucas, 2002). Bu bakımdan Bulgaristan'daki Bacho Kiro ve Temnata mağaralarında tanımlanan erken Üst Paleolitik endüstriler, son zamanlarda, bu görünümüleriyle daha çok *Proto-Aurignacian* olarak sınıflandırılmakta (Rigaud ve Lucas, 2002) ve Anadolu'da Üçağzılı ve belki de Karain B'deki geçiş evresini yansıtan endüstrilerden farklılaşmaktadırlar. Özellikle Yunanistan'da bu geçiş sürecini karakterize ettiğı düşünölen endüstrilerin sıklıkla ilişkilendirildiğı (Klissoura Mağara 1, Kalamakia, Kephalaria, Sarakenos vb.) *Uluzzian* gibi endüstriler de çoğunlukla dilgisel taşımalklar ve bunlar üzerine yapılmış önkazıyıcı gibi aletleri içermekte (Benazzi, 2012) ve bu görünümüleriyle *Mousterian*'den çok *Aurignacian*'in erken evrelerini karakterize eden bir görünüm sergilemektedirler. Bu endüstrilerin -özellikle *Uluzzian* ve *Bachokirian*-yapımcılarının ise *Homo sapiens* olduğı anlaşılmaktadır (Benazzi, 2012).

Öte yandan Marmara Bölgesi'nde, çoğunlukla İstanbul'un Karadeniz sahil kesiminden toplanan ve erken Üst Paleolitik olarak tanımlanan yontmataş materyaller, Runnels ve Özdoğan'a göre, Bulgaristan'daki *Bachokirian* olarak bilinen endüstrilere büyük oranda benzer özelliklere sahiptir (Runnels ve Özdoğan, 2001: 84). Ancak daha önce de ifade ettiğimiz gibi, Bulgaristan'da *Bachokirian* veya erken Üst Paleolitik olarak adlandırılan endüstriler, daha çok *Aurignacian* teknolojiye (*Aurignacian*'in erken evrelerine) işaret eden bir görünüme sahiptir. Bu bölgede erken Üst Paleolitik olarak tanımlanan endüstriler, Anadolu'daki Üçağzılı ve Yunanistan'daki Lakonis 1 yerleşimlerinin *Initial Upper Paleolithic* olarak tanımlanmış endüstrilerinden ise tamamen farklı bir görünüm sergilerler (Runnels ve Özdoğan, 2001). Bu tip buluntu toplulukları içinde *Aurignacian* dönemin tipik

dilgicikleri ve mikro düzeltili uçları görülmez. Benzer durum, Bulgaristan'da Bacho Kiro ve Temnata yerleşimlerinde, erken Üst Paleolitik olarak tanımlanmış buluntu toplulukları için de söz konusudur.

Marmara Bölgesi'nin Karadeniz sahil kesimleri boyunca yoğunlaşmış Türkiye'nin bu bölgesindeki erken Üst Paleolitik yerleşimler, Bulgaristan'daki bu tip yerleşimlerden fazla uzak değildir. Dolayısıyla bu iki bölgeden bilinen yontmataş buluntu topluluklarının bazı benzerliklere sahip oluşu normal karşılanmaktadır (Runnels ve Özdoğan, 2001). Ancak unutulmamalıdır ki Türkiye'nin bu bölgesinden bilinen buluntu toplulukları yüzeyden tanımlanmışlardır ve tarihlenmeleri ile tam olarak tanımlanmaları da imkansız gibi görünmektedir. Bu endüstriler, Levant'ın erken Üst Paleolitik veya *Initial Upper Paleolithic* olarak tanımlanmış endüstrilerine ise benzememektedir. Runnels ve Özdoğan'a göre, buradaki buluntu toplulukları içinde, Levant Bölgesi'nde bu geçiş sürecini karakterize eden *emireh* uçları ve dilgileri görülmez (Runnels ve Özdoğan, 2001: 87). Aynı şekilde Üçağızlı ve Karain B mağaralarında geçiş endüstrileri olarak tanımlanmış buluntu toplulukları içinde de *emireh* uçlara rastlanmamıştır. Buradaki endüstriler çoğunlukla dilgi taşımalarının artışıyla karakterizedir (Kartal, 2008). Ayrıca Üçağızlı ve Karain B'nin bu endüstrileri içinde Marmara Bölgesi buluntularını karakterize eden yontmataş elemanlar söz konusu değildir (Runnels ve Özdoğan, 2001). Dolayısıyla Karain B, Üçağızlı ve Yunanistan'da Lakonis 1'de tanımlanan geçiş endüstrileri, Bulgaristan'daki Bacho Kiro ve Temnata mağaralarında ve Marmara Bölgesi'ndeki erken Üst Paleolitik olarak tanımlanan buluntu topluluklarından farklı bir süreci yansıtır gibi görünmektedir. En azından buluntular açısından bakıldığında, bunu söylemek mümkündür.

Anadolu'da Üçağızlı Mağarası, Yunanistan'da ise Lakonis 1 Mağarası'nda tanımlanan en erken Üst Paleolitik (*Initial Upper Paleolithic*) endüstriler yaklaşık G.Ö. 47-40 bin yılları arasına tarihlenmişlerdir. Her iki yerleşimde de söz konusu tabakalarda dilgisel taşımalarının oranında bir artış söz konusudur. Benzer durum

Karain B’de PIII için de geçerlidir. Ayrıca Üst Paleolitik dönemi karakterize eden önkazıyıcı ve taş kalem gibi alet formlarına da bu endüstriler içinde rastlanmaktadır. Öte yandan Orta Paleolitik dönemin *levallois* uç ve yongaları ile *Mousterian* uçlar gibi parçalar da bu endüstrilerin tipik yontmataş elamanlarını oluştururlar. Bu açıdan Bulgaristan’daki Bacho Kiro ile Temnata mağaralarında ve Marmara Bölgesi’nde erken Üst Paleolitik (*Szeletian*, *Bohunician* ve *Bachokirian* vb.) olarak bilinen buluntu topluluklarından farklılaşmaktadırlar. Çünkü bu tip endüstriler içinde, Orta Paleolitik dönemin tipik aletleri ya hiç görülmez ya da oldukça ender görülürler.

Öte yandan Lakonis 1 Mağarası’nda geçiş endüstrisi olarak tanımlanan endüstri içinde görülen ve uçları proksimalden inceltilmiş *levallois* ve *Mousterian* uçların benzerlerine Üçağızlı ve Karain B yerleşimlerinde de rastlanmıştır. Araştırmacılara göre, özellikle Lakonis 1’deki *levallois* uçlar Üçağızlı geçiş endüstrisinden bilinen tiplere büyük oranda benzemektedir (Elefanti ve diğ., 2008: 92).

Yunanistan’da Lakonis 1 Mağarası’nda Ia tabakasında (*Unit Ia*) ortaya çıkarılan ve “*Initial Upper Paleolithic*” olarak tanımlanan buluntu topluluğu içinde *levallois* teknikle üretilmiş dilgilerin varlığı (Elefanti ve diğ., 2008: 89) Anadolu’da Üçağızlı Mağarası’ndan bilinen bir özelliktir. Her ne kadar buradaki endüstri genel görünümü itibariyle Üst Paleolitik karakterli olsa da Panagopoulou’ya göre, Ia tabakası buluntu topluluğu tipik bir en erken Üst Paleolitik (*Initial Upper Paleolithic*) geçiş evresine işaret eder ve aksine bir karışıklığı da reddeden araştırmacılar, materyallerin *in situ* olduklarını iddia ederler (Panagopoulou ve diğ., 2002; Panagopoulou ve diğ., 2004: 340). Bu seviyelerde *neanderthal* insanlarına ait oldukları anlaşılan bazı izole diş kalıntılarına dayanarak Harvati Lakonis 1 Mağarası’ndaki bu erken Üst Paleolitik endüstrinin yapımcılarının da *neanderthaller* olduklarını ileri sürmektedirler (Harvati ve diğ., 2009: 136). Öte yandan Üçağızlı Mağarası’nda söz konusu seviyelerde bazı izole insan diş kalıntıları tespit edilmiştir.

Bunların hepsinin *Homo sapiens* oldukları ancak en azından birinin *Homo neanderthal*'i temsil ettiği düşünülmektedir (Kuhn ve diğ., 2009: 108).

IX. 3. Üst Paleolitik Dönem

Kuzey Yarıküre'nin dörtte üçünün son buzul çağıının buzulları ile kaplı olduğu ve deniz seviyelerinin en düşük konumda olduğu bir süreçte, modern insanlar tüm dünyaya hızlı bir yayılım göstermişlerdir. Bu süreçte kültürel gelişmelerdeki hızlanma kendini başta materyal kültür öğeleri olmak üzere pek çok alanda gösterir. Avrupa'da bu dönem sırasıyla *Aurignacian*, *Gravettian*, *Solutrean* ve *Magdalenian* gibi kültürel süreçlerle tanımlanır. Anadolu ve Balkanlar'da bu dönemi karakterize eden kültür dolguları içinde *Aurignacian*, *Ahmarian* ve *Gravettian/Epi-gravettian* gibi kültürlerle ait materyaller bilinmesine rağmen, *Solutrean* ve *Magdalenian* gibi kültürlerle ait buluntular bilinmez (Özçelik, 2003; 2011). Öte yandan Üst Paleolitik dönem buluntu toplulukları dilgi ve dilgicik taşımaları ve bu taşımalar üzerine yapılmış önkazıyıcı, taş kalem, sırtlı parçalar ve budamalıları gibi yontmataş aletlerle karakterizedir. Özellikle *Gravettian* ve/veya Epi-paleolitik ile *Epi-gravettian* süreçlerin yaşanmaya başlamasıyla birlikte Anadolu ve Balkanlar'da mikrolitik öğelerle baskın buluntu topluluklarıyla karşılaşılır. Ayrıca kemik ve boynuz gibi organik hammaddelerden üretilmiş aletler ve sanatsal objeler, süslenme objeleri olarak kullanılmış birtakım denizel kökenli yumuşakçalar, mağara duvarlarında görülen resimler vb. öğeler gibi daha pek çok materyal kültür kalıntısı da bu dönemin tipik öğeleri olarak görülmektedir.

Üst Paleolitik dönemde, Avrupa'nın batı ve kuzey bölgelerinde tanımlanan kültürler ve klasik mağara sanatı gibi öğelere ne Balkanlar'da ne de Anadolu'da rastlanılmıştır (Bailey, 2000; Özçelik, 2011a). Bunun yanı sıra, özellikle batı Avrupa'da Üst Paleolitiği karakterize eden *Solutrean* ve *Magdalenian* kültürlerinin tipik kemik ve boynuzdan yapılmış aletleri ve taşınabilir sanat eserleri yine bu iki coğrafyada görülmezler. Özellikle *Gravettian*'i karakterize eden sırtlı dilgicikler gibi

yontmataş elamanlar, Balkanlar'da tezimize konu olan Bulgaristan ve Yunanistan'daki pek çok yerleşimde tanımlanmıştır. Benzer şekilde Anadolu'da Karain B ve Öküzini yerleşimlerinin özellikle Epi-paleolitik dolgularının *Gravettian/Epi-gravettian* olduğu öne sürülmüştür (Kozłowski ve Kaczanowska, 2004). Ancak bu kültürel sürecin orta ve doğu Avrupa'daki yerleşimlerinde görülen karınları ve kalçaları dolgun kadın (venüs) figürinlerine (Levha 47: 2), ne Anadolu'da ne de Balkanlar'da tezimize konu olan yerleşimlerde rastlanmıştır. Bu türden dini sayılabilecek öğeler her iki coğrafyada ancak Neolitikle birlikte (Levha 60: 2) görülmeye başlar.

Venüs figürinleri gibi sanatsal öğelerin görülmeyişi ve Avrupa'nın klasik mağara sanatı ile birtakım organik hammaddelerden şekillendirilmiş öğelerin yokluğu, hem Anadolu hem de Balkan Üst Paleolitiği'ni karakterize eden en önemli ayrıntıdır. Özellikle *Gravettian*'le birlikte görülmeye başlanan bu türden sanatsal öğelerin noksanlığına rağmen, her iki coğrafyada bu kültürü karakterize eden yontmataş (çeşitli formlardaki sırtlı dilgicikler, mikro *gravet* uçlar vb. gibi) elemanlara sıklıkla rastlanmaktadır (Bailey, 2000; Kartal, 2009; Kozłowski, 1999; Kozłowski ve Kaczanowska, 2004; Özdoğan, 1997a; Runnels ve Özdoğan, 2001). Örneğin, tezimiz kapsamında incelediğimiz Bulgaristan ve Yunanistan'daki yerleşimlerin çoğunda, *Gravettian* ve *Epi-gravettian* süreçlere ait materyaller Üst Paleolitik dönemin en önemli öğeleridir (Adam, 2007; Kozłowski ve Kaczanowska, 2004).

Öte yandan Üst Paleolitik dönemin ilk evrelerini karakterize eden *Aurignac* Kültürü'ne ait kanıtlar, Anadolu'da sadece Karain B Mağarası'nda dolgular içinde tanımlanmıştır (Özçelik, 2003; 2011). Üçağızlı Mağarası'nda bu süreç, *Ahmarian* olarak bilinen kültürün öğeleriyle temsil olunur, ki bunlar daha çok Levant Bölgesi'yle ilişkili gibi görünmektedirler (Kuhn, 2002; Kuhn ve diğ., 2009). Yunanistan'da, *Aurignacian*'e Klissoura Mağara 1, Theopetra ve Franchthi ile Kephalaria gibi mağara yerleşimlerinde stratigrafik bir konumda rastlanmıştır. Yine

Spilaon ve Elaochori gibi açık hava türünden yerleşim yeri ve/veya buluntu alanlarında da *Aurignacian* olduğu düşünülen buluntular söz konusudur (Ligkovanlis, 2011). Bulgaristan'da ise özellikle Bacho Kiro ve Temnata gibi sistemli bir şekilde kazılmış ve araştırılmış mağara yerleşimlerinde *Aurignacian* seviyeler oldukça iyi tanımlanmıştır (Bailey, 2000; Ivanova ve Sirakov, 1995). Bunun yanı sıra, Marmara Bölgesi'nde özellikle Karadeniz sahil kesiminde *Aurignacian* olduğu bilinen materyaller yüzeyden toplanmıştır (Özçelik, 2011a; Runnels ve Özdoğan, 2001).

Bugün için Anadolu'daki *Aurignacian* buluntu toplulukları Yunanistan ve Bulgaristan'a nazaran sadece tek bir yerleşimde tanımlanmıştır. Bu azlığın sebebi elbette ki Anadolu'da kazı ve araştırmaların oldukça sınırlı sayıda olmasıdır. Ancak buluntu toplulukları açısından birtakım benzerliklerin olduğu aşîkârdır. Hem Anadolu hem de Balkanlar'daki Bulgaristan ve Yunanistan'daki Üst Paleolitik buluntu toplulukları kemik aletler açısından oldukça fakir bir görünüme sahiptir. Özellikle Karain B'de *Aurignacian* seviyelerde sadece tek bir kemik alet tespit edilmiştir (Özçelik, 2011a). Bununla bağlantılı olarak her iki bölgede tanımlanan yontmataş materyaller içinde kemik işçiliğinde kullanıldığı düşünülen aletlere genellikle rastlanılmaz. Yine Avrupa Üst Paleolitiği'nden bilinen tipik taşkalem gibi aletler de oldukça nadirdir ve kimi durumlarda bir-iki örnekle temsil edilirler (Noiret, 2005). Anadolu'da tek bir yerleşim yerinde, sadece Karain B'de P.II jeolojik biriminde Üst Paleolitiğe ait kanıtların tespit edilmiş olması, olası karşılaştırmalar yapmak açısından pek de sağlıklı görünmemektedir. Zira Yunanistan'da ve Bulgaristan'da son zamanlarda kazısı yapılan yerleşim yeri sayısı hızla artmakta ve bu tür buluntu topluluklarına artık daha sık rastlanmaktadır.

Yunanistan ve Bulgaristan'da Üst Paleolitik olarak tanımlanan yerleşim yerlerindeki buluntu toplulukları çoğunlukla kalın ve çıkmalı önkazıyıcılarla belirginleşmektedir. Kemik endüstriye işaret eden bazı öğeler, Bulgaristan'daki özellikle Temnata ve Bacho Kiro mağaralarında bilinmesine rağmen, gerçek anlamda

bir kemik endüstri hem Yunanistan hem de Bulgaristan'da *Gravettian*'le birlikte görülmekte ve *Epi-gravettian* süreç boyunca gelişim göstermektedir. Anadolu'da ise özellikle *Epi-gravettian*'le çağdaş olduğu görülen Epi-paleolitik dönemle birlikte gerçek anlamda bir kemik endüstrisinden bahsedilebilir. Bunun yanı sıra, Karain B'de, Epi-paleolitik seviyelerde ortaya çıkarılan kemik (bız, tığ vb.) aletlerin benzerleri, Albrecht'e göre Yunanistan'da Epirus Bölgesi'ndeki Klithi gibi yerleşimlerde tanımlanan örneklerle büyük oranda benzer özelliklere sahiptir (Albrecht, 1988: 214).

Öte yandan Yontmataş buluntu topluluklarının teknolojik görünümüleri dikkate alındığında Avrupa ve Asya'nın kuzeyi için *Aurignacian*'de üç tip teknoloji tespit edilmiştir. 1. teknolojik grup, uzun, geniş ve kalın dilgi üretimiyle karakterize bir görünüm sergilemekte ve bunlar genellikle önkazıyıcı olarak şekillendirilmiş aletler olarak karşımıza çıkmaktadırlar. 2. teknolojik grup, dar ve ince dilgiciklerle nitelenmekte ve bu dilgiciklerin genellikle kalın çekirdeklerden elde edildikleri görülmektedir. Özellikle bu dilgiciklerin elde edildikleri çekirdekler sonradan kalın rende formlu önkazıyıcılara dönüştürülmüşlerdir. Düzelteli dilgiciklerle zengin olan bu grupta *dufour* dilgicikler en yaygın alet grubunu oluştururlar. 3. teknolojik grup ise çoğunlukla kemik, geyik boynuzu ve fildişi gibi hayvansal maddelerden şekillendirilmiş öğelerin görüldüğü bir teknolojiye işaret eder. Bu bağlamda, Anadolu'da Karain B'de tanımlanan *Aurignacian* endüstri, 2. teknolojik grup içine yerleştirilmektedir (Özçelik, 2003: 86-87). Bulgaristan ve Yunanistan'da *Aurignacian* olarak tanımlanan buluntu toplulukları da benzer bir görünüm sergilemektedirler.

Örneğin, Yunanistan'da arkaik *Aurignacian*'le ilişkilendirilen Eleochori açık-hava yerleşim yeri kalın çıkmalı önkazıyıcılarla nitelenmektedir. Endüstri daha çok yonga taşımaları ile karakterizedir. Bunun yanı sıra, az sayıda boyutları küçük dilgi taşımaları da söz konusudur. Kalın çıkmalı önkazıyıcılarla nitelenen bu endüstri, Özçelik'e göre, *Aurignacian*'in 2. teknolojik grubuna benzemektedir

(Özçelik, 2003: 87). Yine Yunanistan'da başka bir açık-hava buluntu alanı olan Spilaion'da tanımlanan endüstri yoğunlukla yonga taşmalıkları ve kalın çıkmalı önkazıyıcıların baskınlığıyla karakterize bir görünüm sergilemektedir (Runnels ve diğ., 2003). Ancak *dufour* dilgicikler ile mikro düzeltili parçaların yokluğuna dayanarak araştırmacılar, buradaki endüstrinin tipik bir Balkan *Aurignacian*'ini temsil ettiğini düşünmektedirler. Yine araştırmacılara göre, bu gelenek Yakındoğu ile Türkiye'ye ve oradan da Balkanlar'a kadar yaygın bir dağılıma sahiptir (Runnels ve diğ., 2003: 143-144). Ancak unutulmamalıdır ki buradaki materyaller yüzeyden toplanmışlardır. Zira özellikle dilgicik taşmalıkları gibi öğelerin yüzeyden tanımlanması oldukça zordur. Bu bağlamda hiçbir dilgicik taşmalığına rastlanmamış olması oldukça düşündürücüdür. Ancak, buluntu topluluğu içinde hiçbir dilgicik elemanının olmamasına dayanarak buradaki endüstrinin Karain B'den farklı olduğunu söylemek yanlış olmayacaktır.

Karain Mağarası'nda *dufour* dilgicikleri (Levha 45: 1) olarak adlandırılan parçalar ile kalın taşmalıklar üzerine yapılmış önkazıyıcıların (Levha 45: 2), Balkanlar'daki, özellikle de Yunanistan'daki bazı merkezlerde de görüldüğü belirtilmiştir (Özçelik, 2003). Ancak belirtmeliyiz ki özellikle Yunanistan ve Bulgaristan'da *Aurignacian* olarak tanımlanan endüstriler içinde, özellikle *dufour* dilgicikleri gibi materyaller genellikle görülmezler. Ancak dilgiler üzerine üretilmiş önkazıyıcıların yoğunluğu, bu yerleşimlerde de görülmektedir. Öte yandan Bulgaristan'da Bacho Kiro ve Yunanistan'da ise özellikle Klissoura Mağara 1'de *Aurignacian* ve *Gravettian* olarak tanımlanan dolgular içinde çok sayıda ocak ile konutun varlığına işaret eden alanlar tespit edilmiştir (Bailey, 2000; Pawlikowski ve diğ., 2000). Özellikle Bulgaristan'daki Bacho Kiro'da bu türden alanların Üst Paleolitik dönemle birlikte yoğunlaşması, demografik bir büyümenin yanı sıra, bu evrelerde yerleşimlerin yoğun olarak iskana uğramasıyla da ilişkilendirilmektedir (Bailey, 2000: 24). Ancak Anadolu'da Üst ve Epi-paleolitik kanıtların tespit edildiği Karain B, Öküzini ve Üçağızlı mağaralarında, konutun varlığına işaret eden herhangi bir kanıt dolgular arasında rastlanmamıştır. Ocak kalıntısı olarak tanımlanabilecek bazı alanların varlığı bilinmesine rağmen, bunlar Bulgaristan ve Yunanistan'daki

kadar yoğun değildir. Bu bağlamda Kozłowski'ye göre, özellikle *Gravettian/Epi-gravettian* dönemlerde Karain B ve Öküzini gibi yerleşimler daha çok geçici kamp alanları olarak kullanılmışken, Bulgaristan'daki özellikle Temnata ve Bacho Kiro gibi yerleşimlerin de gösterdiği gibi, Balkanlar'daki mağara yerleşimleri daha çok sürekli veya uzun süreli bir iskana işaret ederler (Bailey, 2000; Kozłowski ve Kaczanowska, 2004; Kozłowski, 1999). Öte yandan bu durum, iklimsel koşulların Balkanlar'da Anadolu'ya nazaran daha sert yaşanmasıyla da alakalı olabilir.

G.Ö. 30.000'lerden itibaren hem Anadolu hem de Bulgaristan ve Yunanistan'da, sırtlı dilgicikli endüstrilerle karşılaşılır. Özellikle Öküzini Mağarası'nın alt seviyeleri sırtlı dilgicikler ve bazı budamalı parçalarla belirginleşir. Buna karşın üstteki seviyeler yarımay, üçgen ve iki ucu budanmış parçaların zenginliğiyle öne çıkar. Makro alet teknolojisi ise önkazıyıcıların çokluğuyla karakterizedir (Kartal, 2009; Kösem, 2000). Çekirdekler açısından bakıldığında, alt seviyelerde iki kutuplu prizmatik çekirdeklerin yontulmasına yönelik bir işlem zinciri söz konusudur. Üst seviyeler ise çoğunlukla çapraz kutuplu ve tek kutuplu pramit biçimli çekirdeklerle baskındır (Yalçinkaya ve diğ., 1995: 578).

Balkanlar'daki duruma gelince, sırtlı dilgicikli endüstrilerin G.Ö. 30.000 - 25.000 yılları arasında, özellikle Temnata Mağarası'nda X-VIII. tabakalar (Kozłowski ve diğ., 1992) ile Asprochaliko'da tabaka 10'da gelişmeye başladığı görülür (Adam, 2007). Bu bölgesel evrimin, G.Ö. 20 binlere kadar, Kephalaria Mağarası'nın üst seviyeleri ile Franchthi Mağarası'nda Taş Evre'ler II-III (*Gravettian/Epi-gravettian*)'ün tanımlandığı seviyeler boyunca devam ettiği anlaşılmaktadır (Yalçinkaya ve diğ., 1995). Bu evrede, bazı geometrik öğeler, (Yunanistan'daki Franchthi Taş Evre II'de görülen üçgenler gibi) bazı yerleşimlerde özellikle iki sırtlı dilgiciklerle bir arada görülmektedirler (Perlés, 1987; Perlés, 1999; Perlés, 2003). Aynı zaman dilimi içinde, G.Ö. 25-20 bin yılları arasında, Bulgaristan'daki Temnata Mağarası'nda 3. ve 4. kültür evrelerinde (Yaklaşık G.Ö. 20-15 bin yılları arasında) Tuna Havzası'nın etkisi görülür. Öte yandan

Yunanistan'da, özellikle Epirus Bölgesi'nde yer alan Kastritsa gibi yerleşim yerleri çoğunlukla omuzlu ve sırtlı uçların görüldüğü endüstrilerle karakterize bir görünüm sergiler (Adam, 2007: 151). Fakat tüm bunların yanı sıra, Yunanistan'da ve Bulgaristan'daki bazı yerleşimlerde iki sırtlı dilgicikler ile omuzlu uçlardan oluşan endüstrileri G.Ö. 13-12 bin yılları arasında geometrik mikrolitli endüstriler takip etmektedir. Örneğin, Franchthi Mağarası'nda tekno-tipolojik bir boşluktan sonra, (Taş Evreler IV ve VI) mikroburi tekniikle üretilmiş üçgenler ve budamalıları gibi parçalar ortaya çıkar (Perlés, 1987). Yine Yunanistan'ın güneyinde, Klithi yerleşiminin üst seviyelerine doğru geometrik mikrolitler tespit edilmiştir (Bailey ve diğ., 1984). Benzer şekilde, Asprochaliko'nun üst seviyeleri de yarımaylar ve üçgenlerin görüldüğü bir endüstriye sahiptir. Ne yazık ki bu endüstrilerin tam olarak stratigrafik konumları belli değildir (Yalçınkaya ve diğ., 1995: 579). Yerleşimlerde yapılan yaşlandırma çalışmaları bu iki mağara buluntularının G.Ö. 13.650±260 tarihlendiğini ortaya koymuştur (Bailey, ve diğ., 1983). Dolayısıyla bu yerleşimlerdeki endüstrilerin de Franchthi Mağarası Taş Evre IV ve VI ile çağdaş oldukları görülür. Tüm bu yerleşimlerdeki buluntular ve aynı zamanda tarihler, Kartal'ın da ifade ettiğı gibi, Öküzini Mağarası'nın III. Arkeolojik Ünitesi ile benzer özelliklere sahiptir (Kartal, 2009: 161). Ancak belirtmeliyiz ki Holosen başlangıcıyla birlikte, özellikle Yunanistan'da Mezolitik olarak tanımlanan çoğu yerleşimlerdeki kontekslerde *Epi-gravettian*'den bilinen geometrik mikrolitik öğeler gibi parçaların kaybolduğı ve taş endüstrilerin basit bir yonga endüstrisine dayandığı görülür.

Kültürel bir ilişki olarak görülen tüm bu benzerliklerin yanı sıra, özellikle Anadolu açısından baktığımızda, Öküzini'nde iki kutuplu çekirdek geleneğı gibi bazı farklılıklar da söz konusudur. Örneğin, Balkan *Gravettian*'inde tek kutuplu prizmatik çekirdek geleneğı görülür. Ayrıca daha önce de ifade ettiğimiz üzere, Balkan *Gravettian*'ı ikili sırtlı parçalarla karakterize iken Anadolu'daki *gravettian* uçlar, çoğunlukla tek sırtlı parçalarla karakterize bir görünüm sergiler. Bu durum Kozłowski ve Kaczanowska'ya göre her iki bölge arasındaki en önemli farktır (Kozłowski ve Kaczanowska, 2004). Bunun yanı sıra mikrolitik öğelerdeki

geometrikleşme, Anadolu’da, Balkanlara nazaran çok daha erken bir süreçte başlamış gibi görünmektedir (Kozłowski, 1999; Kartal, 2009).

Özellikle son buzul doruğu buzullaşmasının yaşanmasıyla birlikte deniz seviyeleri bir hayli düşmüş ve çok geniş kıyısal ovalar ortaya çıkmıştır. Bu durum özellikle *Gravettian* süreçte bölgeler arası etkileşimi kolaylaştırmış gibi görünmektedir (Kozłowski, 1999; Yalçinkaya ve diğ., 1995). Örneğin, bugünkü Marmara Denizi’nin (O zaman göl olan) Karadeniz ile olan bağlantısının yokluğu ve geniş kıyısal ovaların varlığı, Anadolu ve Balkanlar arasında denizel olmaktan çok karasal birtakım (yürüyerek) bağlantıların kurulmuş olma olasılığını akla getirir niteliktedir (Özdoğan, 1985b). Av hayvanları açısından baktığımızda Yunanistan’daki ve Bulgaristan’daki yerleşimlerde çoğunlukla kızıl geyik, koyun-keçi ve atgiller gibi türlerin baskın olduğu görülür (Delpech ve Guadelli, 1992; Starkovich, 2011). Anadolu’da ise özellikle dağ keçisi, koyun, ala geyik ve kızıl geyik gibi türlerin olduğu görülür (Kartal, 2009; Otte ve diğ., 1995a; Yalçinkaya ve diğ., 1995).

Balkanlar’da, özellikle *Bölling* ılıman evresinde *Epi-gravettian* endüstrilerin gelişimi karşımıza çıkar. Bu evrede Balkanlar’daki yontmataş endüstriler genellikle mikroburi tekniğin gelişimi ile karakterizedir (Kozłowski, 1999). Bu türden buluntulara Yunanistan’da başta Franchthi ve Klithi gibi pek çok yerleşimde karşılaşılır (Adam, 2007; Roubet, 1997). Ancak Balkanlar’da mikroburi teknik bir ok ucu ya da mikrolit yapımı için değil, sırtlı dilgiciklerin distal uçlarında *piquant triedre* yapmak için kullanılmıştır. Buna karşın, Öküzini Mağarası’nda mikroburi tekniğe yarım, üçgen ve trapez gibi geometrik öğelerin üretimi için başvurulmuştur (Metin Kartal ile kişisel görüşme ve Kartal, 2009). Bunun yanı sıra, özellikle *Epi-gravettian*’le birlikte, Balkanlar’da “geniş tabanlı beslenme modeli”ne (*Broad Spectrum*) işaret eden bir beslenme modeli görülür. Anadolu’da ise bu durum çok daha erken bir süreçte karşımıza çıkar (Metin Kartal ile kişisel görüşme).

Sonuç olarak, Alt ve Orta Paleolitik dönem kanıtları, Anadolu'ya komşu olan Yakınoğu ve Balkanlar ile birtakım kültürel karşılaştırmalar yapma olanağı sunsa da Üst Paleolitik kanıtlar açısından verilerin ve araştırmaların azlığı bu türden karşılaştırmalar yapmak açısından hala yeterli görünmemektedir. Anadolu'nun pek çok bölgesinde Üst Paleolitik açısından insan yaşantısına dair kanıtlara, hala rastlanılmamıştır (Özçelik, 2003). Marmara Bölgesi'nde ise özellikle Karadeniz kıyı kesimlerine yakın alanlarda ve bunun yanı sıra Bursa yakınlarındaki bazı mağara ve açık-hava tipi yerleşim yerlerinde Üst Paleolitik olduğu bilinen verilere rastlanmıştır (Runnels ve Özdoğan, 2001; Şahin ve diğ., 2009). Öte yandan, Güneydoğu Anadolu Bölgesi'nde de Üst Paleolitik olduğu bilinen buluntular söz konusudur (Taşkiran ve Kartal M., 2011). Ancak tüm bu kanıtlar yüzey buluntularıdır ve sağlıklı bir karşılaştırma yapma olasılığı sunmazlar. Karain B ve Üçağızlı gibi Üst Paleolitik dönem kanıtları içeren yerleşimler ise genellikle Akdeniz kıyı şeridinde yakın bir konumda yer alırlar.

Özçelik'e göre bu iki yerleşim mutlak tarihlendirme çalışmaları ışığında verileri oldukça iyi değerlendirilmiş, bölgeler arası kültürel etkileşimleri de az-çok ortaya koyan önemli yerleşimlerdir (Özçelik, 2003). Bu bağlamda araştırmacıya göre, özellikle Karain B Üst Paleolitiki Avrupa *Aurignacian*'ne yakın olmakla birlikte Toros, Zagros ve Kafkaslar'daki bazı endüstrilerle de ortak özellikler göstermektedir. Karain B'dekine oranla daha eski olan Üçağızlı Üst Paleolitik'i ise Levant Bölgesi ile olan güçlü bağlantıları ortaya koymaktadır. Özellikle bu iki yerleşimdeki veriler *Aurignacian* ve *Ahmarian* ile daha eski bir Üst Paleolitiğin varlığı Anadolu'da kuşku götürmez bir şekilde ortaya konulmuştur (Özçelik, 2011a: 608). Benzer şekilde Yunanistan'da Klissoura Mağara 1, Theopetra ve özellikle Lakonis 1 yerleşimlerinde de Üst Paleolitik dönem kanıtları en erken süreçleriyle birlikte ortaya konulmuştur (Elefanti ve diğ., 2008; Starkovich, 2011). Bulgaristan'a baktığımızda, başta Bacho Kiro ve Temnata yerleşimleri olmak üzere Üst Paleolitik dönem kanıtlarının varlığı en erken (*Bachokirian*, *Proto-Aurignacian* vb.) evrelerden beri bilinmektedir (Bailey, 2001; Ivanova ve Sirakova, 1995).

IX. 4. Holosen Başlangıcı

Avrupa’da tarımın nasıl, ne şekilde ve ne zaman başladığıyla ilgili problemler geçen yüzyılın ilk yarısından beri tartışıla gelen en önemli konulardan biridir (Gatsov ve Özdoğan, 1994; Lichter, 2005; Özdoğan, 1997b; Özdoğan, 1998; Özdoğan, 2005; Özdoğan, 2007a; Özdoğan, 2007b; Özdoğan, 2007d; Özdoğan, 2008; Özdoğan, 2011b; Özdoğan ve Gatsov, 1998). Gordon Childe’in Avrupa’nın neolitikleşmesiyle ilgili sorunların çözümü için Avrupa’nın güneydoğu kesimlerini işaret etmesi (Childe, 1957; Childe, 2007), Özdoğan’ın da sıklıkla ifade ettiği gibi, bir anda gözleri Balkanlar’a ve Balkanlar’la ilişkili olabilecek alanlara çevirmiştir (Örneğin Özdoğan, 2011b). Böylelikle Avrupa’nın neolitikleşmesi ile ilgili kafaları meşgul eden çok sayıda karşıt görüş ileri sürülmüş ve Özdoğan’a göre bu durum konunun bazen çok farklı yönleri çekilmesine sebebiyet vermiştir (Özdoğan, 2011b: 415). Öyle ki, konunun aydınlatılması için bio-arkeoloji ve paleo-linguistik gibi pek çok farklı araştırma stratejileri bile geliştirilmiştir (Özdoğan, 2005: 15). Ancak sonuçta tüm çalışmalar çoğunlukla Neolitik yaşam şeklinin nasıl ve ne zaman başladığı soruları etrafında yoğunlaşmıştır (Özdoğan, 2011b: 416).

Bu sorular bugün için çok farklı şekillerde cevaplanmaya çalışılmaktadır. Öyle ki Neolitik yaşam şeklinin hem göçlerle aktarılan kültür paketleri (*diffusionist*) hem de kendiliğinden ortaya çıkan unsurların zaman içinde gelişimiyle (*anti-diffusionist*) başladığı gibi, çok sayıda karşıt görüş bile ortaya atılmıştır (Çilingiroğlu, 2005; Özdoğan, 1998; Özdoğan, 2007a; Özdoğan, 2007b; Özdoğan, 2007c; Özdoğan, 2007d; Özdoğan, 2008; Perlés, 2003b; Pinhasi, 2003). Ancak Gatsov ve Özdoğan’a göre, özellikle son zamanlarda Marmara Bölgesi’ndeki kanıtların da gösterdiği üzere, Avrupa’nın neolitikleşmesi problemi, ne sadece göçlerle (*diffusionist*) ne de yerel unsurların kendiliğinden gelişimi (*anti-diffusionist*) gibi yaklaşımlarla açıklanabilir (Gatsov ve Özdoğan, 1994: 98). Gerek Anadolu’nun batı ve kuzeybatısında ve gerekse de Balkanlar’da Neolitik yaşam şeklinin ortaya çıkışıyla ilgili güncel kanıtlar, Özdoğan’a göre son yıllarda söz konusu problemin

çok daha komplike bir hal almasına neden olmuş ve söz konusu bölgelerin neolitikleşmesinin tek bir modelle değil, eş zamanlı gelişen ve farklı şekillerde cereyan eden olaylar sonucunda gerçekleştiği yönündeki iddiaları kısmen haklı çıkarmıştır (Özdoğan, 2011b: 416).

Örneğin, özellikle yontmataş buluntu toplulukları (Aydıngün ve diğ., 2010) ile bazı faunal kalıntılar içinde (Sampson, 2005) yerel Mezolitik öğeler ile Yakınoğu ilk Neolitik kültürlerini tanımlayan unsurların bir arada görülmesi konunun aslında çok daha komplike bir hal aldığıın en önemli göstergesidir (Perlés, 2003b: 102). Bu bağlamda, çoğunlukla gelişkin Neolitik (seramikli) yerleşimlerin görüldüğü Marmara Bölgesi (Aydıngün ve diğ., 2010) ve batı Anadolu'daki (Efe, 2005; Efe ve diğ., 2012; Gatsov ve Nedelcheva, 2011) bu türden kanıtlar (Levha 61: 1), Özdoğan'a göre, Avrupa'nın neolitikleşmesi probleminin çözümünde tek bir modelin benimsenemeyeceğini bir kez daha ortaya koymuştur (Özdoğan, 2011b: 416). Örneğin, Yunanistan'da Theopetra ve Cyclope mağaralarının Geç Mezolitik'e tarihlenen faunal buluntu toplulukları içinde evcilleştirilmiş türlere ait kalıntıların varlığı (Sampson, 2005), Neolitik yaşam şeklinin çok daha erken bir süreçte yayılmış olabileceği ile ilgili görüşleri de bir yerde desteklemektedir (Perlés, 2003b: 102).

Öte yandan Özdoğan'ın sıklıkla belirttiği üzere, 'Neolitik Yaşam Şekli' yaklaşık G.Ö. 12 binde Yakınoğu'da, Bereketli Hilal olarak adlandırılan bölgede gelişimini tamamladıktan (yaklaşık 3 bin yıl) sonra yaklaşık G.Ö. 9 binde ilk oluşum bölgesinden (Çekirdek Bölge) çıkıp Batı'ya doğru aşamalı (Levha 61: 2) bir yayılım göstermiştir (Özdoğan, 1989; Özdoğan, 1998; Özdoğan, 2005; Özdoğan, 2007b; Özdoğan, 2007c; Özdoğan, 2007d; Özdoğan, 2011a; Özdoğan, 2011b). Bu yaşam şekli ve onu belirleyen öğeler Anadolu üzerinden hem karasal hem de kıyisal veya en azından denizel bir rota izleyerek, Özdoğan'a göre, başta Çekirdek Bölge'nin taşrası olan Anadolu'nun batı ve kuzeybatısına ve buradan da Balkanlar'a ve Tuna Bölgesi'ne doğru bir yayılım göstermiş olmalıdır (Özdoğan, 2011b: 415). Böylelikle araştırmacıya göre, özellikle son yıllarda, gerek Türkiye'nin batı ve kuzeybatısında

ve gerekse Bulgaristan ve Yunanistan gibi ülkelerde yürütülen kazı ve araştırmalar bu yaşam şeklinin Anadolu üzerinden Batı'ya aktarıldığını pek çok yönüyle ortaya koymaktadır (Özdoğan, 2007b: 401).

Yakındoğu'da ve Anadolu'nun doğu ve güneydoğusunda ve kısmen de iç bölgelerinde Neolitik kültürlerin gelişimini, Epi-paleolitik dönemin hareketli avcı-toplayıcı yaşam şeklinden tarımcı yerleşik düzene nasıl ve hangi koşullarla geçildiğinin tüm aşamalarıyla (mimari, yontmataş, seramik, seramik öncesi besin ve beslenme modelleri, kült objeleri, evcilleştirilmiş hayvanlara ait kanıtlar, tarıma alınmış buğday-arpa ve bazı baklagiller, yontmataş materyaller ile dini ve sembolik öğeler vb.) görmek mümkündür (Özdoğan, 1997b; Perlés, 2003b; Reingruber, 2011: 293). Ancak Balkanlar'ın Anadolu'ya yakın kesimlerinde, özellikle Bulgaristan ve Yunanistan gibi ülkelerde yapılan Neolitik kazılarda bu yaşam şeklinin öncüllerinin görülmemesi ve tüm Neolitik yerleşimlerin tüm öğeleriyle gelişkin, yani Çanak-Çömlekli Neolitik yaşam şekline işaret etmesi bu yaşam şeklinin bir göç, bir kolonizasyon hareketi (Perlés, 2005; Perlés, 2003b; Van Andel ve Runnels, 1995) veya materyal kültür öğelerinin göçü şeklinde açıklanan kültür paketleri (Çilingiroğlu, 2005; 2010) göçleriyle aktarıldığını, bir yerde kanıtlamaktadır (Özdoğan, 2011b). Örneğin Çilingiroğlu, tarımcı yaşam şeklinin batıya aktarımının farklı zamanlarda olduğunu ileri sürmektedir. Araştırmacıya göre, materyal kültür öğelerinin göçünü tanımlayan kültür paketleri, bu bağlamda, birkaç parçaya ayrılmış ve farklı zamanlarda batıya yayılmıştır (Çilingiroğlu, 2005: 8).

Tüm bunların yanı sıra, Neolitik yaşam şeklinin ulaştığı Anadolu'nun batı ve kuzeybatısı ile Türkiye'nin kuzeybatısı, Bulgaristan ve Yunanistan'daki ilk Neolitik toplumların kullanmış oldukları teknolojilerin, bu bölgelerin yerel Mezolitik avcı-toplayıcı-balıkçı topluluklarından çok farklı oluşu, Neolitik'in temel öğeleri olan evcilleştirilmiş hayvan ve tarıma alınmış arpa ve buğday gibi tahılların yabani türlerine bu bölgelerde rastlanılmaması, Reingruber'e göre, Ege ve özellikle

Balkanlar Neolitik'i'nin doğu kökenini güçlü bir olasılık haline getirmiştir (Reingruber, 2011: 293).

Söz konusu bölgelerin neolitikleşmesi ve Anadolu ile olası ilişkiler bu yaşam şeklinin batıya aktarılmasında Anadolu'nun ve Marmara Bölgesi'nin önemli bir rol oynadığına işaret etmektedir (Özdoğan, 2007a; Özdoğan, 2007b; Özdoğan, 2007c; Özdoğan, 2007d; Özdoğan, 2008; Özdoğan, 2011b). Özellikle Anadolu'nun bazı bölgelerinin (Marmara Bölgesi, Batı Anadolu) bu yaşam şeklinin batıya aktarılmasında birer ilk oluşum bölgesi olduğu ileri sürülmüştür (Özdoğan, 2007a; Özdoğan, 2007b; Özdoğan, 2008). Benzer şekilde Türkiye Trakya'sının Balkanlar'ın; Balkanlar'ın da Avrupa'nın ilk oluşum bölgesi veya çekirdek bölge görevi görmüş olabileceği düşünülmektedir (Özdoğan, 2011b; Gatsov ve Özdoğan, 1994; Özdoğan ve Gatsov, 1998). Örneğin, son zamanlarda İstanbul'un batısında keşfedilen ve Çanak-Çömlek öncesi (*PPN-B*) Neolitik'i karakterize eden öğütme taşı parçaları ile *naviform* çekirdekler, Aydıngün'e göre, Avrupa'da ilk neolitikleşme sürecinin Anadolu'dan geçmiş olduğuna dair tezleri destekler niteliktedir (Aydıngün ve diğ., 2010: 274). Öte yandan bu türden seramik öncesi Neolitik kanıtların söz konusu bölgelerde (örneğin özellikle Youra Adası'ndaki Cyclope Mağarası ve Girit'teki Knossos gibi ada yerleşimlerinde) tanımlanmış olması, ilk Neolitik toplumların denizel bir rotayı takip ederek doğu Akdeniz'den Balkanlar'a doğru yayılımı gibi farklı dağılım modellerini de bir yerde desteklemektedir (Özdoğan, 2011b; Perlés, 2003a, Perlés, 2003b; Perlés, 2005).

Özdoğan'a göre, Neolitik yaşam şekli Yakındoğu'dan Anadolu'nun batısına doğru bir yayılım göstermiştir. Buraya gelen ilk göçmenler bölgedeki özellikle sulak kaynaklara ve avcı-balıkçılığa fazlasıyla bağımlı olan yerel halklarla barışçıl bir şekilde kaynaşarak bu yaşam şeklini yeniden biçimlendirmiştir. Elbette ki bu göç, araştırmacıya göre, basit çiftçi veya çobanların gerçekleştirdiği ve içinde sadece evcilleştirilmiş hayvan ve tarıma alınmış arpa-buğday gibi tahıllar ya da sadece seramikleri değil, fakat aynı zamanda kült objeleri, statü göstergesi olan kemik kaşık

(Levha 62) gibi öğelerin yanı sıra, daha çok mimari, mezar tipleri vb. daha pek çok şeyi de kapsamaktadır (Özdoğan, 2005; 2008; 2011b). Bu yüzden bu göçün çok kapsamlı, endemik bir göç olduğu ve geldiği yerin yönetici olarak kabul edilebilecek belli bir sosyal statüye sahip insanların da kapsadığı düşünülür (Özdoğan, 2005; Özdoğan, 2008; Gatsov ve Özdoğan, 1994). Bu göçü tetikleyen olay ise *PPN-B*'nin sonundaki bir çöküşle ilişkilendirilmektedir (Özdoğan, 1997b; Perlés, 2005; Perlés, 2003b).

Öte yandan Özdoğan'a göre, Çekirdek Bölge'nin batısındaki Akdeniz kıyılarında, Öküzini ve Beldibi; Marmara Bölgesi'nde Ağacli ve Bulgaristan'da Dikilitaş gibi buluntu yerleriyle temsil edilen, araştırmacının ifadesiyle Mezolitik bir yaşam söz konusuydu (Özdoğan, 2008: 146). Bu Mezolitik kültürler "*Epi-gravette*" olarak adlandırılan ve mikrolit aletlerin yoğun olarak kullanıldığı yontmataş buluntu topluluklarını içermektedir. Öyle ki Mezolitik olarak adlandırılan bu toplulukların yaşam şekilleri, Özdoğan'a göre, Yakınoğu'nun tarımcı toplumlarından tamamıyla farklıydı ve buluntu toplulukları arasında da hiçbir ortak bileşen yoktu (Özdoğan, 2007d: 64). Benzer şekilde Yunanistan'da, Yakınoğu neolitiği yaşarken Franchthi, Klissoura, Theopetra ve Sidari gibi yerleşim yerleri hareketli avcı-toplayıcıların varlığına işaret eden 'Neolitik Öncesi' toplulukların adaptasyonlarını yansıtmaktadırlar. Bu topluluklar, denizel ve sulak kaynaklara fazlasıyla bağımlı bir görünüm sergilerler. Özellikle domuz, koyun-keçi ve bunlara benzer hayvanların bu toplulukların geçim ekonomisinde sınırlı bir rol oynadıkları ifade edilir (Perlés, 2003b: 99-100). Oysa Yakınoğu'nun Epi-paleolitik dönem geçim ekonomilerinde, bu hayvanlar oldukça önemli bir role sahip gibi görünürler. Buna karşın, Yunanistan'daki Franchthi Mağarası'ndan bilinen kanıtlar neredeyse tamamıyla "*broad spectrum*" olarak tanımlanan bir besin ve beslenme modeline sahiptir ve Holosenle birlikte bu ekonomik modeli tanımlayan türlerin sayısında belirgin bir artış tespit edilmiştir (Perlés, 2003b: 100-101). Benzer şekilde, Balkanlar dışında kalan Avrupa'nın diğer bölgelerinde de Mezolitik insan adaptasyonları söz konusudur (Bar-Yosef, 1998; Mithen, 1994).

Yunanistan'da Mezolitik olarak tanımlanan yerleşimlerin hiçbirinde mimari, depolama alanları, ağır teçhizatlar, taşınabilir sanat objelerinin yanı sıra, *Natufian* veya Kuzey Avrupa'nın yerleşik avcı toplayıcılığına işaret eden herhangi bir kanıta rastlanılmadığı bildirilmektedir (Perlés, 2003b: 101). Yine yerleşik yaşama işaret eden herhangi bir kanıta da rastlanmamıştır. Bu bağlamda Perlés'e göre, Yunanistan'da tanımlanan Mezolitik yaşam şekli, hem Avrupa'nın Mezolitik adaptasyonlarından hem de Yakındoğu'nun yerleşik avcı-toplayıcı adaptasyonlarından farklı bir görünüm arz etmektedir (Perlés, 2003b: 102). Zira bu süreçte tanımlanmış yontmataş buluntu toplulukları, Yunanistan'ın izolasyonuna işaret etmektedir. Örneğin, ham yüz veya kabuk kalıntıları taşıyan önkazıyıcı, kenar kazıyıcı ve çontuklu-dişlemeli gibi aletler çoğunlukla yonga taşımaları üzerine yapılmışlardır (bakınız: Levha 19; Levha 20) ve buluntu toplulukları içinde en baskın tipleri oluştururlar. Yine Franchthi (Perlés, 2003a), Sidari (Sordinas, 2003), Theopetra (Kyparissi-Apostolika, 2003) ve Klissoura 1 (Koumouzelis ve diğ., 2003) gibi yerleşimlerde de görüldüğü gibi, Mezolitik yontmataş buluntu toplulukları içinde mikrolitik öğeler neredeyse hiç görülmezler. Mikrolit olarak tanımlanan parçalar ise Sidari'de de olduğu gibi (Sordinas, 2003) çoğunlukla yonga taşımaları üzerine yapılmışlardır. Örneğin Öküzini yerleşiminde de görüldüğü gibi, bu türden özellikle geometrik öğeler, Holosen başlangıcıyla birlikte çok daha fazla görülürler ve bunlar genellikle dilgi ve dilgicik parçaları üzerine yapılmışlardır (Kartal, 2009). Yine önkazıyıcı gibi makrolitik aletler çoğunlukla dilgisel taşımalar üzerine yapılmışlardır ve bu durum hemen hemen tüm evrelerde böyledir. Yine dilgi taşımaları yontmataş aletlerin üretiminde temel taşımaları oluşturmaktadır (Kösem, 2000). Buna karşın Balkanlar'la ilişkili olarak Türkiye'nin kuzeybatısında tanımlanmış Holosen başlangıcına tarihlenen buluntu toplulukları içinde geometrik öğeler bilinmekte ve bunlar bazı Neolitik buluntu toplulukları içinde de görülmektedirler. Bu açıdan buradaki buluntu toplulukları daha çok yerel bir gelenekle ilişkilendirilmektedir (Gatsov ve Özdoğan, 1994; ayrıca bakınız: ilgili bölüm).

Bu bağlamda özellikle neolitikleşme sürecinde, Özdoğan'a göre, Marmara Bölgesi gibi alanlarda farklı kültürel modellerin geliştiği varsayılabilir. Örneğin, Kuzeybatı Türkiye Neolitik buluntu topluluklarını tanımlayan Fikirtepe Kültürü ile ilgili buluntular da bu durumu desteklemektedir. Marmara kıyılarında tarım, hayvancılık ve çanak-çömlek yapımı gibi unsurları öğrenen, ancak yerel yaşam biçimleri ve teknolojilerini koruyan toplumlar varken daha iç kesimlerde Anadolu gelenekli toplumların izlerine rastlanmaktadır (Özdoğan, 1998: 72). Böylelikle kıyasal alanlardaki Fikirtepe ve Pendik gibi yerleşmeler daha çok avcı-balıkçı Mezolitik bir yaşam şekline işaret eden kanıtları içeriyorken Ilıpınar gibi kıyıdan uzak yerleşimler ise daha çok evcil hayvanların beslenmede önemli bir yer tuttuğu bir beslenme modeline sahiptir. Öte yandan Bulgaristan'daki Karanovo I ve Yunanistan'daki Sesklo gibi yerleşimlerle benzer bir kronolojik tabakalaşmayı paylaşan Hoca Çeşme yerleşimi, içerdiği mimari ve seramik unsurları bakımından bölgeye tamamıyla yabancı gibi görünmekte ve bu yönüyle daha çok Anadolu ile ilişkilendirilmektedir (Bertram ve Karul, 2005). Bu bağlamda Özdoğan'a göre, bu farklı yaşam biçimlerine işaret eden kanıtlar Neolitik yaşam biçiminin batıya yayılmasında en az üç ayrı modeli açığa vurmaktadır: Fikirtepe-Pendik yerli avcı-balıkçıların akültürasyonunu, Ilıpınar gibi yerleşimler doğrudan etkileşimi, Hoca Çeşme ise kolonizasyon sürecini gösterir (Özdoğan, 1998: 72).

Daha önce de belirttiğimiz gibi, Neolitik kültürler Balkanlar'da, Yunanistan ve Bulgaristan'da bilinen en eski yerleşimlerde dahi gelişkin özellikleriyle karşımıza çıkmaktadır. Bu yaşam şeklinin öncülerine ise söz konusu bölgelerde rastlanmamıştır. Bulgaristan'da Karanovo I, Yunanistan'da Sesklo; Batı Balkanlar'da Starçevo, Kuzey Balkanlar'da ise Körös-Cris kültürleri olarak bilinen bu dönem hemen hemen her yerde kırmızı üzerine beyaz boyalı seramiklerle tanımlanmaktadır (Özdoğan, 1998). Balkanlar'ın Anadolu'ya daha yakın olan kesimlerinde, Ege ve Yunanistan'da boya bezemesiz monokrom çanak-çömleğin kullanıldığı daha eski bir evrenin varlığı da bilinmektedir (Bailey, 2000; Bertram ve Karul, 2005; Özdoğan, 2008; 2011b). İlk örnekleri Thessaly'de Sesklo kazılarıyla tanındığı için Sesklo

öncesi olarak da tanımlanan bu dönem buluntu yerlerinin sayısının artması ile son zamanlarda “Monokrom Evre” olarak³³ adlandırılmıştır (Özdoğan, 1998: 69).

Son zamanlarda, Bulgaristan’da da bu tür boya bezemesiz seramikler, Koprivets 1, Polyanitsa ve Kranitsi gibi yerleşimlerde saptanmıştır (Nikolova, 2007: 91). Bu seramik örneklerine, Hoca Çeşme’nin Neolitik seviyelerinde de (Evre IV) rastlanmıştır. Bu tür seramiklere Kırklareli Höyüğü’nde de rastlanması olası ilişkiler açısından oldukça önemli görülmektedir (Özdoğan, 1998: 69). Öte yandan Hoca Çeşme’nin daha erken evrelerinde, Trakya ve Güneydoğu Avrupa’ya tamamıyla yabancı olan bir seramik buluntu topluluğunun Anadolu özellikleri gösterdiği görülür. El yapımı siyah ya da kırmızı parlak açkılı bu seramik buluntu topluluğu Anadolu ve Göller Bölgesi ile ilişkilendirilmektedir (Bertram ve Karul, 2005). Hoca Çeşme’de tespit edilen bazı boğa benzeri sembolik öğelerin yanı sıra, Anadolu’ya özgü mimari yapı öğelerinin varlığı, Hoca Çeşme’nin bölgede kurulmuş bir Anadolu kolonisi olduğu yönündeki iddiaları da kanıtlar niteliktedir (Özdoğan, 1998: 72).

Malların ve materyal kültür öğelerinin aktarımı açısından bakıldığında, Anadolu ile Balkanlar arasında, olası ilişkileri açıklayabilecek çok sayıda kanıt söz konusudur. Örneğin, yontmataş materyallerin üretiminde kullanılan obsidiyen ve çakmaktaşı gibi hammadde ve yontmataş buluntu toplulukları açısından da birtakım benzerliklerin olduğu görülür (Reingruber, 2011: 296). Örneğin, Ege’deki Melos Adası obsidiyen kaynakları dönem insanların deniz aşırı seferler yaptıklarını kanıtlar niteliktedir (Perlés, 2003a). Bu obsidiyen hammaddeye Batı Anadolu’daki yerleşimlerde de rastlanmış olması Ege adaları ile Anadolu arasında bir değiş-tokuş olayının olduğuna işaret eder (Doğan, 2008). Dolayısıyla, özellikle Akdeniz’deki adalara Neolitiğin veya Neolitik öğeleri içeren kültür paketlerinin, bu obsidiyeni kaynağından temin edip onun küresel çapta ticaretini yapan insanlar tarafından aktarıldığı (veya yayıldığı) düşünülmektedir (Alram-Stern, 2005: 187). Öte yandan,

³³ Monokrom evre için bakınız: Bloedow, 1992.

Perl s'e göre erken Neolitik evrede, bu obsidiyen ticaretini olasılıkla onu kaynağından temin eden, onu baskıyla yongalama tekniğini bilen ve bu dağılımı gerçekleştirebilecek deniz aşırı seyahat etme yeteneğine sahip gezginci, uzmanlaşmış insanlar ger ekleştiri or olmalıydı (Perl s, 2003b: 103; P rles, 2004: 51). Dolayısıyla bu obsidiyen ağıının adaların ve Yunanistan'ın neolitikleşmesinde önemli bir role sahip olduğu anlaşılmaktadır (Afram-Stern, 2005).

Anadolu ve Balkanlar'daki Neolitik yerleşimlerde sembolik anlamları olduğu düşünülen kilden kadın figürinleri boyalı seramiklerin yayılımına benzer bir dağılım göstermektedir (Hansen, 2005). Daha önce de belirttiğimiz gibi bu tür objelerin tipik örnekleri daha çok Orta ve Doğu Avrupa'daki *Gravettian* konteksler içinde görülür. Ancak Anadolu ve Balkanlar'da, Neolitik'le birlikte görülmeye başlayan bu tarz sanatsal da sayılabilecek öğelerin, bereketi ve insanın yeniden doğuşunu simgelediği düşünülmektedir (Hansen, 2005: 197). Anadolu ve Balkanlar'da özellikle oturur vaziyette oldukları görülen bu tip figürinlerin, Yakındoğu'daki bazı örneklerin tipik özelliklerini yansıttıkları düşünülür. Dolayısıyla bunların Yakındoğu ve Anadolu  zerinden Balkanlar'a geldiği varsayılmaktadır. Özellikle Bulgaristan'da ve Türkiye Trakyası'nda elleri göğsün altında bağlı vaziyette tasvir edilen kadın figürinleri, Hansen'e göre, Anadolu figürin yapım geleneğine aittirler. Yine taş amuletler olarak bilinen ve Anadolu'da Hacılar, Türkiye Trakyası'nda Hoca  eşme, Yunanistan'da ise Achilleion gibi yerleşimlerde keşfedilen figürinler de Yakındoğu, Anadolu ve Balkanlar arasında birtakım ilişkilere işaret ederler (Hansen, 2005). Ancak  zellikle Yunanistan'da olduğu gibi, Balkanlar'da Mezolitik olarak tanımlanan yerleşimlerin hiçbirinde bu türden öğelere rastlanılmadığını burada bir kez daha vurgulamakta yarar görmekteyiz.

Balkanlar ile Anadolu arasındaki ilişkiler açısından materyal kültür öğelerinin yayılımında genellikle genellikle Doğu'dan Batı'ya doğru bir rota çizilmiştir. Ancak  zellikle Yunanistan'da Geç Mezolitik-Erken Neolitik kontekslerde görülen keski ağızlı ok uçları (Levha 65) gibi yontmataş elemanlar ile kremasyon  l  gömme

geleneği ve bazı ritüel objeler, yerel orijinli öğeler olarak görülmektedir (Cullen, 1995; Perlés, 2003b: 102; 2005: 283). Yine Bulgaristan'da Karanovo 1 ve Kuzeybatı Türkiye'de Hoca Çeşme 3-4 gibi tabakalarda görülen makro dilgi teknolojisinin (Levha 63; Levha 64) de Balkanlar'a özgü olduğu görülür ve bu türden materyallerin en erken örnekleri, Anadolu ve Yakındoğu'dan bilinmez. Dolayısıyla bu tip materyallerin bilinenin aksine, Balkanlar'dan Anadolu ve Yakındoğu'ya geçtiği anlaşılmaktadır (Perlés, 2005: 283).

Öte yandan, Yakındoğu'da pek çok yerleşimde tanımlanan kafatası kültü, çoklu gömü ve mezar hediyeleri gibi Çanak-Çömleksiz Neolitik dönemin tipik öğelerinin hiçbirine, ne batı ve kuzeybatı Anadolu'da ne de Balkanlar'daki en erken Neolitik yerleşimlerin yer aldığı Yunanistan, Bulgaristan ve Türkiye Trakyası gibi bölgelerde rastlanmıştır (Özdoğan, 2005; Perlés, 2005). Yine Anadolu'nun güneydoğusunda, Çayönü ve Göbekli Tepe gibi yerleşimlerden bilinen mimari unsurlar ve teknikler, kült binaları ve yontu eserleri ile taş kaplar gibi Neolitik'in çok daha erken evrelerini temsil eden materyal kültür öğelerine de söz konusu bölgelerde rastlanmamıştır. Bu bağlamda, Balkanlardan ve Batı Anadolu'dan bilinen tüm Neolitik unsurlar, daha önce de belirttiğimiz üzere gelişkin Neolitik olarak tanımlanmaktadır. Yakındoğu ve Anadolu'da bu tür öğelerin görüldüğü evreler, Balkanlar'da, özellikle de Yunanistan'da Geç Mezolitik kontekstlerle çağdaştır (Perlés, 2003b). Ancak bu Mezolitik olarak tanımlanan yerleşimlerde de bu tür öğelere bugüne değin rastlanmamıştır.

Balkanlar'ın ve Marmara Bölgesi'nin en erken neolitik kontekstlerinde yerel orijinli olarak tanımlanmış fakat Anadolu ve Yakındoğu'dan bilinmeyen öğeler³⁴ ise Özdoğan ve Perlés gibi araştırmacılara göre bölgeye göç eden Neolitik çiftçiler ile

³⁴ Fikirtepe-Pendik grubu yerleşimlerinde, yontmataş buluntu toplulukları içinde tanımlanan Mezolitik unsurlar, Neolitik tabakalarda yuvarlak planlı, dal örgü sistemli konut yapıları ve çoğunlukla avcı-balıkçı-toplayıcı olarak tanımlanan ve sulak kaynaklara fazlasıyla bağımlı bir ekonomik modelin bu yerleşimlerdeki varlığı veya son yıllarda İstanbul Yenikapı'daki kremasyon gömüler, yerel Mezolitikvari yaşayan toplulukların bu neolitik yerleşimlerdeki bir devamlılığı veya etkisi olarak da görülmekte (Gatsov ve Özdoğan, 1994) ve bunların Neolitik Kültür Paketleri ile gelmedikleri anlaşılmaktadır (Perlés, 2005).

yerel Mezolitik halkların geliştirdikleri ilişkilerin bir sonucu olmalıdır (Özdoğan, 2007a; 2007b; 2011b; Perlés, 2004; 2005). Bunun yanı sıra, özellikle Balkanlar’da bazı yerleşimlerde Neolitik Paket’in ögesi olduğu bilinen unsurlara rastlanmamış olması, Neolitik Paket’le gelen her ürünün, gittiği bazı yerlerde ya kabul edilmediği ya da en azından yeniden biçimlendirilip öyle kullanıldığı şeklinde yorumlanmıştır (Özdoğan, 2005; 2011b; Perlés, 2005).

Yakındoğu, Anadolu ve Balkanlar arasında aktarılan ürünler, mimari öğeler, ölü gömme gelenekleri, ekonomik modeller, evcilleştirilmiş hayvanlar, obsidiyen ve çakmaktaşıdan yapılmış trapez ve keski ağızlı okuçları ile mermi biçimli çekirdekler ve yontmataş elemanlar, küçük buluntular, süslenme objeleri, figürinler, monokrom ve kırmızı boyalı seramik kaplar, sembolik ve ritüel anlamları olan nesneler, kültürel ve genetik bağlar, yerleşim modelleri, damga mühürler, polipod kaplar, kemik kaşık ve spatüller, cilalı baltalar, ezgi ve öğütme taşları ve özellikle çok daha erken bir evrede *naviform* çekirdekler vb. gibi daha pek çok öğeyi Anadolu’nun farklı bölgelerinde görmek mümkündür. Söz konusu bu öğelerin Yakındoğu’dan Balkanlar’a veya Balkanlar’dan Yakındoğu’ya aktarımı da büyük olasılıkla Anadolu üzerinden olmuş olmalıdır. Bu açıdan Anadolu’nun Yakındoğu ve Balkanlar arasında bir köprü görevi gördüğü ve böylece özellikle Anadolu’nun batı kesimleri, Özdoğan’a göre, bu yayılımın ilk zamanlarında “Kültürel Etkileşim Bölgesi”ni oluşturmaktaydı (Özdoğan, 2011b:419; ayrıca bakınız: Özdoğan, 1997b; 2005; 2008).

Sonuç olarak, ‘Neolitik Yaşam Şekli’nin ve onu belirleyen öğelerin yayılımı ve ortaya çıkışı açısından farklı dağılım modelleri ve göç rotaları önerilmektedir (Ayrıca bakınız: Özdoğan, 2005; Pinhasi, 2003). Bazen Doğu Akdeniz’den Yunanistan ve Balkanlara doğru denizel ve karasal olarak çizilen rota, bazen de Anadolu üzerinden Marmara Bölgesi aracılığıyla Balkanlar’a doğru çizilmektedir. Bunun yanı sıra, bazen tüm göç hipotezleri reddedilmekte ve bu yaşam şeklinin yerel öğelerin bağımsız gelişimiyle ortaya çıktığı ileri sürülmektedir (Pinhasi, 2003;

Reingruber, 2011). Ancak gerek Yakındoğu'da gerekse de Anadolu ve Avrupa'da, Holosen başlangıcına tarihlenen yaşam biçimleri ve farklı insan adaptasyonları, çoğunlukla iklimsel salınımlar ve içinde yaşanan doğal çevreyle de doğru bir orantıya sahip gibi görünmektedir.

Söz gelimi, Balkanlar ve Anadolu'nun batısında ilk Neolitik yerleşimlerin genellikle yaklaşık G.Ö. 8200'lerde ortaya çıktığı görülür. Bu tarih daha önce de ifade ettiğimiz gibi Holosen içindeki 8200 soğuma evresini temsil etmekte ve bu bölgelerin neolitikleşmesinde de önemli bir etken olarak görülmektedir (Asouti, 2009; Nikolova, 2007). Bu evrede, özellikle Anadolu'nun batısındaki Ulucak, Ege Gübre ve Yeşilova gibi yerleşimlerde tanımlanan mimari gelenek ve seramik gibi kanıtlar bu bölgenin çoğunlukla Göller Bölgesi ve İç Anadolu ile bağlantılı olduğuna işaret etmektedir (Derin, 2005: 91). Özellikle Göller Bölgesi'ndeki Badem Ağacı, Kuruçay, Hacılar ve Höyücek gibi yerleşimlerde temel mimari öğeler kerpiçtir. Benzer şekilde kerpiç kullanımı Marmara Bölgesi'nde Ilıpınar VII'de de görülmüştür. Ancak Trakya Bölgesi'nde kerpiç kullanımı, Erken Kalkolitik'le birlikte görülür. Çünkü buradaki iklimin, bu zamana kadar kerpiç mimariye uygun olmadığı anlaşılmaktadır (Derin, 2005).

Öte yandan tarımın, özellikle de buğday ve arpa gibi tahılların tarımının yapılabilmesi için belli dönemlerde sıcak ve kurak iklim koşulları gereklidir. Holosen dönemin ilk zamanlarında bu türden bir kurak iklimin Avrupa'da olmadığı ve Avrupa'nın çoğu bölgesinde daha çok, yağışlı ve sulak alanların yaygın olduğu anlaşılmaktadır (Burroughs, 2005; Mithen, 1994). Bu açıdan Avrupa'daki iklimsel koşullar bakımından Balkanlar'daki Yunanistan ve Bulgaristan gibi ülkelerin iklim ve çevre yapıları Anadolu ve Yakındoğu'ya az-çok benzer koşulları karakterize etmektedir. Dolayısıyla bu coğrafyalarda Avrupa'nın ilk Neolitik insan adaptasyonlarının ortaya çıkışı, biraz da bu durumla alakalı görünmektedir.

Dünya'nın şeklinden dolayı başta Balkanlar olmak üzere Avrupa'nın çoğu bölgesinde Holosen dönemin çevre ve iklim koşulları Anadolu ve Yakındoğu'ya nazaran biraz daha geç başlamıştır. Benzer şekilde, bu türden bir gecikme insan adaptasyonları için de söz konusudur. Tüm bunların dışında, deniz seviyelerinde yaşanan alçalma ve yükselmeler de göz önünde bulundurulmalıdır. Zira özellikle Holosen başlangıcına tarihlenen kanıtların azlığı biraz da bu durumla alakalı gibi görünmektedir. Yine söz konusu kanıtların hem Anadolu'nun batısında (Özdoğan, 1997a) hem de Yunanistan ve Bulgaristan gibi ülkelerde, alüvyonal dolgular altında olma olasılığı da göz ardı edilmemektedir (Kotsakis, 2001; Perlés, 2003b; 2004). Öte yandan, korkunç derecede hızlı büyüyen kentlerin, geçmişimize ait bu türden kanıtları tahrip etmiş olma olasılığı da söz konusudur (Perlés, 2004: 36).

Gerçekte bugün için öne sürülen tüm görüşler mevcut kanıtlar üzerinden yapılmaktadır. Özetle arkeolojik kazı ve araştırmalar devam ettiği sürece tez konumuz çerçevesinde anlatmaya çalıştığımız ve bugün için genel-geçer olan bilgilerin her an için değişme ve geçerliliğini yitirme durumunu da burada son olarak vurgulamakta yarar görmekteyiz.

SONUÇ

İnsanlık tarihinin zaman açısından önemli bir kısmını oluşturan Paleolitik Çağ'da yaşayan insanlara dair bilgilerimiz, daha önce de belirttiğimiz gibi onlardan kalan çoğunlukla yontmataş materyaller ile bazı organik hammaddelerden şekillendirilmiş alet ve bazı sanatsal sayılabilecek objelerdir. Ayrıca, birtakım yerleşim yeri düzenlemeleri ve aktiviteleri de bu açıdan önemsenmeye değerdir. Prehistorik insanların yaşam şeklini bulundukları çevre ve bu çevrede yaşayan başka insanlarla kurdukları birtakım ilişkileri anlatan hiçbir yazılı kaynak bulunmamaktadır. Her ne kadar daha Alt Paleolitik dönemden itibaren birtakım sanatsal objeler ile sembolik değerleri oldukları düşünülen işaret veya ögelere rastlıyorsak bile (Hansen, 2005), bunların bugün için tam olarak neyi ifade ettikleri bilinmemektedir. Onların besin ve beslenme modelleri, bulundukları çevreyi ve araziyi kullanma şekilleri, hammadde temini ve kullanımı, avlanma stratejileri, konut ve yerleşim yeri aktiviteleri ve yaşamlarını ilgilendiren benzer daha pek çok şey, interdisipliner çalışma yöntemleriyle elbette ki açıklanmaya çalışılmaktadır. Biz de bu gereklerden yola çıkarak 'Son Buzul Çağı ve Holosen Başlangıcında Anadolu Balkan İlişkileri' adlı tez çalışmamız kapsamında Anadolu ve Balkanlar arasındaki olası ilişkileri ve materyal kültür öğeleri arasındaki olası benzerlikleri/farklılıkları açıklamaya çalıştık.

Tezimiz kapsamında da görüldüğü gibi, Paleolitik Çağ'da yaşayan insanlar muhtemelen bölgeler arasında ve çevrelerindeki insanlarla birtakım ilişkiler kurmuşlar veya en azından kurmak zorunda kalmışlardır. Örneğin, Sédillot'a göre, karşılıklı mal veya armağanlar verilmesi geleneği herhalde binyıllara kadar uzanmaktadır. Doğrudan doğruya değiş-tokuş ticaretinin ortaya çıkabilmesi ise ancak Neolitik Çağ'la birlikte belirginleşmeye başlar. Birbirine yakın yaşayan yerleşimlerdeki insanlar yiyecek maddelerini değiş-tokuş ediyorlardı. Yerleşimler ve insanlar arasındaki mesafe arttıkça, ancak doğa ürünleri, araç gereçler ve bunların yapımında kullanılan çakmaktaşı ve kuvars gibi hammaddelerin değiş-tokuşuna dayalı ilişkiler söz konusuydu. Bu doğal maddelerin bulunmadığı alanlarda yaşayan

insanlar bunların bol olduğu yerlerle ve buralarda yaşayan insanlarla ilişkiler kurmuştur (Sédillot, 2005: 18).

Bu bağlamda, prehistorik insanların birbirleriyle neden birtakım ilişkiler kurduklarını ele alırsak karşımıza birçok neden çıkabilir. Örneğin yiyecek toplayıcılığı ve avcılık aktiviteleri ve bunlarla ilişkili gibi görünen sürekli göç hareketleri; tuz, obsidiyen, deri ve kurutulmuş balık gibi bazı hammadde ve yiyecek kaynaklarının temini; inançla ilgili veya dini sayılabilecek ritüellerin gerçekleştirildiği belli merkezler olma olasılığı; denizel kökenli olan-olmayan ve özellikle beden süslenmesinde kullanıldığı düşünülen yumuşakçaların ve bazı değerli taşların temini; tahıl, tohum, deri veya canlı hayvanların değiş-tokuşu; gruplar arası evlilikler, hayvan göçleri ve bunlara benzer daha pek çok şey, prehistorik insanların kurdukları bölgeler arası ilişkilerin nedeni ve kanıtı sayılabilir³⁵. Sédillot'un da belirttiği gibi, böylelikle bugün Belçika'da Alplerden gelme çakmaktaşı, İsviçre'de Kyklad Adalarından ve Melos'tan gelme obsidiyeni bulmaktayız (Sédillot, 2005).

Prehistorik Arkeoloji'de, farklı disiplinlerle ortaklaşa çalışmanın amaçlarından biri olası insan göç ve ilişkilerini kanıtlarıyla birlikte ortaya koymaktır. Örneğin, araştırmacılar, bazen yerleşimler veya buluntular arasındaki (özellikle prehistorik dönemlerde obsidiyen ve çakmaktaşı gibi silisli kayalardan üretilmiş yontmataş elemanlar, ezgi ve öğütme taşları, seramik kaplar, heykelcik veya figürinler, kemik ve boynuz aletler ve buna benzer daha pek çok şey) tekno-tipolojik benzerliklerden yola çıkarak birtakım ilişkileri ortaya koymaya çalışırlar. Bunun yanı sıra, obsidiyen ve çakmaktaşı gibi yontmataş aletlerin üretiminde kullanılan doğal hammaddelerin köken analizleri gibi çalışmalar da bölgeler arası bağlantıların ortaya konulmasında³⁶ oldukça önemli kanıtlardır (Afram-Stern, 2005; Doğan, 2008;

³⁵ Tarihöncesi dönemlerde ticaret, takas veya değiş-tokuş gibi faaliyetlere ve dolayısıyla insanlar ve bölgeler arasında birtakım ilişkilerin gelişmesine neden olan tüm materyal kültür öğeleri ve olasılıklar için özellikle bakınız: Doğan, 2008, *Tarihöncesi'nde Ticaret ve Değiş-Tokuş: Arkeolojik ve Etnografik Kanıtlar Işığında*, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul.

³⁶ Örneğin bugün için İç Anadolu kökenli obsidiyenin Kıbrıs Adası ve Yakındoğu'da bazı yerleşimlerdeki varlığı; bunun yanı sıra, Ege Denizi'ndeki Melos Adası kökenli obsidiyene,

Pawlikowski, 2008; Perlés, 2005; Reingruber, 2011). Yine son zamanlarda genetik çalışmalar da bu türden bölgeler arası bağlantıların ortaya konulmasında başvurulan farklı çalışma alanlarındandır (Wells, 2012).

İnsanlar ve bölgeler arası ilişkilerin kanıtları olabilecek tüm unsurlar, öncelikle adına ticaret diyebileceğimiz ve ilk kez ne zaman başladığı bir muamma olan ve genelde malların değiş-tokuşuna dayanan bir sürecin sonucunda yer değiştirmiş olmalıdırlar (Doğan, 2008; Sédillot, 2005). Ancak insan ilişkilerinin bir yerdeki kanıtı sadece somut materyaller olmasa gerektir. Örneğin Gamble göre, insanlar arasındaki ilişkiler sadece materyal kültür öğelerini içermez. Fakat aynı zamanda birtakım sembolik ve manevi anlamı olan öğeleri de içerir (Gamble, 1998). Yine Mehmet Özdoğan'ın da sıklıkla ifade ettiği üzere "Neolitik" gibi yaşam tarzları da insanların veya malların göçü şeklinde bu yaşam tarzının olmadığı bölgelere geçmiş olmalıdır. Biz de tezimiz kapsamında bu türden araştırmalardan ve olasılıklardan yararlanarak Anadolu ve Balkanlar arasındaki ilişkileri benzerlikleri/farklılıkları ortaya koymaya çalıştık.

Bu bağlamda baktığımız zaman Anadolu ve Balkanlar arasında olası ilişkilere işaret eden çok sayıda kanıt söz konusudur. Özellikle Paleolitik Çağ'da Anadolu ve Balkanlar arasında yer alan Marmara Bölgesi'ndeki kanıtlar ve bunların her iki coğrafya ile olan benzerlikleri birtakım ilişkilerin ortaya konulmasında veya insan göçlerinin bu bölge üzerinden olma olasılığını güçlendirmektedir. Ancak bu bağlamda, özellikle Anadolu'nun batısındaki Paleolitik araştırmaların azlığı ve hatta pek çok yerde hiç olmayışı bu insan göç ve ilişkilerinin açıklanmasını bugün için eldeki veriler dışında pek de mümkün kılmamaktadır. Özellikle son buzul çağında sıklıkla tekrar eden iklim değişikliklerinden Avrupa'nın batı ve kuzeyi kadar olmasa da fazlasıyla etkilendiği anlaşılan Anadolu ve Balkan coğrafyalarında insan adaptasyonlarının fazlasıyla iklimden etkilendiği görülmektedir. Özellikle deniz seviyelerinin düşüklüğü ya da Holosen'le birlikte yükselmesi ve Karadeniz ile

özellikle Batı Anadolu'daki pek çok yerleşimde rastlanmış olması insanlar ve bölgeler arasındaki ilişkilerin en somut kanıtlarını teşkil etmektedir.

Marmara arasındaki su akışının başlaması, insan aktivitelerinde tahripkar etkilere yol açmış olmalıdır. Yine dönem insanlarına ait kanıtlar, yerleşim yerleri ve belki de geçim kaynaklarının çoğu Holosen’le birlikte Akdeniz ve Karadeniz’in yükselen suları altında kalmıştır. Bu tahripkar etkiler hem Anadolu hem de tezimiz kapsamında incelediğimiz Yunanistan ve Bulgaristan için de böyle görünmektedir. Özellikle deniz seviyelerinde yaşanan değişiklikler birçok kanıtın sular altında kalmasına yol açmasının yanı sıra, insanların yıllarca yaşadıkları yerleri de terk etmelerine yol açmış olmalıdır. Yine özellikle Ege Bölgesi’ndeki (Hem Anadolu hem de Yunanistan’da) kanıtların alüvyonal dolgular altında kalmış olma olasılığı da oldukça yüksektir. Özellikle Holosen başlangıcına tarihlenen kanıtların azlığı, genelde ya araştırmaların azlığı ve yokluğu ya da bu türden jeomorfolojik olaylarla alakalı gibi görünmektedir. Hem Anadolu’da hem de Yunanistan ve Bulgaristan’da bu türden kanıtların azlığı bu durumu biraz da haklı çıkarmaktadır.

Kültürel açıdan baktığımızda, Anadolu ve Balkanlar hemen hemen benzer süreçleri yaşamış gibi görünürler. Hem materyal kültür öğeleri hem de besin ve beslenme modelleri benzer süreçleri yansıtır. Ancak bu bağlamda, Anadolu ve Balkanlar arasında, özellikle Üst Paleolitik’ten sonra kronolojik olarak hep birkaç bin yıllık bir fark veya Balkanlar açısından bir gecikme ve adaptasyonlar açısından farklılıklar söz konusudur. Dolayısıyla bu dönemden sonra Balkanlar’da görülen pek çok insan adaptasyonu Anadolu ve Yakındoğu’ya nazaran hep gelişkin bir görünüm sergiler. Örneğin Balkanlar’da Neolitik kültürlerin en gelişkin halleriyle karşımıza çıkmaları, yani Çanak-Çömleksiz Neolitik kanıtların şimdilik kaydıyla olmayışı bu kültürel süreçlerin Anadolu’da olgunlaştıktan veya gelişimini tamamladıktan sonra Balkanlar’a aktarılmış olma olasılığını güçlendirmektedir.

Öte yandan Anadolu, hem Balkanlar hem de Yakındoğu’dan bilinen tüm kültürel öğeleri, gerek Paleolitik gerekse Neolitik bağlamda bünyesinde barındırmaktadır. Anadolu’nun Yakındoğu’ya komşu bölgelerindeki yerleşimlerde bu bölgenin (Zagros veya Levant) ağırlıklı etkisi görülürken batıya doğru

Balkanlar'dan ve Karadeniz'in kuzeyinden bilinen ögeleri görmek şaşırtıcı değildir. Özellikle Karadeniz'in son buzul çağındaki kıyı çizgileri göz önünde bulundurulduğunda Balkanlar ve Karadeniz'in kuzeyi ile birtakım sosyal ve kültürel ilişkiler kanımızca göz ardı edilmemelidir. Dolayısıyla Anadolu'nun bugün için bilinen sınırları kültürel anlamda çok daha geniş bir alana yayılmış veya en azından pek çok farklı bölgeyle ilişkilere sahip gibi görünmektedir. Özellikle Anadolu'nun içerdiği zengin hammadde ve besin kaynakları ve yaşanabilir çevre ve iklim koşullarına sahip oluşu pek çok bölgeden insanları kendine çekmiş ve Anadolu böylelikle farklı kültürlerin buluşma yeri haline gelmiştir. Mehmet Özdoğan'ın da sıklıkla belirttiği gibi Anadolu'nun bazı bölgeleri -özellikle Batı Anadolu ve Marmara bölgeleri- direkt kültürel etkileşim alanları gibi görünmektedir. Bu durum sadece Neolitik Çağ'da değil Paleolitik Çağ'da da böyle görünmektedir. En azından tezimiz kapsamında bakıldığında son buzul çağından (Orta Paleolitik) Holosen başlangıcına (Mezolitik-Neolitik) değin birtakım etkileşimlerin olduğu görülmektedir. Özellikle materyal kültür ögelerindeki tekno-tipolojik benzerlikler de bir yerde bu durumu kanıtlar niteliktedir. Ancak son olarak bir kez daha vurgulamalıyız ki bu durum, şu an için mevcut kanıtlar açısından böyle görünmektedir ve bu durumun değişme olasılığı yeni kanıtlar ışığında her zaman için mümkündür. Ancak kazı ve araştırmalar devam ettiği müddetçe, hem Anadolu hem de Balkanlar arasında olası ilişkileri ortaya koyabilecek kanıtların olması ihtimali devam edecektir.

KAYNAKÇA

Açıkyol, A., (2006), *Üçağızlı Mağarası Faunasının Zooarkeolojik Açidan İncelenmesi: Capra, Capreolus, Dama ve Cervusların Morfometrik Açidan Analizi*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi.

Adam, E., (1999a), “The Upper Paleolithic Stone Industries of Epirus Their Regional Setting”, *The Palaeolithic Archaeology of Greece and Adjacent Areas: Proceedings of the Icopag Conference, Ioannina*, (Editörler: G. N. Bailey; E. Adam; E. Panagopoulou; C. Perlès; K. Zachos), *British School at Athens Studies* 3: 138-146.

Adam, E., (1999b), “Preliminary Presentation of the Upper Palaeolithic and Mesolithic Stone Industries of Theopetra Cave, Western Thessaly”, *The Palaeolithic Archaeology of Greece and Adjacent Areas: Proceedings of the Icopag Conference, Ioannina*, (Editörler: G. N. Bailey; E. Adam; E. Panagopoulou; C. Perlès; K. Zachos), *British School at Athens Studies* 3: 266-270.

Adam, E., (2007), “Looking Out for the Gravettian in Greece”, *PALEO*: 145-158.

Akçar, N.; V. Yavuz; S. Ivy-Ochs; P.W. Kubik; M. Vardar; C. Schlüchter, (2007a), “Paleoglacial Records from Kavron Valley, NE Turkey: Field and Cosmogenic Exposure Dating Evidence”, *Quaternary International*, Vol. 164-165: 170-183.

Akçar, N.; V. Yavuz; S. Ivy-Ochs; P.W. Kubik; M. Vardar; C. Schlüchter, (2007b), “Cosmogenic Exposure Dating of Snow-Avalanche Ridges Eastern Black Sea Mountains, NE Turkey”, *Quaternary International*, Vol. 167-168: 4-11.

Akçar, N.; V. Yavuz; S. Ivy-Ochs; P. W. Kubik; M. Vardar; C. Schlüchter, (2008), “A case for a Downwasting Mountain Glacier During Termination I, Verçenik Valley, Northeastern Turkey,” *Journal of Quaternary Science*: 273-285.

Albrecht, G., (1988), "Preliminary Results of the Excavation in the Karain B Cave near Antalta/Turkey: the Upper Palaeolithic Assemblages and the Upper Pleistocene Climatic Development," *Paléorient*, vol. 14/2: 211-222.

Aram-Stern, E., (2005), "The Early Neolithic Settlement in Central and Southern Greece. The Actual State of Research," *How Did Farming Reach Europe? Anatolian-European Relations From The Second Half Of The 7th Through The First Half Of The 6th Millennium Cal. BC.*, *Byzas* 2, (Editörler: C. Lichter and R. Meriç), Ege Yayınları, İstanbul: 183-194.

Arsebük, G., (2011), *Uzak Geçmişimize Dair Okumalar: Bir Derleme*, Ege Yayınları, İstanbul.

Asouti, E., (2009), "The Relationship Between Early Holocene Climate Change and Neolithic Settlement in Central Anatolia, Turkey: Current Issues and Prospects for Future Research", *Documenta Praehistorica XXXVI*: 1-5.

Aydingün, Ş.; E. Göldoğan; V. Heyd; H. Öñiz, (2010), " 2008 Yılı İstanbul Tarih Öñcesi Çağlar Yüzey Araştırması", 27. *Araştırma Sonuçları Toplantısı*, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara: 273-288.

Bailey, D. W., (2000), *Balkan Prehistory: Exclusion, Incorporation and Identity*, Routledge, London and Newyork.

Bailey, G.N, (1992), "The Palaeolithic of Klithi in its wider context", *The Annual of the British School of Athens* vol 87: 1-28.

Bailey, G.N., (1995), "Paleolithic Archaeology in Greece and the Balkans", *Current Anthropology*, Vol. 36. No. 3: 518-520.

Bailey, G. N.; P. Carter; C. Gamble; H. P. Higgs, (1983), "Asprochaliko and Kastritsa: Further Investigations of Palaeolithic Settlement and Economy in Epirus

(North-West Greece)”, *Proceedings of the Prehistoric Society* 49:15-42.

Bailey, G. N.; P. L. Carter; C. S. Gamble; H. P. Higgs; C. Roubet, (1984), “Palaeolithic Investigations in Epirus: the Results of the First Season’s Excavation at Klithi,” *The Annual of the British School of Archaeology at Athens*, vol. 79, London.

Bailey, G. N; V. Papaconstantinou; D. Sturdy, (1992), “Asprochaliko and Kokkinipilos: TL Dating and Reinterpretation of Middle Pleistocene Sites in Epirus, North-West Greece”, *Cambridge Archaeological Journal* 2, 1: 136-144.

Balkan-Atlı, N.; N. L. Silimak; F. Açıkgöz, (2006), “Kömürcü Kaletpe”, *Kazi Sonuçları Toplantısı Sayı 27, Cilt: 2*, Ankara: 383-390.

Bar-Yosef, O., (1998), “The Natufian Culture in the Levant, Threshold to the Origins of Agriculture”, *Evolutionary Anthropology* vol.6: 159-177.

Benazzi, S., (2012), “The First Modern Europeans”, *Journal of Anthropological Sciences*, Vol. 90: 1-4.

Bertram, J.K.; N. Karul, (2005), “From Anatolia to Europe: The Ceramic Sequence of Hoca Çeşme in Turkish Thrace”, *How Did Farming Reach Europe? Anatolian-European Relations From The Second Half Of The 7th Through The First Half Of The 6th Millennium Cal. BC.*, *Byzas* 2, (Editörler: C. Lichter and R. Meriç), Ege Yayınları, İstanbul: 117-129.

Bhattacharya, D.K., (1977), *Palaeolithic Europe: A Summary of Some Important Finds with Special Reference to Central Europe*, Humanities Press, Netherlands.

Bialor, P. A.; M. H. Jameson, (1962), “Palaeolithic in the Argolid”, *American Journal of Archaeology*, Vol. 66, No. 2: 181-182.

Bloedow, E. F., (1992), "The Date of the Earliest Phase Argissa Mogoula in Thessaly and Other Neolithic Sites in Greece", *Mediterranean Archaeology* 5: 49-57.

Bottema, S., (1974), *Late Quaternary Vegetation History of Northwestern Greece*, University Press, Groningen.

Bottema, S., W. Van Zeist, (1981), "Palynological Evidence for the Climatic History of the Near East 50.000-6000 BP", *Préhistoire du Levant* (Editörler: J. Cauvin; P. Sanlville), *Colloques Internationale CNRS, N. 593*, Paris: 111-132.

Braidwood R. J., (2008), *Tarihöncesi İnsanları*, (Çeviri: Bilgi Altınok) Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul.

Burroughs, W. J., (2005), *Climate Change in Prehistory: The End of The Reign of Chaos*, Cambridge University Press, New York.

Buttzer, K. W., (2008), "Physical Conditions in Eastern Europe, Western Asia and Egypt Before the Period of Agricultural and Urban Settlement", *The Cambridge Ancient History Third Edition Volume I, Part I: Prolegomena and Prehistory* (Editörler: I. E. S. Edwards; C. J. Gadd; N. G. L. Hammond), Cambridge University Press: 35-62.

Cela-Conde, C. J.; F. J. Ayala, (2007), *Human Evolution: Trails from the Past*, Oxford University Press, New York.

Childe, V. G., (2007), *Tarihte Neler Oldu?*, (Çeviri: Alâeddin Şenel-Mete Tunçay), Kırmızı Yayınları, İstanbul.

Childe, V. G., (1957), *A New Light on the Most Ancient Near East*, Evergreen Books, London.

Cullen, T., (1995), “Mesolithic Mortuary Ritual at Franchthi Cave, Greece”, *Antiquity* 69, Vol. 69, No: 263: 270-289.

Çilingiroğlu, Ç., (2005), “The Concept of ‘Neolithic Packag’: Considering its Meaning and Applicability”, *Documenta Praehistorica XXXII*: 1-13.

Çilingiroğlu, Ç., (2010), “The Appearance of Impressed Pottery in the Neolithic Aegean and its Implications for Maritime Networks in the Eastern Mediterranean”, *TÜBA-AR* 13: 9-22.

Çiner, A., (2012), “Buzul Süreçleri”, *Kuvaterner Bilimi* (Editörler: N. Kazancı ve A. Gürbüz), Ankara Üniversitesi Yayınları: 259-280.

Darlas, A., (2007), “Le Moustérien de Grèce à la Lumière des récentes recherches,” *L’anthropologie XXX*: 1-21.

Darlas, A.; H. de Lumley, (1999), “Palaeolithic Research in Kalamakia Cave, Areopolis, Peloponnese”, *The Palaeolithic Archaeology of Greece and Adjacent Areas: Proceedings of the Icopag Conference, Ioannina*, (Editörler: G. N. Bailey; E. Adam; E. Panagopoulou; C. Perlès; K. Zachos), *British School at Athens Studies* 3: 293-302.

Delpeche, F.; J. L. Guadelli, (1992), “Les Grandes Mammifères Gravettiens et Aurignaciens de la Grotte de Temnata”, (Editörler: J. K. Kozłowski; H. Laville; B. Ginter), *Temnata Cave: Excavations in Karlukovo Karst Area, Bulgaria I (1): 141-216*, Jagellonian University Press, Kraków.

Derin, Z., (2005), “The Neolithic Architecture of Ulucak Höyük”, *How Did Farming Reach Europe? Anatolian-European Relations From The Second Half Of The 7th Through The First Half Of The 6th Millennium Cal. BC.*, *Byzas* 2, (Editörler: C. Lichter and R. Meriç), Ege Yayınları, İstanbul: 85-94.

Doğan, İ. B., (2008), *Tarihöncesi'nde Ticaret ve Değiş Tokuş: Arkeolojik ve Etnografik Kanıtlar Işığında*, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul.

Drobniewicz, B.; B. Ginter; J. K. Kozłowski, (1992), “The Gravettian Sequence”, *Temnata Cave Excavations in Karlukovo Karst Area, Bulgaria*, (Editörler: J. K. Kozłowski, H. Laville, B. Ginter), *Jagellonian University Press, Kraków, Vol. 1, Part. 1*: 295-501.

Düring, B. S.; (2011), *The Prehistory of Asia Minor: from Complex Hunter-Gatherers to Early Urban Societies*, Cambridge University Press, New York.

Dzhambazov, N., (1959), “Razkopki v Peshterata Samulitsa II”, *Arkheologiya 1 (1-2)*: 47-53.

Efe, T., (1990), “1988 Yılında Kütahya, Bilecik ve Eskişehir İllerinde Yapılan Yüzey Araştırmaları”, VII. Araştırma Sonuçları Toplantısı, Ankara Üniversitesi Basımevi: 405-424.

Efe, T., (2005), “The Neolithisation in Inland Northwestern Anatolia”, *How Did Farming Reach Europe?, Anatolian-European Relations From The Second Half Of The 7th Through The First Half Of The 6th Millennium Cal. BC., Byzas 2*, (Editörler: C. Lichter and R. Meriç), Ege Yayınları, İstanbul: 107-115.

Efe, T.; I. Gatsov; P. Nedelcheva, (2012), “Keçiçayırı: A Neolithic Settlement Near Seyitgazi, Eskişehir”, *The Neolithic in Turkey: New Excavations&New Research, Western Turkey*, (Editörler: M. Özdoğan; N. Başgelen; P. Kuniholm), Archaeology&Art Publications, İstanbul: 227-236.

Elefanti, P.; E. Panagopoulou; P. Karkanis, (2008), “ The Transition from the Middle to the Upper Paleolithic in the Southern Balkans: the Evidence from the Lakonis I Cave, Greece”, *Eurasian Prehistory 5(2)*:85-95.

Erol, O., (1979), *Dördüncü Çağ (Kuvaterner) Jeoloji ve Jeomorfolojisinin Ana Çizgileri*, Ankara Üniversitesi, Dil ve Tarih –Coğrafya Fakültesi Yayınları No. 289, Coğrafya Araştırmaları Enstitüsü Yayınları No. 2, Ankara.

Erol, O., (1980), “Anadolu’da Kuvaterner Pluvial İnterpluvial Koşullar ve Özellikle Güney-İç Anadolu’da Son Buzul Çağından Bugüne Kadar Olan Çevresel Değişimler”, *Coğrafya Araştırmaları Dergisi*, Sayı 9, No 9: 5-12.

Facorellis, Y., (2003), “Radiocarbon Dating the Greek Mesolithic”, *The Greek Mesolithic, Problems and Perspectives* (Editörler: N. Galanidou ve C. Perlès), *British School at Athens Studies 10*, London: 189-198.

Felsch, R. C. S., (1973), “Die Höhle von Kephalaria, eine jungpaläolithische Siedlung in der Argolis”, *Athens Annals of Archaeology 6*:13-27.

Galanidou, N.; P. C. Tzedakis, (2001), “New AMS Dates From Upper Palaeolithic Kastritsa”, *Proceedings of the Prehistoric Society 67*: 271-278.

Galanidou, N.; C. Perlès, (2003), “An Introduction to the Greek Mesolithic”, *The Greek Mesolithic, Problems and Perspectives* (Editörler: N. Galanidou ve C. Perlès), *British School at Athens Studies 10*, London: 27-32.

Gambier, D., (1992), “Les Vestiges Humains des Niveaux Gravettiens”, *Temnata Cave: Excavations in Karlukovo Karst Area, Bulgaria Vol. I. Part. 1.*, (Editörler: J. K. Kozłowski; H. Laville; B. Ginter), Jagellonian University Press, Cracow: 217-222.

Gamble, C., (1994), “The Peopling of Europe, 700.000-40.000 Years Before the Present”, *The Oxford Illustrated Prehistory of Europe*, (Editör: B. Cunliffe), Oxford University Press, New York: 5-41.

Gamble, C., (1998), "Palaeolithic Society and the Release from Proximity: A Network Approach to Intimate Relations," *World Archaeology* 29 (3): 426-449.

Garašanin, M., (1982), "The Stone Age in the Central Balkan Area", *The Cambridge Ancient History: Second Edition Volume III, Part I: The Prehistory of the Balkan; and Middle East and the Aegean World, Tenth to Eighth Centuries B.C.* (Editörler: J. Boardman; I. E. S. Edwards; N. G. L. Hammond; E. Sollberger), Cambridge University Press: 75-186.

Gatsov, I., (1982), "The Archaeological Cultures of the Late Pleistocene and Early Holocene in the Western Black Sea Region and Their Significance for the Formation of the Neolithic Flint Industries", (Editör: J.K.Kozłowski) *Origin of the Chipped Stone Industries of the Early Farming Cultures in the Balkans*, Warsaw, Państwowe Wydawnictwo Naukowe,; 111-130

Gatsov, I., (1995), "Flint Production from the Ninth to the Sixth Millennium BC", *Prehistoric Bulgaria* (Editörler: D. W. Bailey; I. Panayotov; S. Alexandrov), *Monographs in World Archaeology No. 22*, Prehistory Press, Madison, Wisconsin:73-77.

Gatsov, I., (2001), "Epipalaeolithic/Mesolithic, Neolithic Periods Chipped Stone Assemblages From Southern Bulgaria and North West Turkey: Similarities and Differences", *TÜBA-AR IV*: 101-112.

Gatsov, I., (2003), "The Latest Result from the Technological and Typological Analysis of Chipped Stone Assemblages from Ilpınar, Pendik, Fikirtepe and Menteşe, NW Turkey", *Documenta Praehistorica XXX*: 153-158.

Gatsov, I., (2006), "Systems of Raw Material Procurement and Supply in Upper and Eastern Thrace and South Marmara Region-VII and VI Mill BC", *Analele Banatului, S. N. Archeologie-Istorie XIV, I*: 43-52.

Gatsov, I.; B. Ginter; J. Kozłowski; H. Laville; M. Pawlikowski; N. Sirakov; S. Sirakova; C. Ferrier, (1990), “Temnata Cave Near Karlukovo (Bulgaria)-an Important Geological and Archaeological Sequence in the Northern Balkans (Excavations 1984-1985)”, *Studia Praehistorica* 10: 7-43.

Gatsov, I.; M. Özdoğan, (1994), “Some Epi-Paleolithic Sites from NW Turkey: Ağacli, Domalı and Gümüşdere”, *Anatolica* XX: 97-120.

Gatsov, I.; P. Nedelcheva, (2012), “ Neolithic Chipped Stone Assemblages in Northwestern Anatolia, Turkey”, *Eurasian Prehistory* 8 (1-2): 89-95.

Gerasimidis, A.; S. Panajiotidis; G. Fotiadis; G. Korakis, (2009), “Review of the Late Quaternary Vegetation History of Epirus (NW Greece)”, *Phytologia Balcanica* 15 (1): 29-37.

Ginter, B.; J. K. Kozłowski, (1982), “Conclusions”, *Excavation in the Bacho Kiro Cave: Final Report*, (Editör: J. K. Kozłowski), Warsaw: 169-172.

Ginter, B.; Kozłowski, J. K., (1992), “The Archaeological Sequence”, *Temnata Cave, Excavations in Karlukovo Karst Area, Bulgaria*, (Editörler: J. K. Kozłowski, H. Laville, B. Ginter), *Kraków, Vol. 1, Part. 1*: 289-293.

Gladfelter, B. G., (1997), “The Ahmarian Tradition of the Levantine Upper Paleolithic: The Environment of the Archaeology,” *Geoarchaeology*, 12 (4): 363-393.

Gribbin, M.; J. Gribbin, (2005), *İnsan Olmak*, (Çeviri: Selçuk Gökölük), Dost Yayınları, Ankara.

Gribbin, J.; J. Cherfas, (2012), *İlk Şempanze-İnsanın Kökeninin Peşinde*, (Çeviri: Özge Kelekçi), Alfa Yayınları, İstanbul.

Güleç, E.; İ. Özer; M. Sağır; A. Açikkol; A. C. Erkman; İ. Baykara; H. Yılmaz, (2011), “2009 Yılı Üçağızlı Mağarası Kazısı”, *Kazı Sonuçları Toplantısı Sayı 32, Cilt: 2*, Ankara: 42-47.

Haessaerts, P.; S. Ivanova; S. Sirakova (1978), “Muselievskoto Paleolitno Nakhodishte i Negovata Geologisheska Sreda”, *Arkheologiya* 20 (4): 1-13.

Hansen, S., (2005), “‘Border Crossing’ Cultural Elements: Neolithic Figurines-East-West”, *How Did Farming Reach Europe? Anatolian-European Relations From The Second Half Of The 7th Through The First Half Of The 6th Millennium Cal. BC.*, *Byzas* 2, (Editörler: C. Lichter and R. Meriç), Ege Yayınları, İstanbul: 195-212.

Harvati, K.; E. Panagopoulou; P. Karkanis, (2003), “First Neanderthal Remains from Greece: the Evidence from Lakonis,” *Journal of Human Evolution* 45: 465-473.

Harvati, K.; E. Panagopoulou; C. Runnels, (2009), “The Paleoanthropology of Greece,” *Evolutionary Anthropology* 18: 131-143.

Higgs, E. S., (1968), “The Stone Industries of Greece”, *La Préhistoire, Problèmes et Tendances*, *Centre National de la Recherche Scientifique*, Paris: 223-235.

Higgs, E. S.; C. Vita-Finzi; D. R. Fagg, (1967), “The Climate, Environment and Industries of Stone Age Greece”, *Part III. Proceedings of the Prehistoric Society* 33: 1-29.

Hole, F.; R. F. Heizer, (1965), *An Introduction to Prehistoric Archeology*, USA.

Hublin., J.J.; F. Spoor; M. Braun; F. Zonneveld; S. Condemi, (1996), “A Late Neanderthal Associated with Upper Palaeolithic Artefacts”, *Nature* 381: 224-226.

Hublin, J.J.; S. Talamo; M. Julien; F. David; N. Connet; P. Bodu; B. Vandermeersch; M. P. Richards (2012), “Radiocarbon Dates from the Grotte du Renne and Saint-

Césaire Support a Neanderthal Origin for the Châtelperronian”, *PNAS*, Vol. 109; No. 46: 18743-18746.

Hughes, P.D.; J.C.Woodward; P.L.Gibbard, (2006), “Late Pleistocene glaciers and climate in the Mediterranean region”, *Global and Planetary Change* 46: 83-98.

Hughes, P. D.; J. C. Woodward, (2008), “Timing of Glaciation in the Mediterranean Mountains During the Last Cold Stage”, *Journal of Quaternary Science* 23(6-7):575-588.

Ivanova, S., (1987), “Le Paléolithique Supérieur de Tchoutchoura dans les Monts Rhodopes (Bulgarie)”, *L’Anthropologie* 91 (1): 241-254.

Ivanova, S., (2008), “Early Human Presence and Rock-Cut Structures in the Eastern Rhodopes”, *Geoarchaeology and Archaeomineralogy* (Editörler: R. I. Kostov; B. Gaydarska; M. Gurova), *Proceeding of the International Conference, Sofia*: 185-192.

Ivanova, S.; S. Sirakova, (1995), “Chronology and Cultures of the Bulgarian Palaeolithic”, *Prehistoric Bulgaria* (Editörler: D. W. Bailey; I. Panayotov; S. Alexandrov), *Monographs in World Archaeology* No. 22, Prehistory Press, Madison, Wisconsin: 9-54.

Jacobsen, W. T., (1976), “17,000 Years of Greek Prehistory: Excavations at Site in the Peloponnesus show evidence of Human Habitation from the Ice Age Through Neolithic Times. They Reveal the Basic Economic Foundation of the Classical Greek Civilization”, *Scientific American* vol: 234, No: 6: 76-87.

Jacobsen, W. T., (1981), “Franchthi Cave and the Beginning of Settled Village Life in Greece”, *The Journal of the American School of Classical Studies at Athens*, Vol. 50, No: 4 *Greek Towns and Cities: A Symposium*: 303-319.

Karkanis, P.; N. Kyparissi-Apostoliki; O. Bar-Yosef; S. Weiner, (1999), "Mineral Assemblages in Theopetra, Greece: A Framework for Understanding Diagenesis in a Prehistoric Cave," *Journal of Archaeological Science* (26): 1171-1172.

Kartal, G., (2008), *Karain Mağarası Orta Paleolitik Yontmataş Buluntu Topluluklarının Teknolojik Analizi*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara Üniversitesi.

Kartal, G., (2011), "Karain Mağarası B Gözü Orta Paleolitik Katlaşımının Teknolojik Analizi", *Işın Yalçınkaya'ya Armağan/Studies in Honour of Işın Yalçınkaya*, (Editörler: H. Taşkiran, M. Kartal, K. Özçelik, M. B. Kösem, G. Kartal), Bilgin Kültür Sanat Yayınları, Ankara: 133-151.

Kartal, M., (1999), *Öküzini Mağarası (Katran Dağı) Mikrolitik Endüstrisi*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi.

Kartal, M., (2003), "Anatolian Epi-paleolithic Period Assemblages: Problems, Suggestions, Evaluations and Various Approaches", *Anadolu/Anatolia* 24: 45-62.

Kartal, M., (2009), *Türkiye'de Son Avcı-Toplayıcılar: Konar Göçerlikten Yerleşik Yaşama Geçiş Epi-paleolitik Dönem*, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul.

Kartal, M., (2011), "Kuzey ve Orta-Batı Türkiye'de Epi-paleolitik-Erken Neolitik Buluntular ve Güneybatı Anadolu ile Olan Yontmataş Karşılaştırmalar", *Işın Yalçınkaya'ya Armağan/Studies in Honour of Işın Yalçınkaya*, (Editörler: H. Taşkiran, M. Kartal, K. Özçelik, M. B. Kösem, G. Kartal), Bilgin Kültür Sanat Yayınları, Ankara: 167-178.

Kayan, İ., (1996), "İznik Gölü Batısı'ndaki Ilıpınar Höyüğü Çevresinde Jeomorfolojik ve Jeo-Arkeolojik Araştırmalar", *Ege Coğrafya Dergisi* 9: 43-70.

Kazancı, N., (2012), “Kuvaterner Bilimi; Kapsamı ve Gelişimi, *Kuvaterner Bilimi* (Editörler: N. Kazancı; A. Gürbüz), Ankara Üniversitesi Yayınları: 1-16.

Kiple, K. F., (2010), *Gezgin Şölen: Gıda Küreselleşmesinin On Bin Yılı*, (Çeviri: Nurettin Elhüseyni), Yapı Kredi Yayınları, İstanbul.

Klein, G. R., (1995), “Anatomy, Behavior, and Modern Human Origins”, *Journal of World Prehistory*, vol. 9, no.2:167-198.

Koçman, A., (2004), “Yanık Ülke’nin Doğal Anıtları: Kula Yöresi Volkanik Oluşumları”, *Ege Coğrafya Dergisi* 13: 5-15.

Kotjabopoulou, E.; E. Panagopoulou; E. Adam, (1997), “The Boila Rockshelter: a Preliminary Report”, *Klithi: Palaeolithic Settlement and Quaternary Landscapes in Northwest Greece. Vol. 1: Excavation and Intra-Site Analysis at Klithi*, (Editör: G. N. Bailey), *McDonald Institute for Archaeological Research*, Cambridge: 427-437.

Kotjabopoulou, E.; E. Panagopoulou; E. Adam, (1999), “The Boila Rockshelter: Further Evidence of Human Activity in the Voidomatis Gorge”, *The Palaeolithic Archaeology of Greece and Adjacent Areas: Proceedings of the Icopag Conference, Ioannina*, (Editörler: G. N. Bailey; E. Adam; E. Panagopoulou; C. Perlès; K. Zachos), *British School at Athens Studies* 3: 197-210.

Kotsakis, K., (2001), “Mesolithic to Neolithic in Greece. Continuity, Discontinuity or Change of Course?”, *Documenta Praehistorica XXVIII*: 63-73.

Koumouzelis, M.; Kozłowski, J. K.; Nowak, M.; Sobczyk, K.; Kaczanowska, M.; Pawlikowski, M.; Pazdur, A., (1996), “Prehistoric settlement in the Klisoura Gorge, Argolid, Greece (Excavation 1993, 1994)” *Prehistoire Européenne* 8: 143–173.

Koumouzelis, M.; B. Ginter; J. K. Kozłowski; M. Pawlikowski; O. Bar-Yosef; R. M. Albert; M. L. Zając; E. Stworzewicz; P. Wojtal; A. Pazdur, (2001), “The Early

Upper Paleolithic in Greece: The Excavations in Klisoura Cave”, *Journal of Archaeological Science* 28: 515-539.

Koumouzelis, M.; J. K. Kozłowski; B. Ginter, (2003), “Mesolithic Finds from Cave 1 Klissoura Gorge, Argolid”, *The Greek Mesolithic, Problems and Perspectives* (Editörler: N. Galanidou; C. Perlès), *British School at Athens Studies* 10, London:113-122.

Kozłowski, J. K., (1975), “Badania nad Przejsciem od Srodkowego do Gornego Paleolitu na Balkanach”, *Przegląd Archeologiczny* 23: 5-48.

Kozłowski, J. K., (1979), “Le Bachokirien-La Plus Ancienne Industrie de Paléolithique Supérieur en Europe”, *Prace Archeologiczne* 23: 77-89.

Kozłowski, J. K., (1982), “La Nèolithisation de la Zone Balkano-Danubienne de Point de vue des Industries Lithiques”, *Prace Archeologiczne* 33: 131-170.

Kozłowski, J. K., (1999), “Gravettian/Epigravettian Sequences in the Balkans: Environment, Technologies, Hunting Strategies and Raw Material Procurement,” *The Palaeolithic Archaeology of Greece and Adjacent Areas: Proceedings of the Icopag Conference, Ioannina*, (Editörler: G. N. Bailey; E. Adam; E. Panagopoulou; C. Perlès; K. Zachos), *British School at Athens Studies* 3: 319-330.

Kozłowski, J.K. (2006), “Early Human Migrations: Incipient Stages of Old World Peopling”, *Diogenes* 211: 9-22.

Kozłowski, J. K.; A. D. Ginter; I. Gatsov; S. Sirakova, (1982), “Upper Paleolithic Assemblages”, *Excavation in the Bacho Kiro Cave (Bulgaria): Final Report*, (Editör: J. K. Kozłowski), Warsaw: 119-167.

Kozłowski, J.K.; M. Kaczanowska, (2004), “Gravettian/Epi-Gravettian Sequences in the Balkans and Anatolia”, *Mediterranean Archaeology and Archaeometry, Vol. 4*,

No 1: 5-18.

Kökten, İ. K., (1947), “Bazı Prehistorik İstasyonlar Hakkında Yeni Gözlemler”, *Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi Dergisi Sayı 2*: 223-236.

Kökten, İ.K., (1959), “Tarsus-Antalya Arası Sahil Şeridi Üzerinde ve Antalya Bölgesi’nde Yapılan Tarihöncesi Araştırmaları”, *Türk Arkeoloji Dergisi, Sayı VIII-2*: 10-12.

Kösem, M. B., (2000), *Öküzini Mağarası Mikrolitik Olmayan Yontmataş Alet Endüstrisi*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi.

Kuhn, S. L; (2002), “Paleolithic Archeology in Turkey”, *Evolutionary Anthropology 11*: 198-210.

Kuhn, S. L, (2004), “Upper Paleolithic Raw Material Economies at Üçağızlı Cave, Turkey”, *Journal of Anthropological Archaeology 23*: 431-448.

Kuhn, S. L.; M. C. Stiner; E. Güleç, (1999), “Initial Upper Palaeolithic in South-Central Turkey and its Regional Context: a preliminary report”, *Antiquity, Vol. 73, No. 281*: 505-517.

Kuhn, S. L.; M. C. Stiner; E. Güleç (2004), “New Perspectives on the Initial Upper Paleolithic : The View from Üçağızlı Cave, Turkey”, *The Early Upper Paleolithic Beyond Western Europe* (Editörler: P. J. Brantingham; S. L. Kuhn; K. W. Kerry), University of California Press, London: 113-128.

Kuhn, S.L; M. C. Stiner; E. Güleç; İ. Özer; H. Yılmaz; İ. Baykara; A. Açıkyol; P. Goldberg; K. M. Molina; E. Ünay; F. Suata-Alpaslan, (2009), “The Early Upper Paleolithic Occupations at Üçağızlı Cave (Hatay, Turkey)”, *Journal of Human Evolution 56*: 87-113.

Kyparissi-Apostolika, N., (1999), “The Palaeolithic Deposits of Theopetra Cave in Thessaly (Greece)”, *The Palaeolithic Archaeology of Greece and Adjacent Areas: Proceedings of the Icopag Conference, Ioannina*, (Editörler: G. N. Bailey; E. Adam; E. Panagopoulou; C. Perlès; K. Zachos), *British School at Athens Studies* 3: 232-239.

Kyparissi-Apostolika, N., (2003) “The Mesolithic in Theopetra Cave: New Data on a Debated Period of Greek Prehistory”, *The Greek Mesolithic, Problems and Perspectives* (Editörler: N. Galanidou; C. Perlès), *British School at Athens Studies* 10, London: 189-198.

Kyparissi-Apostolika, N.; G. Kotzamani, (2005), “Worlds in Transition: Mesolithic/Neolithic Lifestyles at the Cave of Theopetra, Thessaly/Greece”, *How Did Farming Reach Europe? Anatolian-European Relations From The Second Half Of The 7th Through The First Half Of The 6th Millennium Cal. BC., Byzas 2*, (Editörler: C. Lichter and R. Meriç), Ege Yayınları, İstanbul: 173-182.

Lambeck, K., (1996), “Sea-level Change and Shore-line Evolution in Aegean Greece Since Upper Palaeolithic Time”, *Antiquity* 70: 588-611.

Lichter, C., (2005), “Neolithisation of Western Anatolia. Western Anatolia in the Late Neolithic and Early Chalcolithic: the Actual State of Research”, *How Did Farming Reach Europe? Anatolian-European Relations From The Second Half Of The 7th Through The First Half Of The 6th Millennium Cal. BC., Byzas 2*, (Editörler: C. Lichter and R. Meriç), Ege Yayınları, İstanbul: 59-74.

Lewin, R., (2008), *Modern İnsanın Kökeni*, (Çeviri: Nazım Özüaydın) TÜBİTAK Yayınları, Ankara.

Ligkovanlis, S., (2011), “Megalo Karvounari Revisited”, *Thesprotia Expedition II Environment and Settlement Patterns*, (Editörler: B. Forsén ve E. Tikkala), *Papers and Monographs of the Finnish Institute at Athens Vol. XVI*: 159-180, Helsinki.

Mcintosh, J., (2006), *Handbook to Life in Prehistoric Europe*, Facts on File, New York.

Mellars, P., (1994), “The Upper Paleolithic Revolution”, *The Oxford Illustrated Prehistory of Europe*, (Editör: B. Cunliffe), Oxford University Press, New York: 42-78.

Minzoni-Déroche, A., (1992), “Üçağzlı Mağarası Kazıları ve Çevre Araştırmaları”, *Sonuçları Toplantısı Sayı XIII, Cilt 1*, Ankara: 71-84.

Mithen, J.S., (1994), “The Mesolithic Age”, *The Oxford Illustrated Prehistory of Europe*, (Editör: B. Cunliffe), Oxford University Press, New York: 79-135.

Mook, W., (1982), “Radiocarbon Dating”, *In Excavation in the Bacho Kiro Cave (Bulgaria): Final Report* (Editör: J.K. Kozłowski), Warsaw: 168.

Moundrea-Agrafioti, A., (2003), “Mesolithic Fish Hooks from the Cave of Cyclope, Youra”, *The Greek Mesolithic, Problems and Perspectives* (Editörler: N. Galanidou; C. Perlès), *British School at Athens Studies 10*, London:131-141.

Nikolova, L., (2007), Toward an Evolutionary Model of Gradual Development of Social Complexity Among the Neolithic Pottery Communities in the Balkans (Cultural-Chronological and Cultural Anthropological Problems), *A Short Walk Through the Balkans: the First Farmers of the Carpathian Basin and Adjacent Regions* (Editörler: M. Spataro; P. Biagi), *Societa Preistoria Friuli-W. G., Trieste, Quaderno 12*: 89-102.

Noiret, P., (2005), “The Aurignacian in Eastern Europe”, *Anadolu/Anatolia 29*:39-56.

Olson, S., (2008), *Hepimizin Kökeni Afrika: Genler-Irk ve Ortak Kökenimiz*, (Çeviri: Filiz Kart), Yurt Kitap-Yayın, Sır Metinler, Ankara.

Otte, M.; I. Yalçinkaya; J.M. Leotard; M. Kartal; O. Bar-Yosef; J. Kozłowski; I. L. Bayón; A. Marshack, (1995a), “The Epi-Palaeolithic of Öküzini Cave (SW Anatolia) and Its Mobiliary Art”, *Antiquity* 69: 931-944.

Otte, M.; I. Yalçinkaya; H. Taşkıran; J. Kozłowski; O. Bar-Yosef; P. Noiret, (1995b), “The Anatolian Middle Paleolithic: New Research at Karain Cave”, *Journal of Anthropological Research, Vol. 51, No. 4*: 287-299.

Otte, M.; I. Yalçinkaya; J. K. Kozłowski; O. Bar-Yosef; I. Lopez-Bayon; H. Taşkıran (1998), “Long-Term Technical Evolution and Human Remains in the Anatolian Palaeolithic”, *Journal of Human Evolution*, 34: 413-431.

Otte, M; I. Yalçinkaya; O. Bar-Yosef; J. K. Kozłowski; J.M. Léotard; H. Taşkıran; P. Noiret; M. Kartal, (1999) “ The Anatolian Palaeolithic: Data and Reflections”, *The Palaeolithic Archaeology of Greece and Adjacent Areas: Proceedings of the Icopag Conference, Ioannina*, (Editörler: G. N. Bailey; E. Adam; E. Panagopoulou; C. Perlès; K. Zachos), *British School at Athens Studies* 3: 73-85.

Otte, M.; I. López-Bayón; P. Noiret; O. Bar-Yosef; I. Yalçinkaya; M. Kartal; J. Léotard; P. Pettitt, (2003), “Sedimentary Deposition Rates and Carbon-14: the Epi-paleolithic Sequence of Öküzini Cave (Southwest Turkey)”, *Journal of Archaeological Science* 30: 325-341.

Otte, M; J. K. Kozłowski, (2004), “ La Place du Baradostien Dans L’origine du Paléolithique Supérieur d’Eurasie”, *L’anthropologie* 108: 395-406.

Özbek, M., (2011), *50 Soruda İnsanın Tarihöncesi Evrimi*, Bilim ve Gelecek Yayınları, İstanbul.

Özçelik, K., (2003), “Karain Mağarası B Gözü’nde Üst Paleolitik Sorunu”, *Anadolu/Anatolia*: 83-95.

Özçelik, K., (2011a), “Le Paléolithique Supérieur de la Turquie. Essai de Synthèse”, *Science Direct-L’anthropologie*: 600-609.

Özçelik, K., (2011b), “Karain Mağarası B Gözü Epi-paleolitik Dönem Yontmataş Endüstrisi”, *Işın Yalçınkaya’ya Armağan/Studies in Honour of Işın Yalçınkaya*, (Editörler: H. Taşkiran, M. Kartal, K. Özçelik, M. B. Kösem, G. Kartal), Bilgin Kültür Sanat Yayınları, Ankara:213-225.

Özdoğan, M., (1983), “Trakya’da Tarihöncesi Araştırmaların Bugünkü Durumu ve Bazı Sorunlar”, *Güneydoğu Avrupa Araştırmaları 10/11*: 21-58.

Özdoğan, M., (1984), “1983 Yılı Doğu Marmara ve Trakya Araştırmaları”, *Araştırma Sonuçları Toplantısı II*, Ankara: 221-232.

Özdoğan, M., (1985a), “A Surface Survey for Prehistoric and Early Historic Sites in Northwest Turkey”, *National Geographic Society Research Reports 1979 Projects* : 517-541.

Özdoğan, M., (1985b), “Marmara Bölgesi’nde Kültür Tarihi ile İlgili Bazı Sorunlar ve Bunların Çözümüne Jeomorfoloji Araştırmalarının Katkısı”, *Arkeometri Sonuçları Toplantısı I*, Ankara: 139-162.

Özdoğan, M., (1988), “Yarımburgaz Mağarası 1986 Yılı Kazı Çalışmaları”, *V. Araştırma Sonuçları Toplantısı II*, Ankara: 323-346.

Özdoğan, M., (1989), “Neolithic Cultures of Northwestern Turkey: A General Appraisal of the Evidence and Some Considerations,” *Neolithic of Southeastern Europe and Its Near Eastern Connections, International Conference 1987, Szolnok-Szeged, Varia Archaeologica Hungarica II*, Budapest: 201-215.

Özdoğan, M., (1997a), “Anatolia from the Last Glacial Maximum to the Holocene Climatic Optimum: Cultural Formations and the Impact of the Environmental Setting”, *Paleorient* vol. 23: 25-38.

Özdoğan, M., (1997b), “The Begining of the Neolithic Economies in Southern Europe: an Anatolian Perspective”, *Journal of European Archaeology* 5 (2): 1-33.

Özdoğan, M., (1998), “Tarihöncesi Dönemlerde Anadolu ile Balkanlar Arasındaki Kültür İlişkileri ve Trakya’da Yapılan Yeni Kazı Çalışmaları”, *TÜBA-AR 1*: 63-92.

Özdoğan, M., (2005), “Framework and Anatolian Roots; Westward Expansion of the Neolithic Way of Life: What We Know and What We Do Not Know”, *How Did Farming Reach Europe? Anatolian-European Relations From The Second Half Of The 7th Through The First Half Of The 6th Millennium Cal. BC.*, *Byzas 2*, (Editörler: C. Lichter and R. Meriç), Ege Yayınları, İstanbul: 13-28.

Özdoğan, M., (2007a), “Marmara Bölgesi Neolitik Çağ Kültürleri”, *Anadolu’da Uygarlığın Doğuşu ve Avrupa’ya Yayılımı; Türkiye’de Neolitik Dönem: Yeni Kazılar-Yeni Bulgular*, (Editörler: M. Özdoğan; N. Başgelen), Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul: 401-426.

Özdoğan, M., (2007b), “Bazı Genellemeler- Öngörüler”, *Anadolu’da Uygarlığın Doğuşu ve Avrupa’ya Yayılımı; Türkiye’de Neolitik Dönem: Yeni Kazılar-Yeni Bulgular*, (Editörler: M. Özdoğan; N. Başgelen), Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul: 441- 458.

Özdoğan, M., (2007c), “Neolitik Dönem: Günümüz Uygarlığının Temel Taşları”, *12000 Yıl Önce Uygarlığın Anadolu’dan Avrupa’ya Yolculuğunun Başlangıcı: Neolitik Dönem*, (Editör: N. Başgelen), Yapı Kredi Yayınları, İstanbul: 9-20.

Özdoğan, M., (2007d), “Neolitik Yaşam Biçiminin Orta Anadolu’dan Avrupa’ya Aktarımı”, *12000 Yıl Önce Uygarlığın Anadolu’dan Avrupa’ya Yolculuğunun*

Başlangıcı: Neolitik Dönem, (Editör: N. Başgelen), Yapı Kredi Yayınları, İstanbul:63-70.

Özdoğan, M., (2008), “An Alternative Approach in Tracing Changes in Demographic Composition”, *The Neolithic Demographic Transition and its Consequences*, (Editörler: J.Bocquet-Appel; O. Bar-Yosef), Springer: 139-178.

Özdoğan, M., (2011a), “Anadolu İlk Neolitik Kültürlerinin Kökeni Sorunu”, *Işın Yalçinkaya’ya Armağan/Studies in Honour of Işın Yalçinkaya*, (Editörler: H. Taşkiran, M. Kartal, K. Özçelik, M. B. Kösem, G. Kartal), Bilgin Kültür Sanat Yayınları, Ankara:227-233.

Özdoğan, M., (2011b), “Archaeological Evidence on the Westward Expansion of Farming Communities from Eastern Anatolia to the Aegean and the Balkans”, *Current Anthropology vol. 52*, Sp. 4: 415-430.

Özdoğan, M., (2011c), *50 Soruda Arkeoloji*, Bilim ve Gelecek Yayınları, İstanbul.

Özdoğan, M.; I. Gatsov, (1998), “The Aceramic Neolithic Period in Western Turkey and in the Aegean”, *Anatolica XXIV*: 209-232.

Panagopoulou, E., (2000), “The Middle Palaeolithic Assemblages of Theopetra Cave: Technological Evolution in the Upper Pleistocene”, *Theopetra Cave: Twelve Years of Excavation and Research 1987-1998*, (Editör: N. Kyparissi-Apostolika), Athens: 139-161.

Panagopoulou, E., P. Karkanis; G. Tsartsidou; E. Kotjabopoulou; K. Harvati; M. Ntinou, (2002; 2004), “ Late Pleistocene Archaeological and Fossil Human Evidence from Lakonis Cave, Southern Greece. *Journal of Field Archaeology* 29: 323-349.

Papagianni, D., (2000), "Middle Paleolithic Occupation and Technology in Northwestern Greece: The Evidence from Open-Air Sites", *BAR International Series* 882, *Hadrian Books*, Oxford.

Pawlikowski, M., (1992), "The Origin of Lithic Raw Materials", *Temnata Cave, Excavations in Karlukovo Karst Area, Bulgaria*, (Editörler: J. K. Kozłowski, H. Laville, B. Ginter), Jagellonian University Press, Kraków, Vol. 1. Part. 1: 241-286.

Pawlikowski, M., (1994), "Karain and Öküzini Caves, Turkey, General Geology of Area Preliminary Report", *Ankara Üniversitesi Türkiye Coğrafyası Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi*, 3: 351-370.

Pawlikowski, M., (2002), "Ancient Lake Near Öküzini and Karain Caves (Southern Turkey)", *La Grotte D'Öküzini: Évolution Du Paléolithique Final Du Sud-Ouest De L'Anatolie-Öküzini: Final Paleolithic Evolution in Southwest Anatolia* (Editörler: I. Yalçinkaya; M. Otte; J.K. Kozłowski; O. Bar-Yosef) *ERAUL* 96: 75-77.

Pawlikowski, M., (2008), "Stone Raw Materials as Indicators of Human Contact During the Stone Age", (Editörler: R. I. Kostov, B. Gaydarska, M. Gurova), *Proceedings of the International Conference*, Sofia: 18-21.

Pawlikowski, M.; M. Koumouzelis; B. Ginter; J. K. Kozłowski, (2000), "Emerging Ceramic Technology in Structured Aurignacian Hearts at Klisoura Cave 1 in Greece," *Archaeology Ethnology and Anthropology of Eurasia* 4(4): 19-29.

Perlès, C., (1987), "Les Industries Lithiques Taillées de Franchthi (Argolide, Grèce), Tome I: Présentation Générale et Industries Paléolithiques", *Excavations at Franchthi Cave Fascicle 3*, Indiana University Press, Bloomington-Indianapolis.

Perlès, C., (1988), "New Ways with an Old Problem: Chipped Stone Assemblages as an Index of Cultural Discontinuity in Early Greek Prehistory", *Problems in Greek Prehistory*, (Editörler: E. B. French; K. A. Wardle), Classical Press, Bristol: 484-486.

Perlès, C., (1999) “Long-term Perspectives on the Occupation of the Franchthi Cave: Continuity and Discontinuity”, *The Palaeolithic Archaeology of Greece and Adjacent Areas: Proceedings of the Icopag Conference, Ioannina*, (Editörler: G. N. Bailey; E. Adam; E. Panagopoulou; C. Perlès; K. Zachos), *British School at Athens Studies* 3: 311-318.

Perlès, C., (2003a), “The Mesolithic at Franchthi: an overview of the data and problems”, *The Greek Mesolithic: Problems and Perspectives*, (Editörler: N. Galanidou; C. Perlès), *British School at Athens Studies*, 10, London:79-87.

Perlès, C., (2003b), “An Alternate (and old-fashioned) View of Neolithisation in Greece”, *Documenta Praehistorica XXX*: 99-113.

Perlès, C., (2004), *The Early Neolithic in Greece: the First Farming Communities in Europe*, Cambridge World Archaeology, Cambridge University Press, New York.

Perlès, C., (2005), “From the Near East to Greece: Let’s reverse the focus Cultural elements that didn’t transfer”, *How Did Farming Reach Europe?, Anatolian-European Relations From The Second Half Of The 7th Through The First Half Of The 6th Millennium Cal. BC.*, *Byzas* 2, (Editörler: C. Lichter and R. Meriç), Ege Yayınları, İstanbul: 275-290.

Perlès, C.; M. Vanharen, (2010), “Black Cyclope Neritea Marine Shell Ornaments in the Upper Palaeolithic and Mesolithic of Franchthi Cave, Greece: Arguments for Intentional Heat Treatment”, *Journal of Field Archaeology*, vol. 35: 298-309.

Phillips, J. L., (2012), “The Ahmarian Tradition: Local or Pan-Levantine”, *Colloque de la 8e commission (Paléolithique supérieur) de la Ière UISPP, Liège*.

Pinhasi, R., (2003), “A New Model for the Spread of the First Farmers in Europe”, *Documenta Praehistorica XXX*: 1-47.

Pitsios, T. K., (1999), "Paleoanthropological Research at the Cave Site of Apidima and the Surrounding Region (South Pelopennese, Greece)", *Anthropologischer Anzeiger* 57 (1): 1-11.

Ponting, C., (2008), *Dünyanın Yeşil Tarihi: Çevre ve Uygarlıkların Çöküşü*, (Çeviri: Ayşe Başçı), Sabancı Üniversitesi, İstanbul.

Popov, R., (1931), "Peshterata Temnata Dupka", *Novo Nakhodishte ot Paleolita v Bulgariya*, Sofia.

Powell, J., (2003), "The Fish Bone Assemblage from the Cave of Cyclope, Youra: evidence for continuity and change", *The Greek Mesolithic: Problems and Perspectives*, (Editörler: N. Galanidou; C. Perlés), British School at Athens Studies, 10, London: 173-179.

Reingruber, A., (2011), "Early Neolithic Settlement Patterns and Exchange Networks in the Aegean", *Documenta Praehistorica XXXVIII*: 291-305.

Reisch, L., (1976), "Beobachtungen an Vogelknochen aus dem Spätpleistozön der Höhle von Kephalaria (Argolis, Grieschenlands)", *Archäologisches Korrespondenzblatt* 6: 261-265.

Richter, J., (2011), "When Did the Middle Paleolithic Begin?", *Neanderthal Lifeways, Subsistence and Technology. One Hundred Fifty Years of Neanderthal Study*, (Editörler: N. J. Conard; J. Richter), *Vertebrate Paleobiology and Paleoanthropology Series*, Springer: 7-14.

Rigaud J. P.; G. Lucas, (2002), "The First Aurignacian Techno-complexes in Europe: a Revision of the Bachokirian", *Towards a Definition of the Aurignacian: Proceedings of the Symposium Held in Lisbon, Portugal*: 277-286.

Rink, W. J.; H. P. Schwarcz; R. Grün; I. Yalçinkaya; H. Taşkıran; M. Otte; H. Valladas; N. Mercier; O. Bar-Yosef; J. Kozłowski, (1994), “ESR Dating of the Last Interglacial Mousterian at Karain Cave, Southern Turkey”, *Journal of Archaeological Science* 21: 839-849.

Roubet, C., (1997), “The Lithic Domain at Klithi: Technology of Production and the Chaîne Opératoire”, *Klithi: Palaeolithic Settlement and Quaternary Landscapes in Northwest Greece. Vol. 1: Excavation and Intra-Site Analysis at Klithi*, (Editör: G. N. Bailey), *McDonald Institute for Archaeological Research*, Cambridge: 125-154.

Runnels, C., (1988), “A Prehistoric Survey of Thessaly: New Light on the Greek Middle Paleolithic”, *Journal of Field Archaeology* 15: 277-290.

Runnels, C., (1995), “The Stone Age of Greece from the Palaeolithic to the Advent of the Neolithic”, *American Journal of Archaeology* 99 (4): 699-728.

Runnels, C., (2001), “Review of Aegean Prehistory IV: The Stone Age of Greece from the Palaeolithic to Advent of the Neolithic, with Addendum: 1995-1999”, *Aegean Prehistory: a Review* (Editör: T. Cullen), *Archaeological Institute of America*, Boston: 225-258.

Runnels, C., (2009), “Mesolithic Sites and Surveys in Greece: A Case Study from the Southern Argolid”, *Journal of Mediterranean Archaeology* 22(1): 57-73.

Runnels, C.; M. Özdoğan, (2001), “The Paleolithic of the Bosphorus Region, NW Turkey”, *Journal of Field Archaeology* 28: 69-92.

Runnels, C.; T. H. Van Andel, (1993a), “A Handaxe from Kokkinopilos, Epirus, and its Implications for the Paleolithic of Greece”, *Journal of Field Archaeology* 20: 191-203.

Runnels, C.; T. H. Van Andel, (1993b), “The Lower and Middle Paleolithic of

Thessaly, Greece”, *Journal of Field Archaeology* 20: 299-317.

Runnels, C.; T. H. Van Andel, (1999), “The Palaeolithic in Larisa, Thessaly”, *The Palaeolithic Archaeology of Greece and Adjacent Areas: Proceedings of the Icopag Conference, Ioannina*, (Editörler: G. N. Bailey; E. Adam; E. Panagopoulou; C. Perlès; K. Zachos), *British School at Athens Studies* 3: 215-220.

Runnels, C.; T. H. Van Andel, (2003), “The Early Stone Age of the Nomos of Preveza: Landscape and Settlement”, *Landscape Archaeology in Southern Epirus, Greece I*, (Editörler: J. Wiseman; K. Zachos), *American School of Classical Studies at Athens*: 47-134.

Runnels, C.; T. H. van Andel; K. Zachos; P. Paschos, (1999), “Human Settlement and Landscape in the Preveza Region (Epirus) in the Pleistocene and early Holocene”, *The Palaeolithic Archaeology of Greece and Adjacent Areas: Proceedings of the Icopag Conference, Ioannina*, (Editörler: G. N. Bailey; E. Adam; E. Panagopoulou; C. Perlès; K. Zachos), *British School at Athens Studies* 3: 120-129.

Runnels, C.; T. H. Van Andel; B. Cullen, (2003), “Early Upper Palaeolithic Spilaion: an Artifact-Rich Surface Site, ”, *Landscape Archaeology in Southern Epirus, Greece I*, (Editörler: J. Wiseman; K. Zachos), *American School of Classical studies at Athens*: 135-156.

Ryan F. B., William; W. C. Pitman, (2011), *Nuh Tufanı: Tarihi Değiştiren Olaya İlişkin Yeni Bilimsel Keşifler*, (Çeviri: Dursun Bayrak), Ayrıntı Basımevi, Ankara.

Sakıncı, M., (2011), *50 Soruda Yerin Evrimi*, Bilim ve Gelecek Yayınları, İstanbul.

Sampson, A., (1998), “The Neolithic and Mesolithic Occupation of the Cave opf Cyclope, Youra, Alonnessos, Greece”, *British School at Athens* 93: 1-22.

Sampson, A., (2005), “New Evidence from the Early Productive Stages in the Aegean Basin from the 9th to 7th Millennium BC”, *How Did Farming Reach Europe?*, *Anatolian-European Relations From The Second Half Of The 7th Through The First Half Of The 6th Millennium Cal. BC.*, Byzas 2, (Editörler: C. Lichter and R. Meriç), Ege Yayınları, İstanbul: 131-141.

Sampson, A.; J. K. Kozłowski; M. Kaczanowska, (2003), “Mesolithic Chipped Stone Industries from the Cave of Cyclope on the Island of Youra (Northern Sporades)”, *The Greek Mesolithic: Problems and Perspectives*, (Editörler: N. Galanidou; C. Perlés), British School at Athens Studies, 10, London: 123-130.

Sampson, A.; J. K. Kozłowski; M. Kaczanowska; A. Budek; A. Nadachowski; T. Tomek; B. Miekina, (2009), “Sarakenos Cave in Boeotia, from Palaeolithic to the Early Bronze Age”, *Eurasian Prehistory* 6 (1-2):199-231.

Sarıkaya, M. A., (2012), “Kuvaterner Buzullaşmaları; Yayılımı ve Zamanlaması”, *Kuvaterner Bilimi*, (Editörler: N. Kazancı; A. Gürbüz), Ankara Üniversitesi Yayınları, Ankara: 41-58.

Sarıkaya, M. A.; M. Zreda; A. Çiner, (2008), “Glaciations and Paleoklimatic Variations on Mount Erciyes, Central Turkey, Since Last Glacial Maximum, Inferred from ³⁶CI Cosmogenic Dating and Glacier Modeling”, *Quaternary Science Reviews*, Vol. 28, no. 23-24: 2326-2341.

Sarıkaya, M. A.; M. Zreda; C. Zweek, (2009), “Cold and Wet Last Glacial Maximum on Mount Sandıras, SW Turkey, Inferred from Cosmogenic Dating and Glaciers Modeling”, *Quaternary Science Reviews*, Vol. 27, No. 7-8: 769-780.

Schrenk, F.; S. Müller, (2009), *The Neanderthals*, Routledge, New York.

Sédillot, R., (2005), *Değiş Tokuştan Süpermarkete: Tarih Boyunca Ticaretin Öyküsü*, (Çeviri: Esat Mermi Erendor), Dost Yayınları, Ankara.

Séfériadés, M., (2007), "Complexity of the Processes of Neolithization: Tradition and Modernity of the Aegean World at the Dawn of the Holocene Period (11-9 kyr)", *Quaternary International* 167-168:177-185.

Sirakov, N., (1983), "Reconstruction of the Middle Palaeolithic Flint Assemblages From the Cave Samuilitsa II (Northern Bulgaria) and Their Taxonomical Position Seen Against the Palaeolithic of Southeastern Europe, *Folia Quaternaria* 55: 25-36.

Sirakov, N., (1992), "Introduction: Historical Background", *Temnata Cave: Excavations in Karlukovo Karst Area, Bulgaria Vol. I. Part. 1.*, (Editörler: J. K. Kozłowski; H. Laville; B. Ginter), Jagellonian University Press, Cracow: 13-31.

Sirakov, N.; J. K. Guadelli; S. Ivanova; S. Sirakova; M. Boudadi-Maligne; I. Dimitrova; Fernandez Ph.; C. Ferrier; A. Guadelli; D. Iordanova; N. Iordanova; M. Kovatcheva; I. Krumov; J.-Cl. Leblanc; V. Miteva; V. Popov; R. Spassov; S. Taneva; T. Tsanova; (2010), "An Ancient Continuous Human Presence in the Balkans and the Beginnings Of Human Settlement in Western Eurasia: A Lower Pleistocene Example of the Lower Palaeolithic Levels in Kozarnika Cave (North-Western Bulgaria)", *Quaternary International*, 223-224: 94-106.

Sitlivly, S.; K. Sobczyk; P. Karkanas; M. Koumouzelis, (2008), "Middle Palaeolithic Industries of Klissoura Cave, Greece", *BAR International Series* (Editörler: A. Darlas; D. Mihailović), *UISPP Congresso Vol. 17, Proceedings of the XV World Congress (Lisbon, 4-9 September, 2006), Session C33*: 39-49.

Slimak, L.; B. Dinçer, (2007), "Kaletepe Deresi 3. Orta Anadolu'da tabakalanma veren bir ilk Paleolitik Çağ Yerleşmesi", *TÜBA-AR* 10: 33-49.

Sordinas, A., (1969), "Investigations in the Prehistory of Corfu During 1964-1966", *Balkan Studies* 10(2): 393-424.

Sordinas, A., (2003), "The 'Sidarian': Maritime Mesolithic Non-Geometric Microliths in Western Greece", *The Greek Mesolithic: Problems and Perspectives*, (Editörler: N. Galanidou; C. Perlès,), *British School at Athens Studies 10*, London: 89-97

Starkovich, B. M., (2011), *Trends in Subsistence from the Middle Paleolithic Through Mesolithic at Klissoura Cave 1 (Peloponnese, Greece)*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, The University of Arizona.

Stiner, C.M; N. D. Munro, (2011), "On the Evolution of Diet and Landscape During the Upper Paleolithic Through Mesolithic at Franchti Cave (Peloponnese, Greece)", *Journal of Human Evolution 60*: 618-636.

Stiner, M.C.; S. L. Kuhn; E. Güleş, (2013), "Early Upper Paleolithic Shell Beads at Üçağızlı Cave I (Turkey): Technology and the Socioeconomic Context of Ornament Life-Histories", *Journal of Human Evolution vol. 64-5*: 380-398.

Stringer C. B.; F. C. Howell; J. K. Melentis, (1979), "The Significance of the Fossil Hominid Skull from Petralona, Greece," *Journal of Archaeological Science, Vol: 6-3*: 235-253.

Svaboda, J.; Simàn, K., (1989), "The Middle-Upper Palaeolithic in Southeastern Central Europe (Czechoslovakia and Hungary)", *Journal of World Prehistory, Vol-3, No-3*: 283-323.

Şahin, M.; B. Dinçer; T. Zimmermann, (2009), "Neue Fundplätze des Älteren Paläolithikums bei Bursa in Nordwestanatolien (TURKEI)", *Archäologisches Korrespondenzblatt 39*: 153-162.

Şenkul, Ç.; U. Doğan, (2012), "Vegetation and Climate of Anatolia of Adjacent Regions During the Last Glacial Period", *Quaternary International xxx*: 1-13.

Şenyürek, S. M., (1949), “Türk Tarih Kurumu Adına Yapılan Karain Kazısında Bulunan İki Fosil Dişe Dair Kısa Rapor”, *Belleten. C. XIII, Sayı 52*, Ankara: 833-834.

Thissen L., (2005), “Coming to Grips with the Aegean in Prehistory: an Outline of the Temporal Framework, 10.000-5500 cal BC,” *How Did Farming Reach Europe?, Anatolian-European Relations From The Second Half Of The 7th Through The First Half Of The 6th Millennium Cal. BC., Byzas 2*, (Editörler: C. Lichter and R. Meriç), Ege Yayınları, İstanbul: 29-40

Turoğlu, H., (2011), *Buzullar ve Buzul Jeomorfolojisi*, Çantay Yayıncılık, İstanbul.

Tourloukis, E., (2010), *The Early and Middle Pleistocene Archaeological Record of Greece: Current Status and Future Prospects*, Laiden University Press.

Tsanova, T.; N. Zwyns; L. Eizenberg, N. Teyssandier; F. Le Brun-Ricalens; M. Otte, (2012), “Le plus petit dénominateur commun: réflexion sur la variabilité des ensembles lamellaires du Paléolithique supérieur ancien d’Eurasie. Un bilan autour des exemples de Kozarnija (Est des Balkans) et Yafteh (Zagros Central)”, *L’anthropologie 116*: 469-509.

Valladas, H.; N. Mercier; L. Froget; J.L. Joron; J.L. Reyss; P. Karkanas; E. Panagopoulou; N. Kyparissi-Apostolika (2007), “TL age-estimates for the Middle Palaeolithic layers at Theopetra cave (Greece)”, *Quaternary Geochronology 2*:303-308.

Van Andel, T. H., (1989), “Late Quaternary Sea-level Changes and Archaeology”, *Antiquity 63*: 733-745.

Van Andel, T. H., (2002), “The Climate and Landscape of the Middle Part of the Weichselian Glaciation in Europe: The Stage 3 Project”, *Quaternary Research 57*:2-

8.

Van Andel, T. H.; J. C. Shackleton, (1982), "Late Paleolithic and Mesolithic Coastlines of Greece and the Aegean", *Journal of Field Archaeology* 9: 445-454

Van Andel, T.H. .; P. C., Tzedakis, (1996), "Palaeolithic Landscapes of Europe and Environs, 150.000-25.000 Years Ago: An Overview", *Quaternary Science Reviews*, Vol. 15: 481-500.

Van Andel, T.H.; C. Perissoratis (2006), "Late Quaternary Depositional History of the North Evvoikos Gulf, Aegean Sea, Greece", *Marine Geology* 232: 157-172.

Van Andel, T. H.; C. Runnels, (1995), "The Earliest Farmers in Europe", *Antiquity* 69: 481-500.

Van Zeist, W.; S. Bottema, (1991), "Late Quaternary Vegetation of Near East", *Beihefte zum Tübinger Atlas Des Vorderen Orients Reihe A (Natur-wissenschaften)*, Wiesbaden.

Wells, S., (2012), *Genetik Bir Macera: İnsanın Yolculuğu. Afrika'daki doğum yerimizden dünyanın uzak köşelerine doğru yaptığımız yolculuğun hikayesi*, (Çeviri: U. Yener Kaya), Yurtkur Kitap-Yayın, Ankara.

Wijmstra, T. A., (1969), "Palynology of the First 30 Metres of a 120 m Deep Section in Northern Greece", *Acta Botanica Neerlandica* 18 (4): 511-527.

Wright, E. H.; B. Ammann; I. Stefanova; J. Atanassova; N. Margalitadze; L. Wick; T. Blyakharchuk, (2003), "Late-glacial and Early Holocene Dry Climates from the Balkan Peninsula to Southern Siberia", (Editör: Spassimir Tonkov), *Festschrift in Honour of Elissaveta Bozilova*: 127-136.

Yalçinkaya, I., (1989), *Alt ve Orta Paleolitik Yontmataş Endüstrileri Biçimsel*

Tipolojisi ve Karain Mağarası, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara.

Yalçinkaya, I., (1991), “1990 Yılı Karain Kazıları”, *Kazı Sonuçları Toplantısı Sayı 13, Cilt I*: 33-54, Çanakkale.

Yalçinkaya, I.; M. Otte; O. Bar-Yosef; J. Kozłowski; J. M. Léotard; H. Taşkıran, (1993), “The Excavations at Karain Cave, Southwestern Turkey: An İnterim Report”, (Editörler: D. L. Olszewski ve H. L. Dibble), *University Museum Monograph 78*, Philedelphia : 101-107.

Yalçinkaya, I.; J. M. Leotard; M. Kartal; M. Otte; O. Bar-Yosef; I. Carmi; A. Gautier; E. Gilot; P. Goldberg; J. Kozłowski; D. Lieberman; I. Lopez-Bayon; M. Pawlikowski; St. Thiebault; V. Ancion; M. Patou; A. Emery-Barbier; D. Bonjean, (1995), “Les Occupations Tardiglaciaires Du Site D’Öküzini (Sud-Ouest De La Turquie) Résultats Preliminaires”, *L’Anthropologie Tome 99*: 562-583.

Yalçinkaya, I.; H. Taşkıran; K. Özçelik; M. B. Kösem, (2011), “2011 Yılı Karain Mağarası Kazıları”, *Kazı Sonuçları Toplantısı Sayı 32, Cilt 3*: 22-35, Ankara.

Yalçinkaya, I.; K. Özçelik, (2012), “Karain Mağarası’nın Kültürel ve Çevresel Verileri Işığında Anadolu Orta Paleolitik’inin Değerlendirilmesi”, *ADALYA, Sayı XV*: 1-12.

Yaman, İ. D., (2012), “Karain Mağarası B Gözü’nde Tespit Edilen Arkeolojik Hiatüsler”, *Ankara Üniversitesi, Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi, Cilt/Volume: LII, Sayı/Number 2*: 167-180.

Yaman, İ. D., (2013), *Orta Paleolitik Dönem’de Sedimentoloji ve Yontmataş Analizleri Işığında Karain Mağarası E ve B Gözleri Bağlantısı*, Ankara Üniversitesi, Yayınlanmamış Doktora Tezi.

Zambetakis-Lekkas, A.; P. Elefanti, (2007). “Micropaleontology and Biostratigraphy

Efficient Tools in Archaeological Research: Raw Material Provenance in the Upper Palaeolithic Kastritsa Cave, Ioannina Region (Greece)", *Bulletin of Geological Society of Greece Vol. XXXX*: 1874-1879.

Zilhão, J.; F. D'Errico, (2003), "The Chronology of the Aurignacian and Related Technocomplexes. Where do we stand?", *The Chronology of the Aurignacian and of the Transitional Technocomplexes: Dating, Stratigraphies, Cultural Implications*", (Editörler: J. Zilhão; F. D'Errico), *Proceedings of Symposium 6.1 of the XIVth Congress of the UISSP (University of Liège, Belgium, September 2-8, 2001)*, *Trabalhos De Arqueologia* 33: 313-350.

YARARLANILAN İNTERNET SİTELERİ

<http://www.aip.org/history/climate/floods.htm>

http://www.biltek.tubitak.gov.tr/merak_etiklerininiz/index.php?kategori_id=11&soru_id=4263

<http://www.elsevier.com/locate/jas>

<http://www.jstor.org/page/info/about/policies/terms.jsp>

http://karlukovo.lukovit.com/images/nature/nature_12.jpg

http://www.turkcebilgi.org/bilim/cografya/iklim-degisikligi-31851_5.html

<http://www.yaziyaz.net/SerbestKursu/index.php/bilim/81-buzul-caglari.html>

LEVHA AÇIKLAMALARI

LEVHA 1: 1-Balkanlar Haritası.

2-Sarıya boyanmış alanlar, Balkanlar ve Anadolu’da tezimiz kapsamında incelediğimiz bölgeleri temsil etmektedir: Türkiye, Bulgaristan ve Yunanistan.

LEVHA 2: 1-Tez çalışma alanının uzaydan görünümü.

2-İskandinav ve Grönland buzullarının son buzul çağı’ndaki görünümü.

LEVHA 3: 1-G.Ö. 65 binde, Oksijen İzotop Safha (OIS) 4 te Avrupa Kıtası’nın görünümü ve İskandinav buzul örtüsünün yayılım sınırı. Bu evrede buzullaşmalardan dolayı deniz seviyesi 75 metre daha düşüktür. Bulutsu desenler: buzul örtülerini; siyah: kıyısal ovaları; pod: kutup çölü; t/s:tundra ve soğuk step karışımı; st:kurak ve soğuk step; sde:yarı çöl; des:çöl; sav: Sahelian savanı ya da park ormanı. (Van Andel ve Tzedakis,1996: 494).

2- Prehistorik Avrupa’da son buzul doruğu buzullaşmalarını gösteren harita (Paul Mellars, 1994).

LEVHA 4: 1-Son buzul doruğunda Ege ve Ionia denizlerinin kıyısal alanları, -130 metre (Van Andel ve Shackleton, 1982).

2-9000 yıl öncesinde Ege ve Ionia denizlerinin kıyısal alanları, -36 metre (Van Andel ve Shackleton, 1982).

LEVHA 5: 1-Karain Mağarası yerleşiminin dıştan görünümü.

2- Karain Mağarası E Gözü ana dolgunun güney kesiti (Yalçınkaya ve Özçelik, 2012).

LEVHA 6: 1-Karain Mağarası B Gözü dıştan görünüm (Karain Mağarası Kazı Arşivi).

2- Karain B Gözü, kuzey kesiti (Karain Mağarası Kazı Arşivi).

LEVHA 7: 1-Öküzini Mağara yerleşiminin dıştan görünümü (Öküzini Mağarası Kazı Arşivi).

2- Üçağızlı Mağara yerleşiminin planı ve konumu (Stiner ve diğ., 2013: 383).

LEVHA 8: Üçağızlı Mağarası erken Üst Paleolitik (*Initial Upper Paleolithic*) düzeltili aletleri : (1–2) Seviye F; (3, 8,9) Seviye H; (4,6) Seviye H2–3; (5) Seviye G; (7, 10) Seviye Fb-c; (11,12) Seviye I (Kuhn ve diğ., 2009: 95).

LEVHA 9: *Ahmarian* düzeltili aletler: (1–5, 7, 8) Seviye B1–3; (6,10) Seviye B; (9) Seviye C (Kuhn ve diğ., 2009: 94).

LEVHA 10: 1-Üçağızlı Mağarası stratigrafisi (Kuhn ve diğ., 2009: 89).

2- Bulgaristan'daki önemli Paleolitik yerleşim yerlerini gösteren harita.

LEVHA 11: 1-Bacho Kiro Mağarası Orta Paleolitik dönem (Tabaka 13-12, *Mousterian*) endüstrisi (Ivanova ve Sirakova, 1995).

2- Chuchura (Orpheus I) yontmataş buluntu topluluğu (Ivanova ve Sirakova, 1995).

LEVHA 12: Muselievo yerleşimi, yaprak biçimli uçlar ve Orta Paleolitik dönem yontmataş endüstrisi (Ivanova ve Sirakova, 1995).

LEVHA 13: 1-Kozarnika Mağarası erken Üst Paleolitik dilgi-dilgicik endüstrisi (Tsanova ve diğ., 2012: 477).

2- Shiroka Polyana Üst Paleolitik dönem yontmataş endüstrisi: 269, *Pesht* Tip çekirdek; 270, delgi; 271-272, çekirdekler (Ivanova ve Sirakova, 269).

LEVHA 14: Temnata Mağarası *Gravettian* ve *Epi-gravettian* yontmataş endüstrisi (Kozlowski, 1999).

LEVHA 15: Yunanistan'daki önemli Paleolitik yerleşim yerlerini gösteren harita (Starkovich, 2011: 55).

LEVHA 16: Asprochaliko Kaya Sığınağı *Basal Mousterian* endüstrisi (Papagianni, 2000, 114).

LEVHA 17: Asprochaliko Kaya Sığınağı *Micro* veya *Üst Mousterian* olarak tanımlanan yontmataş endüstrisi: **1-4**, *Pseudo-levallois* yongalama tekniği; **5-12**, Asprochaliko *pseudo-levallois* uçlar; **13-15**, *Micro Mousterian* endüstriyi tanımlayan diğer materyaller (Papagianni, 2000: 115).

LEVHA 18: Asprochaliko yontmataş endüstrisi: **1**, yonga çekirdeği; **2-3**, dilgicik; **4**, önkazıyıcı; **5**, dilgicik aletler (Ölçek 1:1) (Adam, 1999a: 139).

LEVHA 19: Franchthi Mağarası *Üst Mezolitik Evre*'ye ait mikrolitik yontmataş endüstrisi (Perlés, 2004: 33).

LEVHA 20: Franchthi Mağarası *Üst Mezolitik Evre*'ye ait makrolitik yontmataş endüstrisi (Perlés, 2004: 32).

LEVHA 21: Franchthi Mağarası erken Neolitik *Evre*'ye ait Mezolitik gelenekli yontmataş endüstrisi (Perlés, 2004: 47).

LEVHA 22: 1-Franchthi Mağarası Final Mezolitik keski ağızlı ok uçları ve erken Neolitik (*Initial Neolithic*) trapezler (Perlés, 2004: 48).

2- Grava Kaya Sığınağı yontmataş endüstrisi (Adam, 2007).

LEVHA 23: Kalamakia Mağarası *Mousterian* endüstrisi (Darlas, 2007: 14).

LEVHA 24: Kalamakia Mağarası yontmataş endüstrisi ve kazıyıcı olarak kullanılmış olduğu düşünülen deniz (**Figür 12-13**) kabukları (Darlas, 2007: 15).

LEVHA 25: Kastritsa yontmataş endüstrisi: **1-7.** tabakalar: **1**, çekirdek; **2**, dilgi; **3**, dilgicik; **4**, omuzlu uç;), Gravett uç; **6**, sırtlı dilgicik; **8-11.** tabakalar: **8**), iki ucu budanmış dilgi; **9**, çoklu taşkalem; **10**, omuzlu uç, **11**, sırtlı dilgicik (Ölçek 1:1) (Adam, 2007: 144).

LEVHA 26: Kastritsa yontmataş endüstrisinden seçilmiş bazı parçalar (Adam, 2007: 145).

LEVHA 27: Klissoura Mağara 1 Üst *Epi-gravettian* yontmataş endüstrisi (Tabaka IIa): **1**, *gravette* uç; **2**, düzeltili dilgi; **4,5,7,8**, uçlu düzeltili dilgiler; **3-6**, önkazıyıcılar (Koumouzelis ve diğ., 2001: 523).

LEVHA 28: Klissoura Mağara 1 Alt *Epi-gravettian* (Tabaka IIb): **1**, mikro *gravet* uç; **2**, sırtlı dilgi; **4, 5, 6**, düzeltili (ve uçlu) dilgiler; **3, 6, 8**, önkazıyıcılar (Koumouzelis ve diğ., 2001: 524).

LEVHA 29: Klissoura Mağara 1 *Aurignacian* yontmataş endüstrisi (Tabaka III): **1–11**, önkazıyıcılar; **12–14**, düzeltili ve uçlu dilgiler; **15-16**, sırtlı dilgiler; **17–21**, sırtlı dilgicikler; **22-23**, mikro düzeltili dilgicikler (Koumouzelis ve diğ., 2001).

LEVHA 30: Klissoura Mağara 1, erken Üst Paleolitik yontmataş endüstrisi: **1-12**, kavisli sırtlı dilgiler; **13-16**, mikrolitik budamalılar (Koumouzelis ve diğ., 2001: 536).

LEVHA 31: Klissoura Mağara 1, Orta Paleolitik dönem (*Mousterian*) endüstrisi (Darlas, 2007: 11).

LEVHA 32: 1-Klithi Üst Paleolitik dönem yontmataş endüstrisi: **1**, çekirdek; **2**, dilgimsi yonga/dilgicik; **3**, önkazıyıcı; **4**, saplı/omuzlu parça; **5-6**, sırtlı dilgicikler (Kozłowski, 1999: 145).

2-Epirus Bölgesi'ndeki kırmızı (*Redbeds*) yataklar (Ligkovanlis, 2011).

LEVHA 33: 1-2- Lakonis 1 mağara yerleşiminin konumu (Panagopoulou ve diğ., 2002-2004: 325)

LEVHA 34: Lakonis I mağara yerleşimi Orta Paleolitik yontmataş buluntu topluluğu. **1**, *quina* kazıyıcı; **2**, disk biçimli çekirdek üzerine taş delgi; **3**, yonga; **4**, dişlemeli alet; **5-10**, düzeltili *levallois* uçlar; **6**, iç yüzden düzeltili kenar kazıyıcı; **7**, *levallois* dilgi; **8**, budamalı dilgi üzerine delgi; **9**, *levallois* çekirdek (Panagopoulou ve diğ., 2002; 2004: 335).

LEVHA 35: Lakonis I mağara yerleşimi erken Üst Paleolitik (*Initial Upper Paleolithic*) yontmataş buluntu topluluğu. **1**, iki kutuplu dilgicik çekirdeği; **2**, Uç; **3**, tepeli dilgi; **4-8**, düzeltili dilgiler; **5** birleşik (Kompozit) alet; **6**, iki yüzeyli kenar kazıyıcı; **7**, kırık kenar üzerine taş delgi; **9**, çekirdek; **10**, ucu budanmış *Aurignacian* dilgi; **11-13**, kenarları düzeltili dilgicikler; **14-15**, dilgicik; **16**, ucu budanmış yonga; **17**, yongalı *levallois* çekirdek üzerine dilgicik çekirdeği; **18**, çekirdek tablası; **19**, omurgalı kazıyıcı/çekirdek (Panagopoulou ve diğ., 2002; 2004: 338).

LEVHA 36: 1-2- Lakonis I mağarası Ia ve Ib açmalarının profil fotoğrafları ve tarihlerle eşleştirmesi (Panagopoulou ve diğ., 2002; 2004: 330).

LEVHA 37: Yunanistan'daki fosil insan kalıntıları: **A)** Petralona İnsanı, önden ve profilden (yandan) görünüm; **B)** Apidima İnsanı, önden ve üstten görünüm (Harvati ve diğ., 2009: 137).

LEVHA 38: Theopetra *Mousterian* buluntu topluluğu (Darlas, 2007: 9).

LEVHA 39: Theopetra Mağarası *Charentian* (*Quina* Tip) yontmataş buluntuları (Darlas, 2007: 9).

LEVHA 40: Theopetra Mağarası insan ayak izleri.

LEVHA 41: 1-Karain E, *Charentian*: kenar kazıyıcılar (Yalçınkaya ve Özçelik, 2012).

2- Karain E, *Proto-charentian* dişlemeli parça (Yalçınkaya ve Özçelik, 2012).

LEVHA 42: 1-Karain E, *levallois* çekirdekler (Yalçınkaya ve Özçelik, 2012).

2- Karain E “Balkan Tip” iki yüzeyli (Yalçınkaya ve Özçelik, 2012).

LEVHA 43: Kokkinopilos yüzey buluntuları (Papagianni, 2000: 195).

LEVHA 44: Kokkinopilos Orta Paleolitik (*Mousterian*) dönem yontmataş endüstrisi (Papagianni, 2000: 197).

LEVHA 45: 1-Ankara Üniversitesi Prehistorya (Tarih Öncesi Arkeolojisi) Anabilim Dalı Laboratuvarı'nda bulunan iki yüzeyli yaprak biçimli uç. Taşkiran'a göre bu uç, Karain Mağarası'nın tahrip edilmiş dolguları arasında ortaya çıkarılmıştır (Taşkiran'la kişisel görüşme).

2-1, Almaşık *Dufour*; **2,** dorsal *Dufour*; **3,** düzeltili dilgicik; **4,** kısmi düzeltili dilgicik **5,** iki kenarı düzeltili dilgicik; **6,** iç yüzde devamlı düzeltili dilgicik; **7,** iç yüzde kısmi düzeltili dilgicik; **8-9,** iki kenarı iç yüzde devamlı düzeltili dilgicikler; **10,** almaşık kısmi düzeltili dilgicik; **11,** almaşık düzeltili mikro uç; **12,** sırtlı dilgicik; **13,** ucu eğik budanmış dilgicik (Özçelik, 2003).

LEVHA 46: 1-3, karınalı (Omurgalı) ön kazıyıcılar; **4-5,** kalın çıkmalı ön kazıyıcılar; **6,** kalın çıkmalı dişlemeli alınlı ön kazıyıcı; **7,** mikro çıkmalı ön kazıyıcı; **8,** omuzlu ön kazıyıcı; **9,** çekirdek biçimli ön kazıyıcı; **10,** rende (Özçelik, 2003).

LEVHA 47: 1-*Bachokirian* endüstrisi (Ivanova ve Sirakova, 1995).

2- Brassempouy Venüsü (**Sol**); Villendorf Venüsü (**Sağ**).

LEVHA 48: Temnata Mağarası *Gravettian* ve *Epi-gravettian* yontmataş endüstrisi: sırtlı uçlar (Kozłowski, 1999: 321).

LEVHA 49: Öküzini Mağarası mikrolitleri: **1-2,** düzeltili dilgicikler; **3-10,** sırtlı dilgicikler (Kartal, 2003: 58).

LEVHA 50: 1-Kula Yöresi'ndeki insan ayak izleri (Koçman, 2004: 15).

2- Anadolu'nun önemli Epi-paleolitik dönem yerleşim yerleri: **1** Öküzini, **2** Karain, **3** Kızılin, **4** Çarkini, **5** Güzeloba, **6** Beldibi, **7** Belbaşı, **8** Belpınar, **9** Baradiz, **10** Üçağızlı, **11** Pınarbaşı, **12** Macunçay, **13** Tekeköy-A, **14** Asarkaya, **15** Biris Mezarlığı, **16** Söğüt Tarlası, **17** Uluk Mevki, **18** Mucid Deresi, **19** Camuz Tepe, **20** Şarklı Mağara, **21** Malaliki, **22** Yarımburgaz, **23** Haramidere, **24** Paşa Alanı, **25** Ağaçalı, **26** Gümüşdere-Kilyos, **27** Domalı-Alaçalı, **28** Kefken, **29** Avşa Adası-Manastır, **30** Tepecik, **31** Değirmenlik (Kartal, 2003: 53-57).

LEVHA 51: Öküzini mikrolitleri: **1-3**, çeşitli mikrouçlar; **4-6**, mikro *gravet* uçlar; **7-8**, kısa ikizkenar üçgenler; **9**, uzun ikizkenar üçgen; **10-12**, eğik budanmış dilgicikler (Kartal,2003:53-59).

LEVHA 52: Öküzini yarımayları (Kartal, 2003: 60).

LEVHA 53: Cyclope Mağarası Mezolitik kemik oltalar (Moundrea-Agrafioti, 2003: 137).

LEVHA 54: **1-**Ağaçlı buluntu alanından tek kutuplu çekirdekler (Gatsov ve Özdoğan, 1994: 112-113).

2- Ağaçlı Grubu yontmataş buluntu topluluğu (Gatsov ve Özdoğan, 1994: 118-119).

LEVHA 55: Yunanistan'daki önemli Mezolitik yerleşim yerleri (Pérles, 2004: 21).

LEVHA 56: Sidari denizel Mezolitik D Tabakası geometrik olmayan mikrolitler; *Sidarian* buluntu topluluğu (Sordinas, 2003: 93).

LEVHA 57: **1-2-**Theopetra Mağarası Mezolitik yontmataş endüstrisi (Kyparissi-Apostolika, 2003: 193).

LEVHA 58: Cyclope Mağarası Mezolitik yontmataş endüstrisi (Sampson ve diğ., 2003: 126).

LEVHA 59: Klissoura Mağara 1 Mezolitik yontmataş endüstrisi (Koumouzelis ve diğ., 2003: 119).

LEVHA 60: **1-**Şahinkaya Mağarası Balkan Tip yontmataş materyalleri: **a)** iki yüzeyli yaprak biçimli uç; **b)** Balkan Tip iki yüzeyli çakmaktaşı kenar kazıyıcı; **c)** iki yüzden işlenmiş, dışbükey kenar kazıyıcı (Şahin ve diğ., 2009: 158)

2- Neolitik kadın (Venüs) figürinler: **a)** Aşağı Pınar Seviye 7, kısmi steatopik figürin; **b)** Hacılar, Anadolu Tip steatopijik figürin; **c)** Aşağı Pınar Seviye

7, Anadolu Tip steatopijik figürin; **d)** Aşağı Pınar Seviye 4, geometrik figürin (Özdoğan, 2011: 423).

LEVHA 61: 1-Keçiçayırı yerleşmesi, Çanak-Çömleksiz Neolitik B (*PPN-B*) Evresi'ne işaret eden *naviform* çekirdek (Gatsov ve Nedelcheva, 2012).

2- Neolitik yaşam şeklinin olası kronolojik yayılımı (Reingruber, 2011: 298).

LEVHA 62: Neolitik Paketle yayıldığı düşünülen bazı öğeler: **a, b)**, Kemik kaşıklar, Aşağıpınar; **c)**, Pişmiş topraktan dekoratif ve sembolik amaçlı kullanıldığı düşünülen obje (*Pintaderra*), Aşağıpınar; **d,e)**, kırmızı bant boyalı kap parçaları üzerine applike boğa başı motifleri, Hoca Çeşme; **f)**, “M” şekilli figürin, Hoca Çeşme; **g,h)**, kırmızı bant boyalı kap parçaları üzerine applike boğa başı motifleri, Tepecik-Çiftlik (Özdoğan, 2011b: 422).

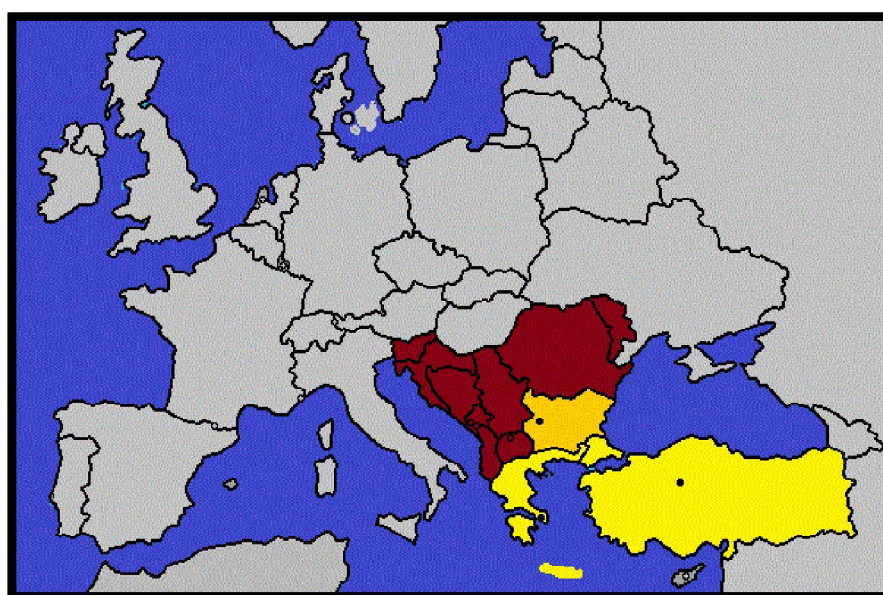
LEVHA 63: Düzeltili aletler: **1-3**, Hoca Çeşme; **4-7**, Chavdar; **8-11**, Capitan Dimitrievo (Gatsov, 2001: 111).

LEVHA 64: Düzeltili aletler (Makro dilgi teknolojisi): **1-2**, Karanovo; **3-4**, Azmak; **5-6**, Hoca Çeşme; **7-8**, Pernik (Gatsov, 2011: 110).

LEVHA 65: Franchthi ve Öküzini mağara yerleşimlerinin yontmataş endüstrilerinin karşılaştırması (Reingruber, 2011: 295).

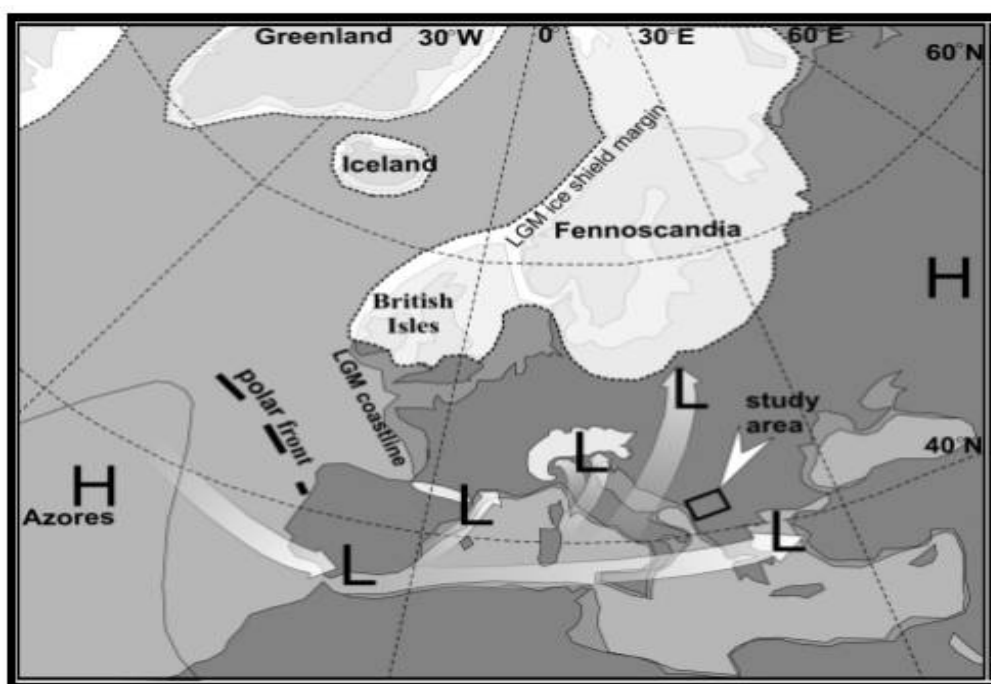
1

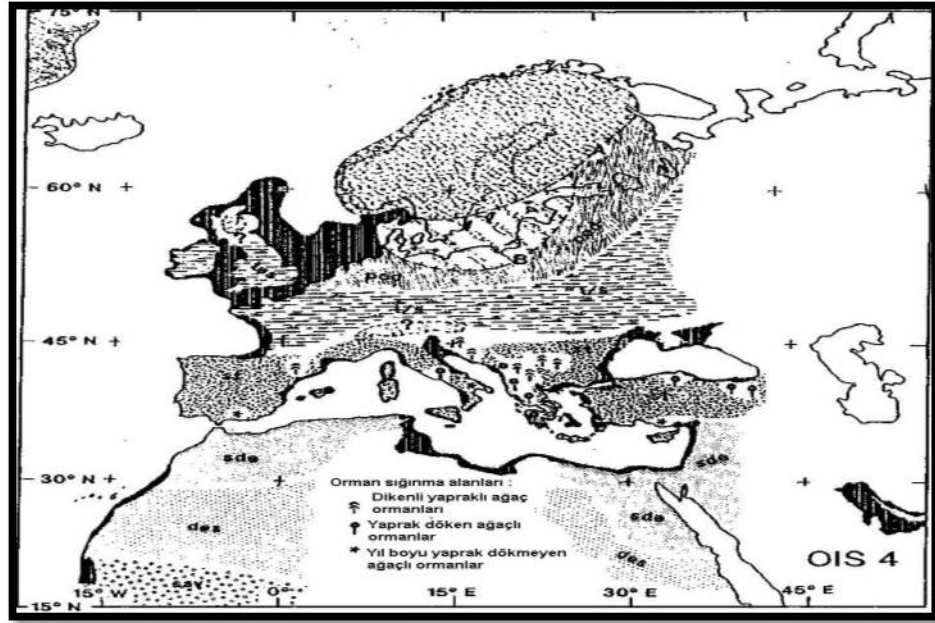
2

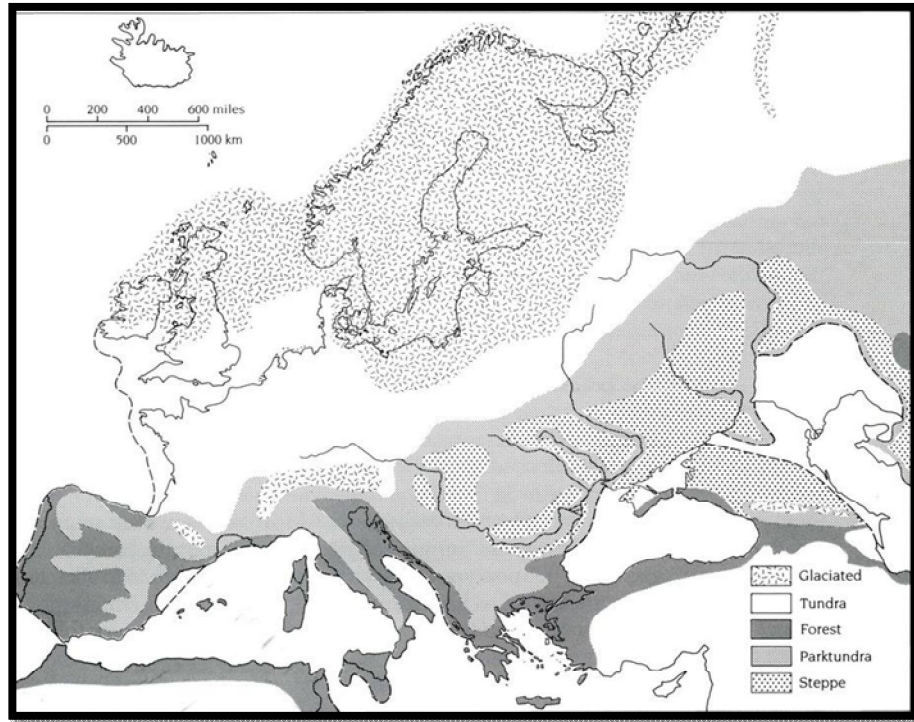
1

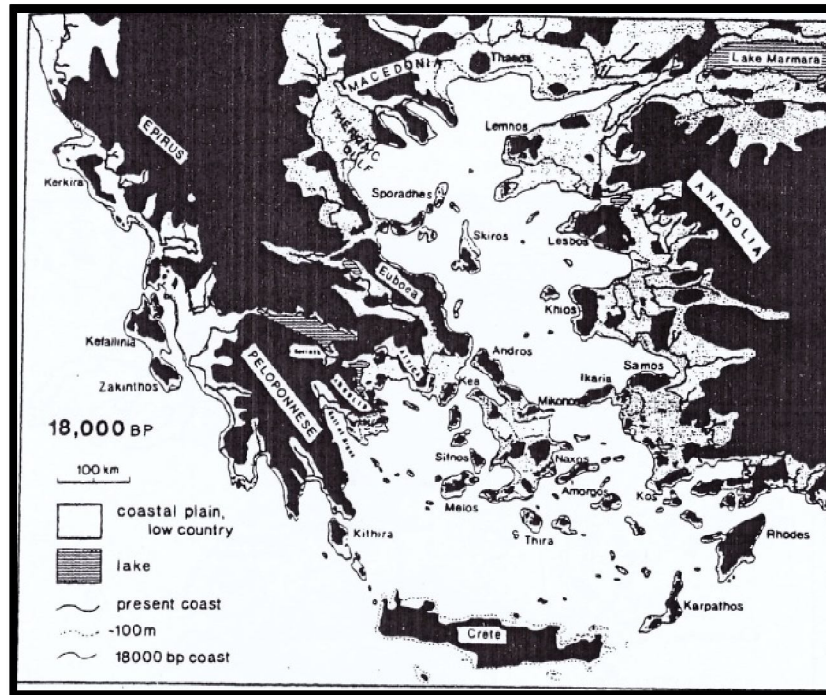
2

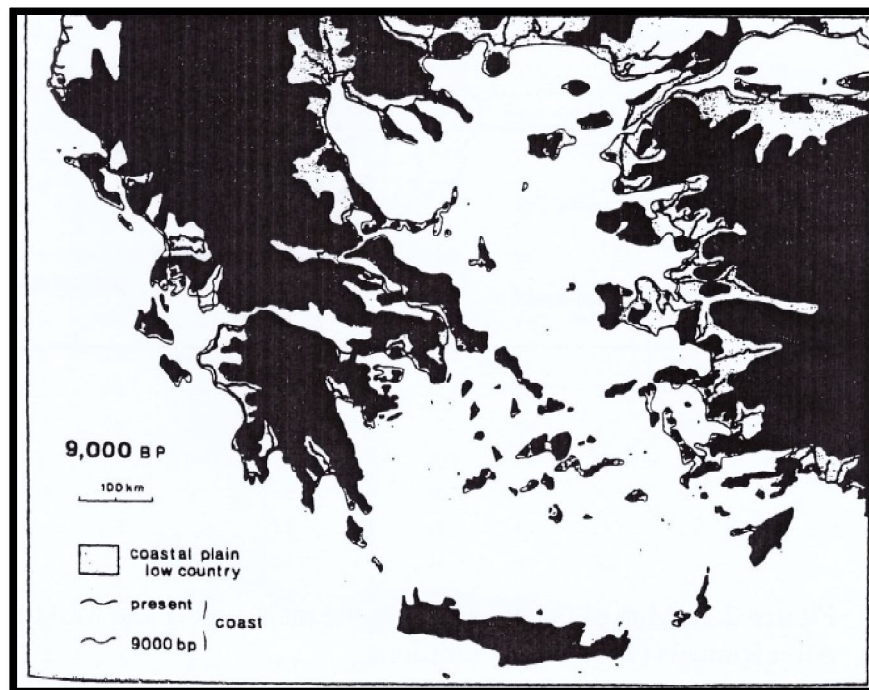
1

2

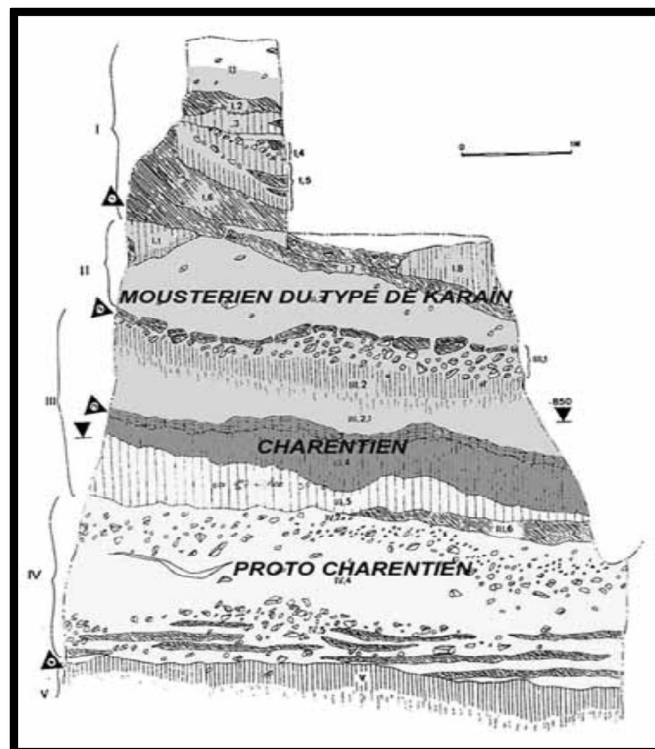
1

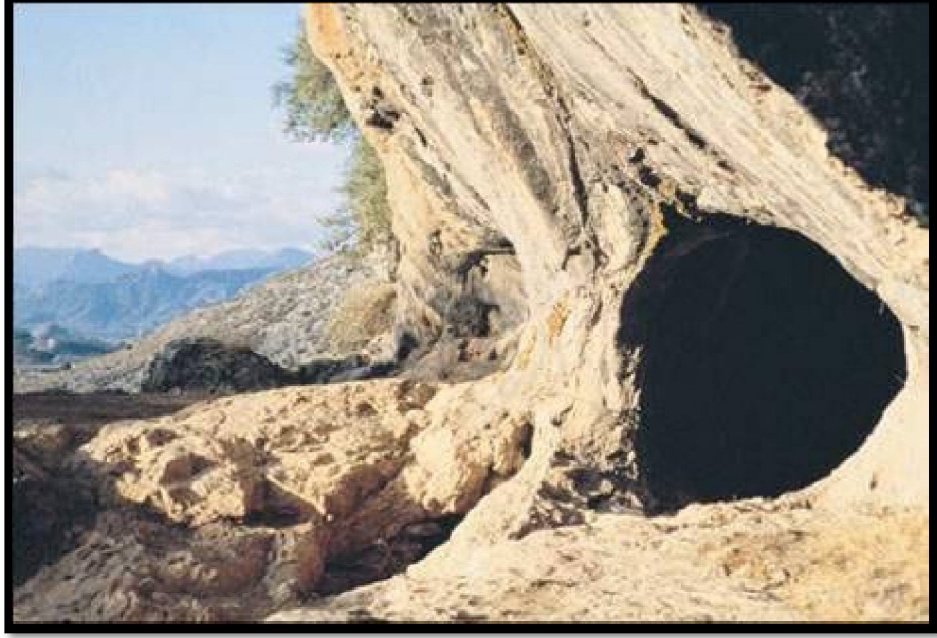
2

1

2

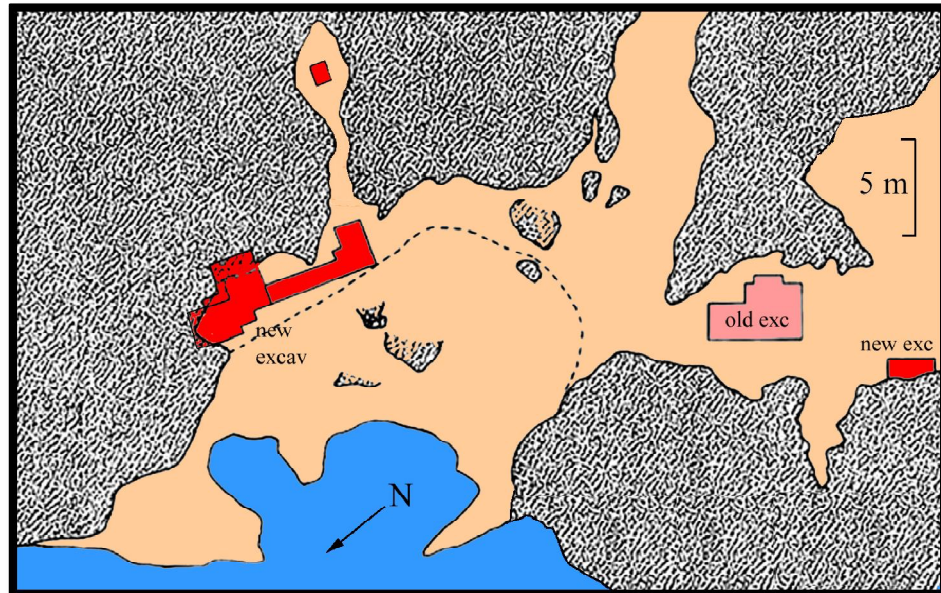
1

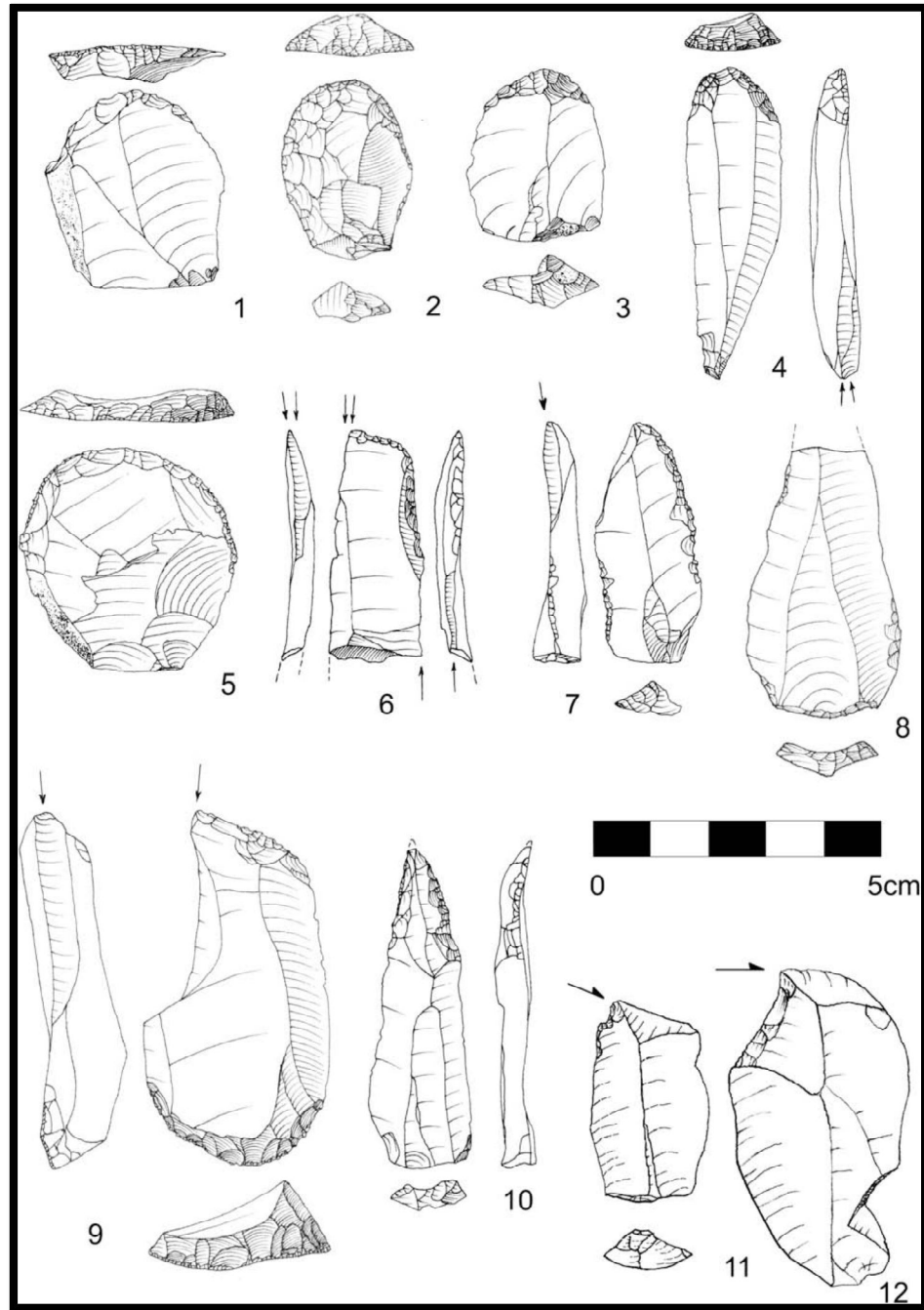
2

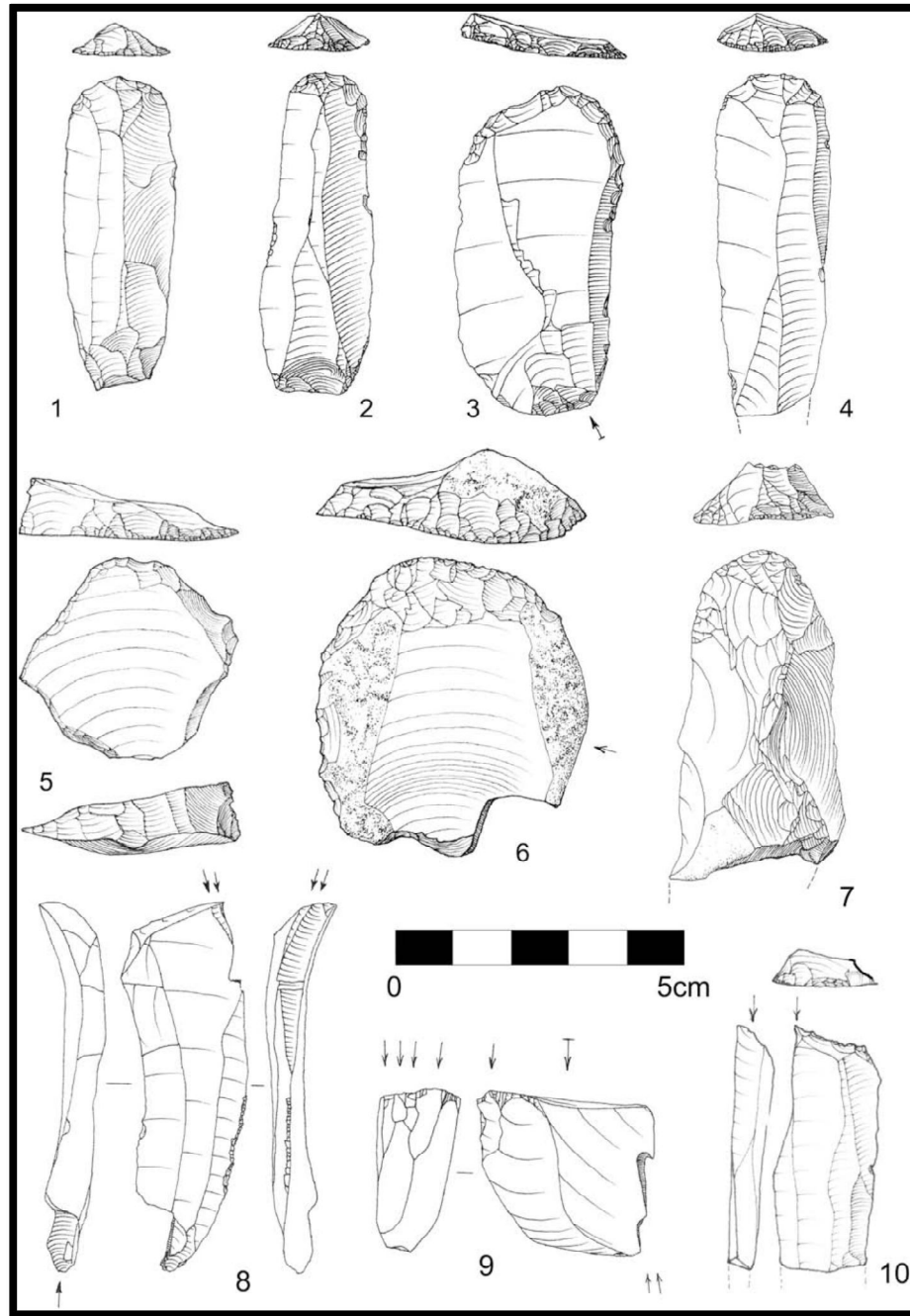

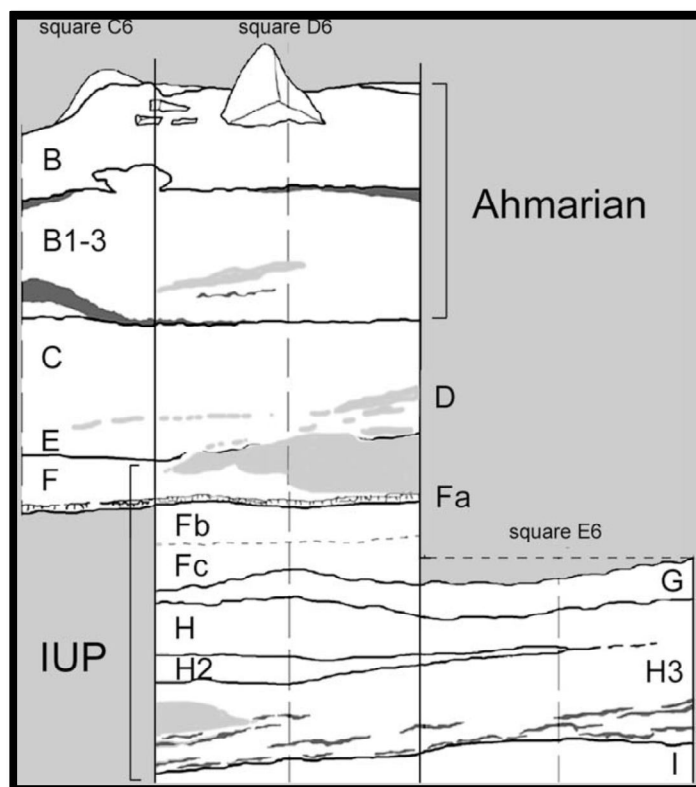
1

2

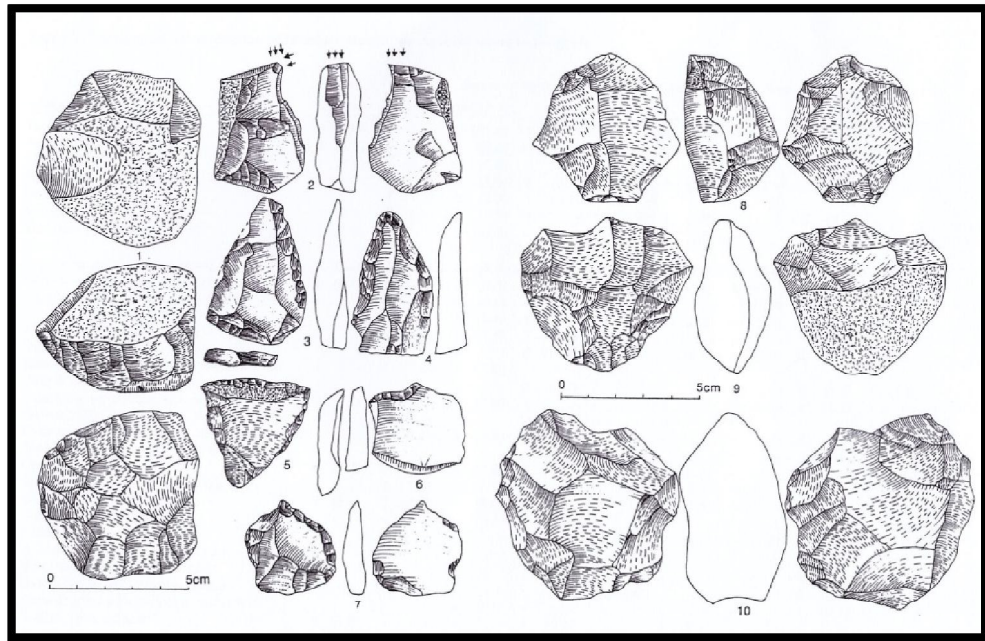

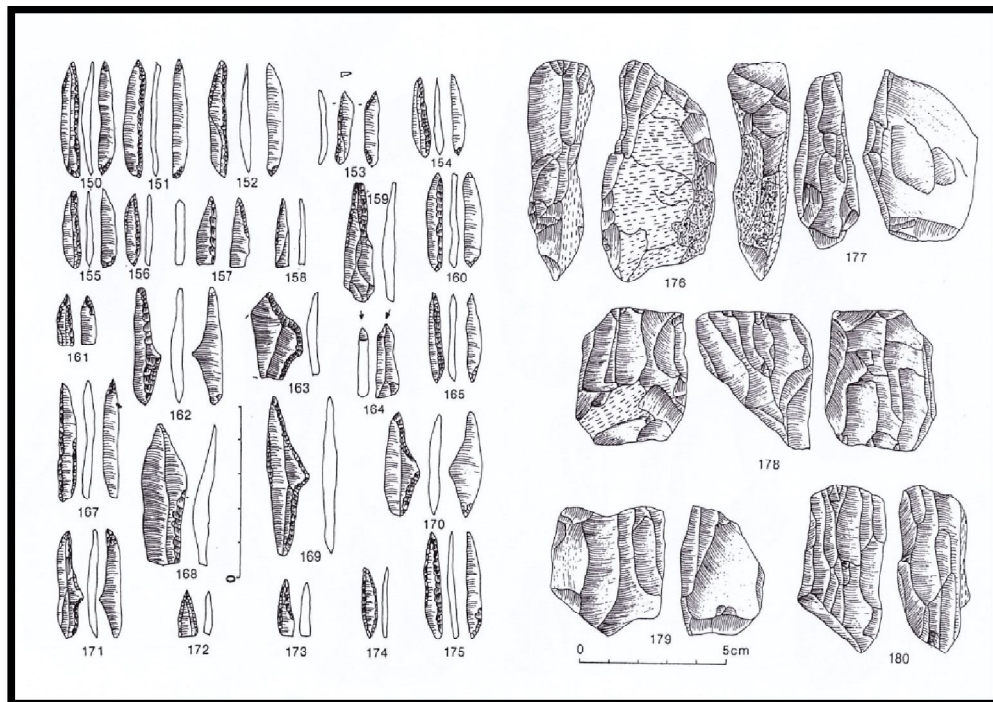
1

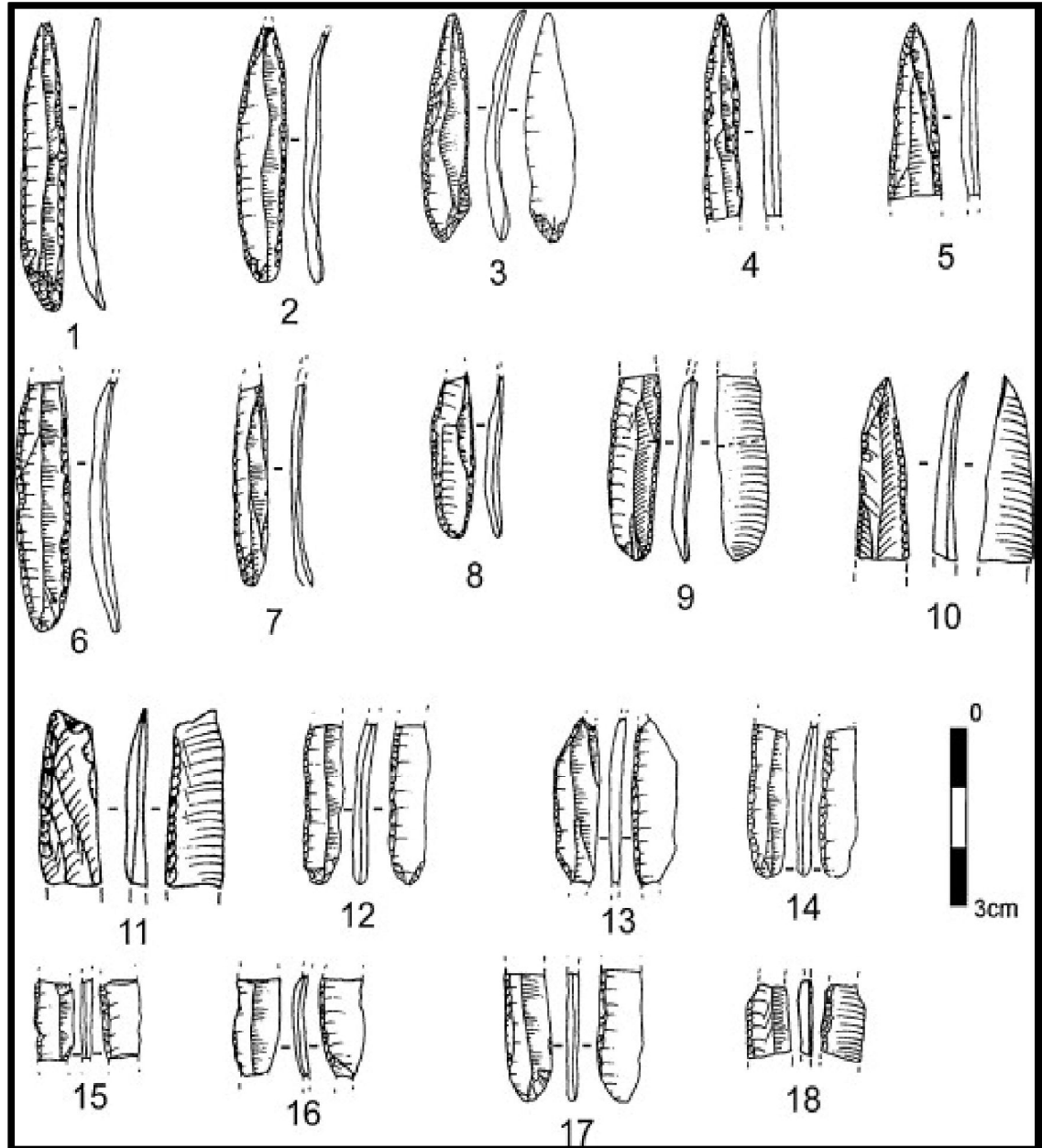
2

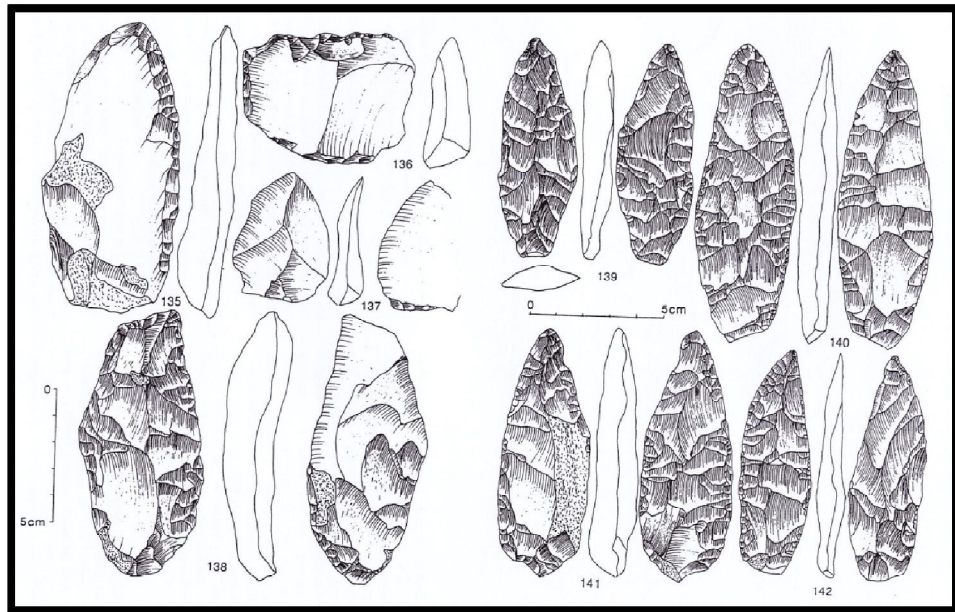

1

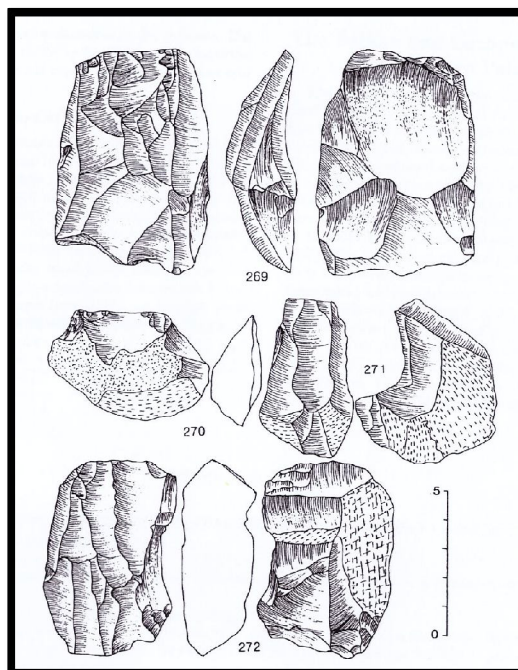

2

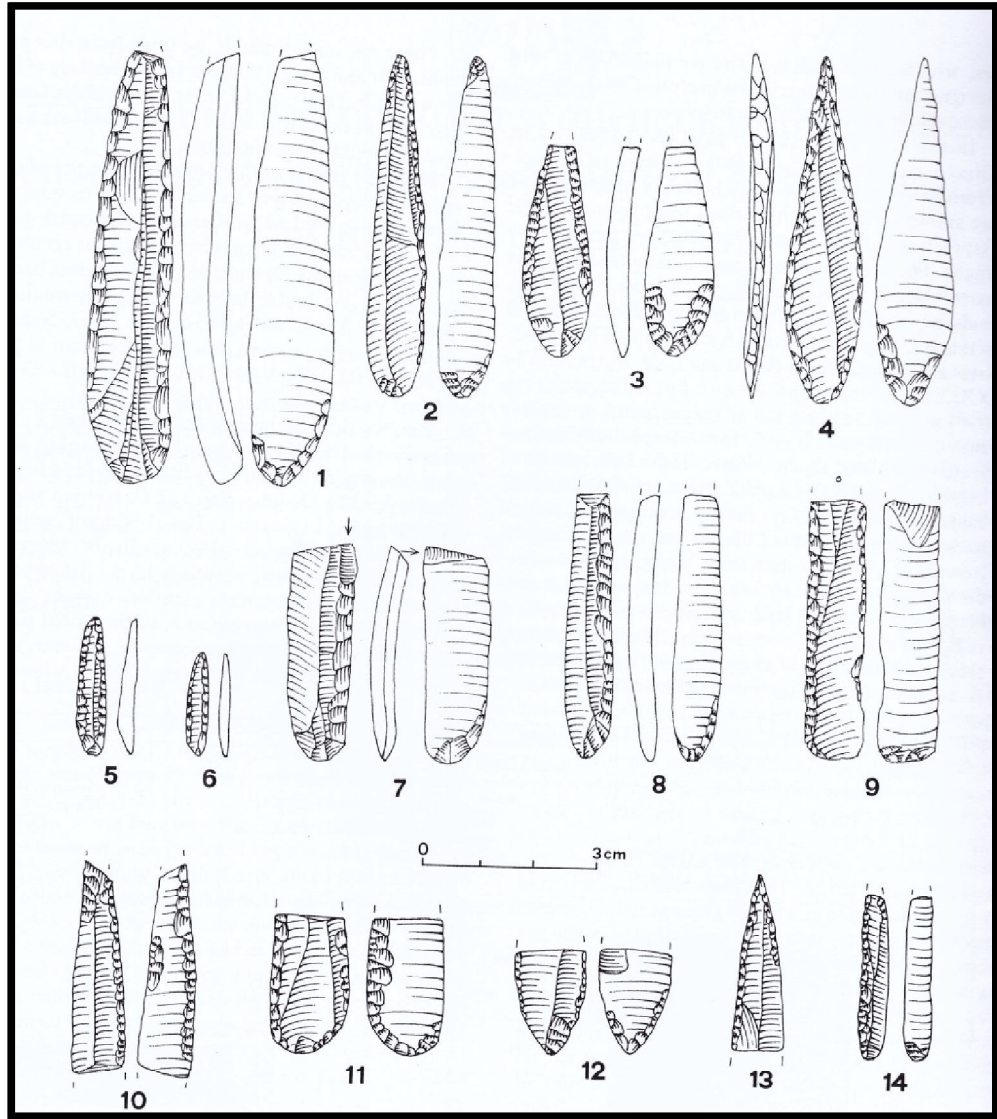

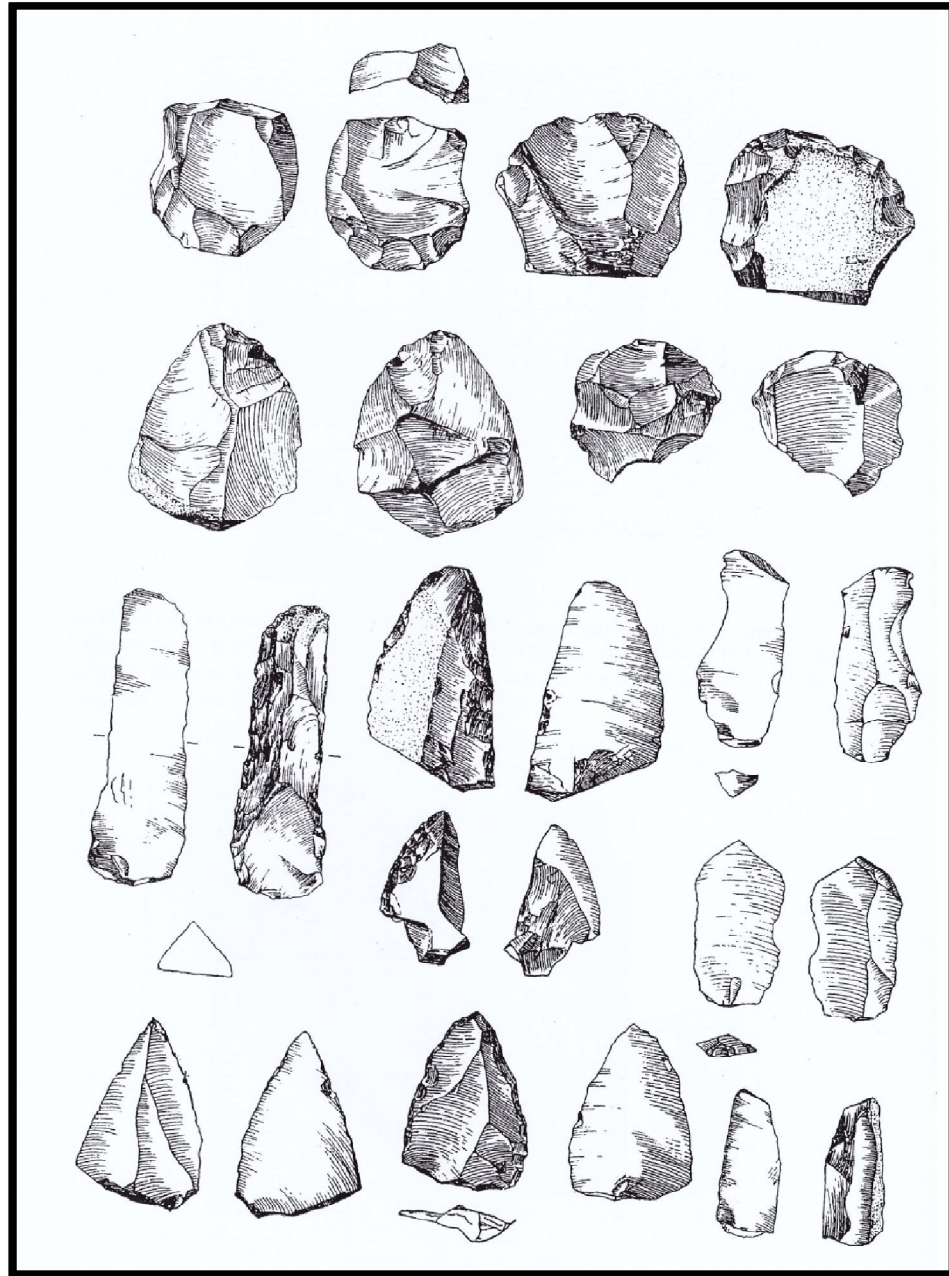
1

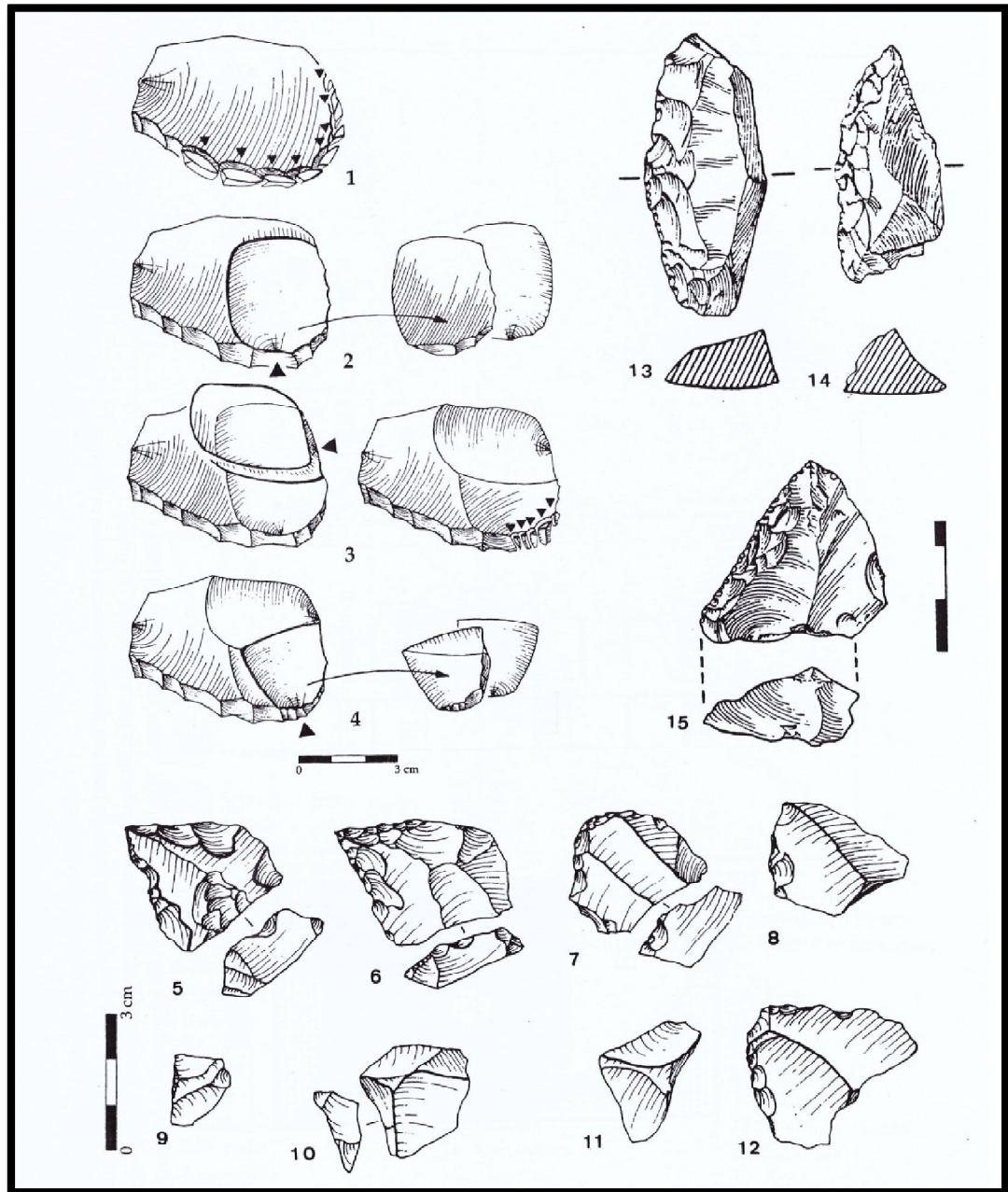

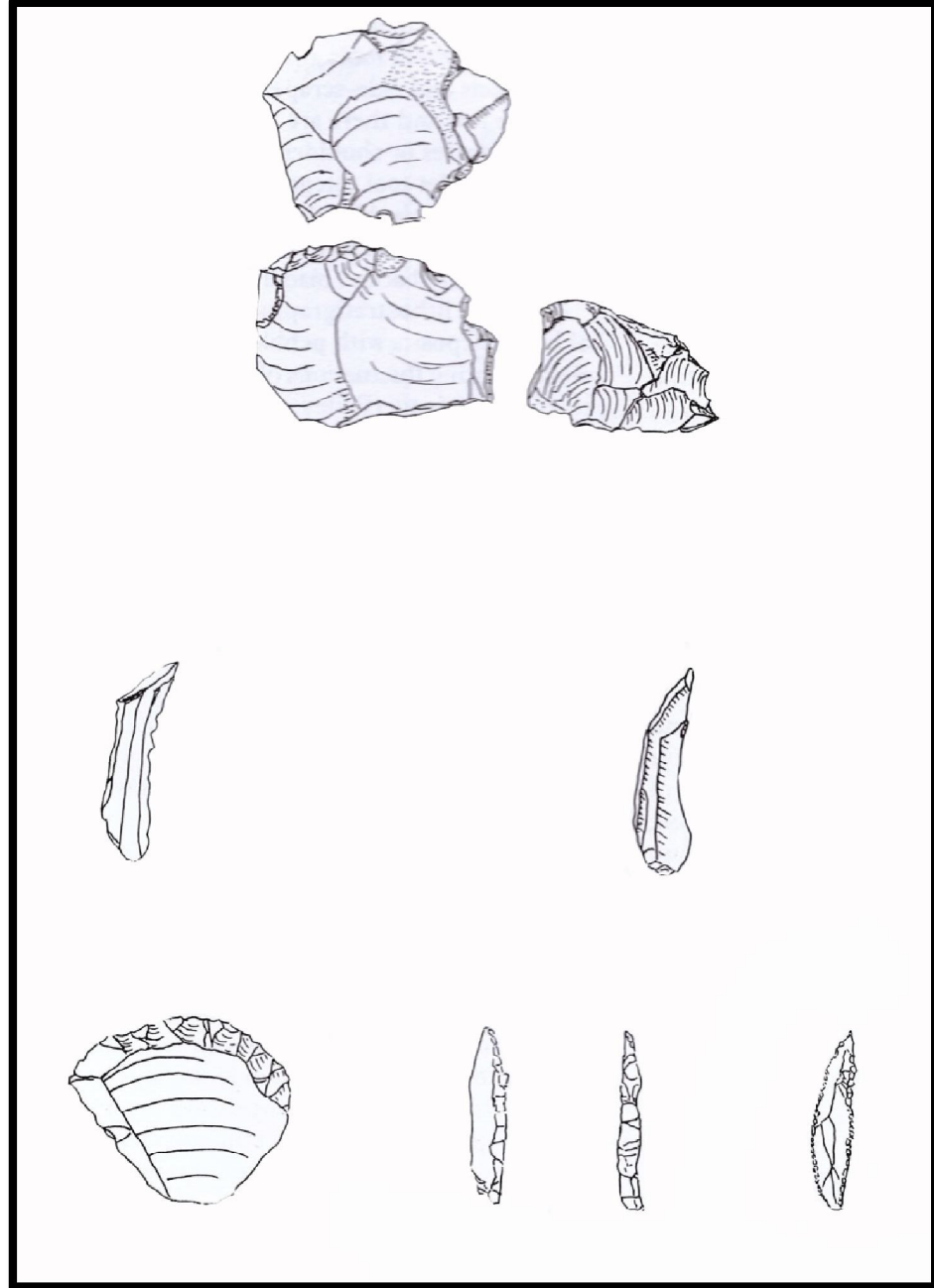
2

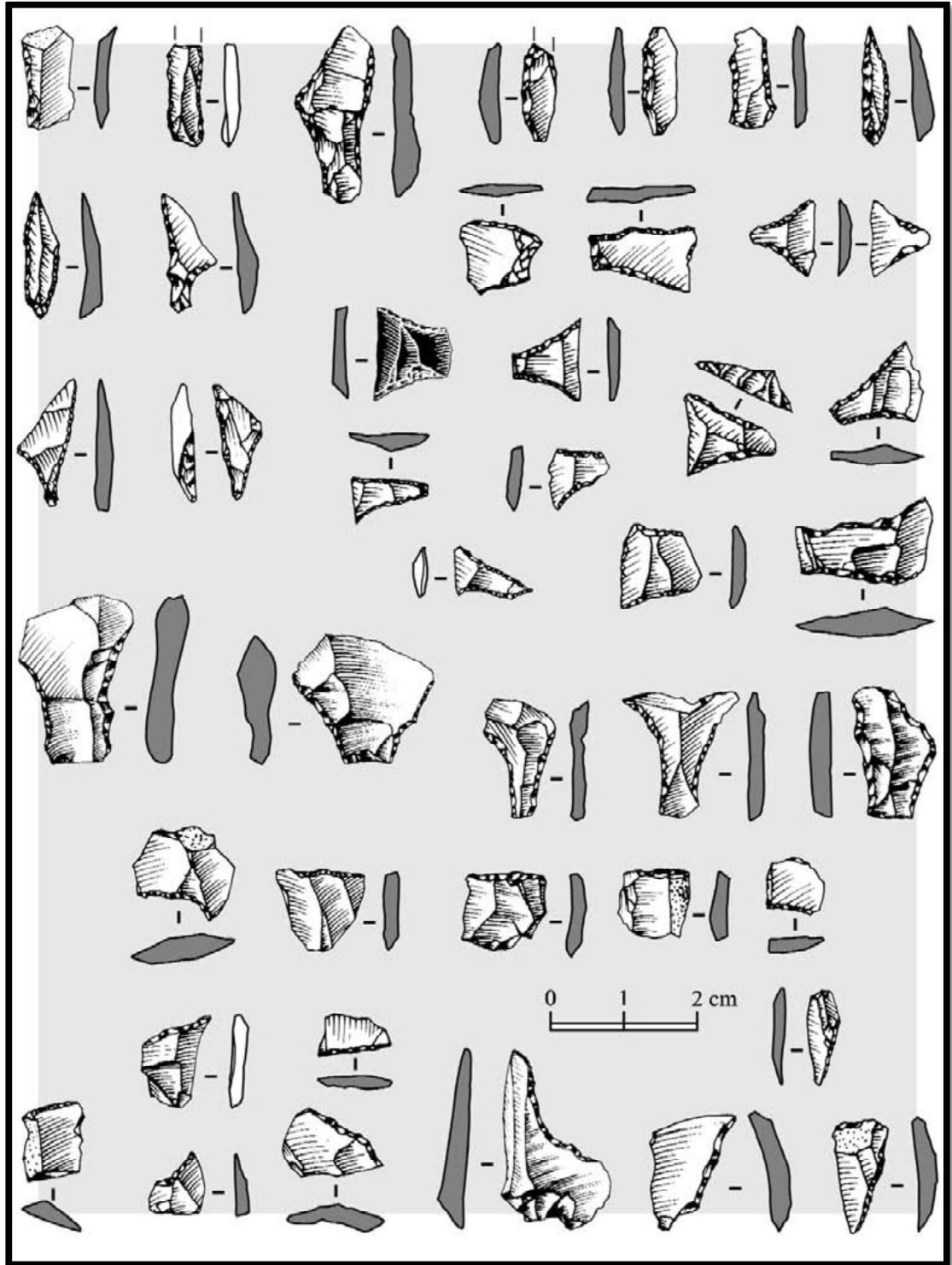

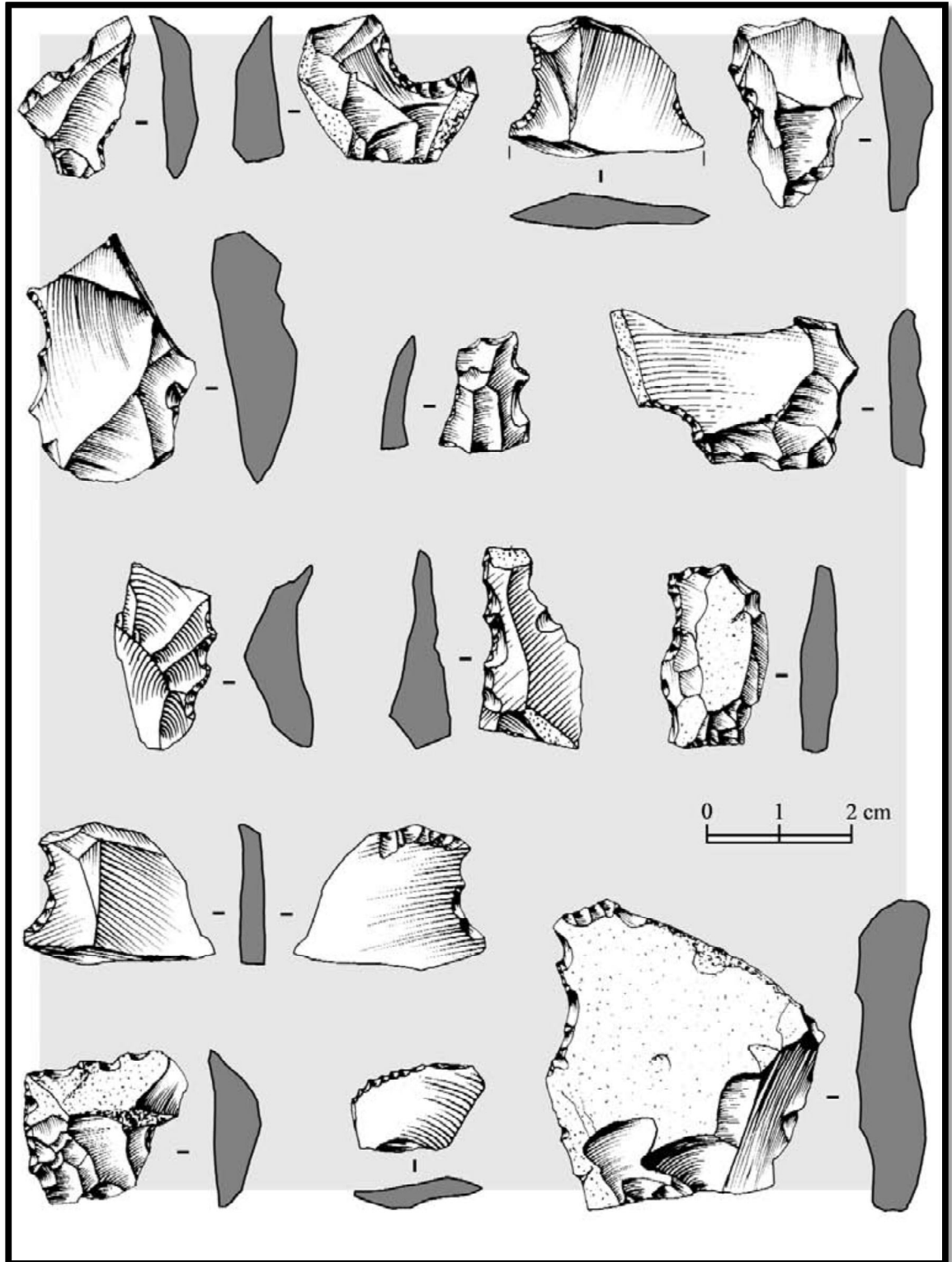

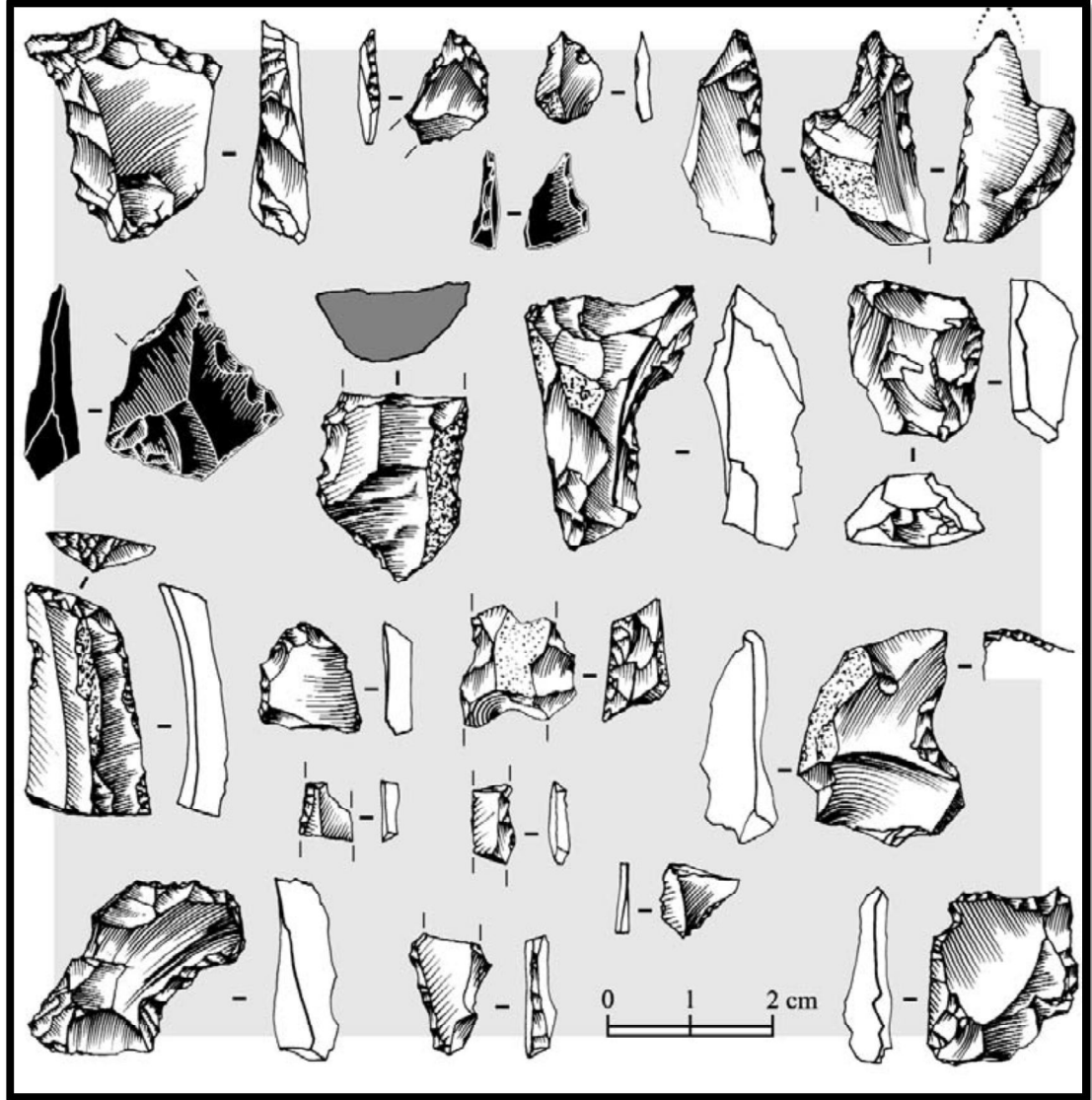

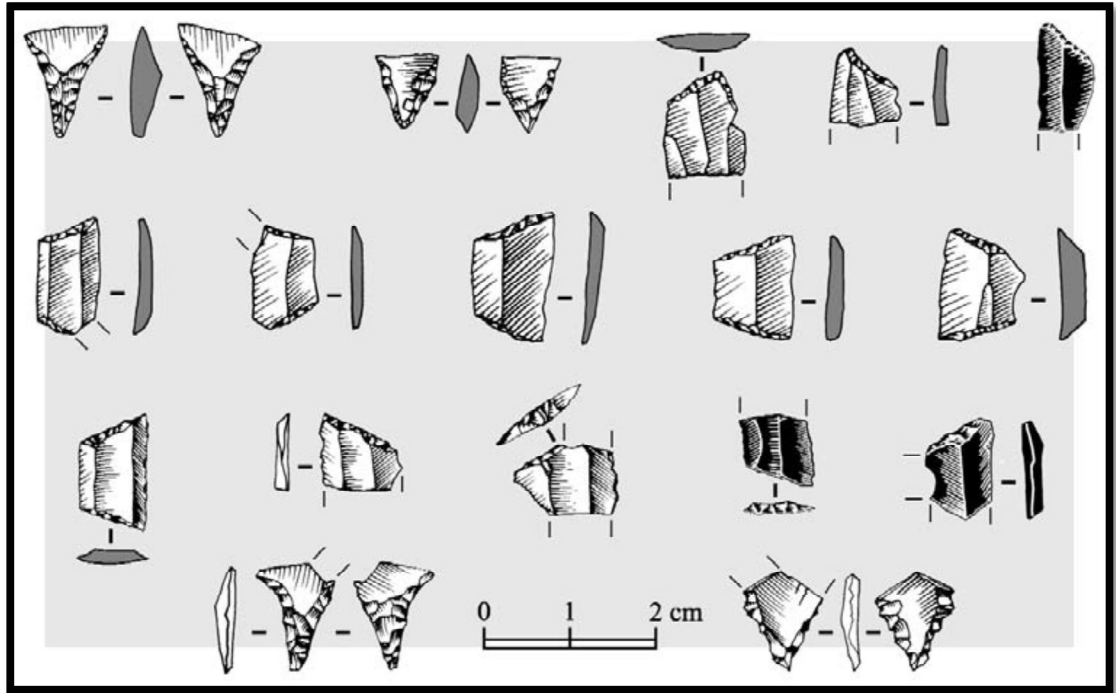

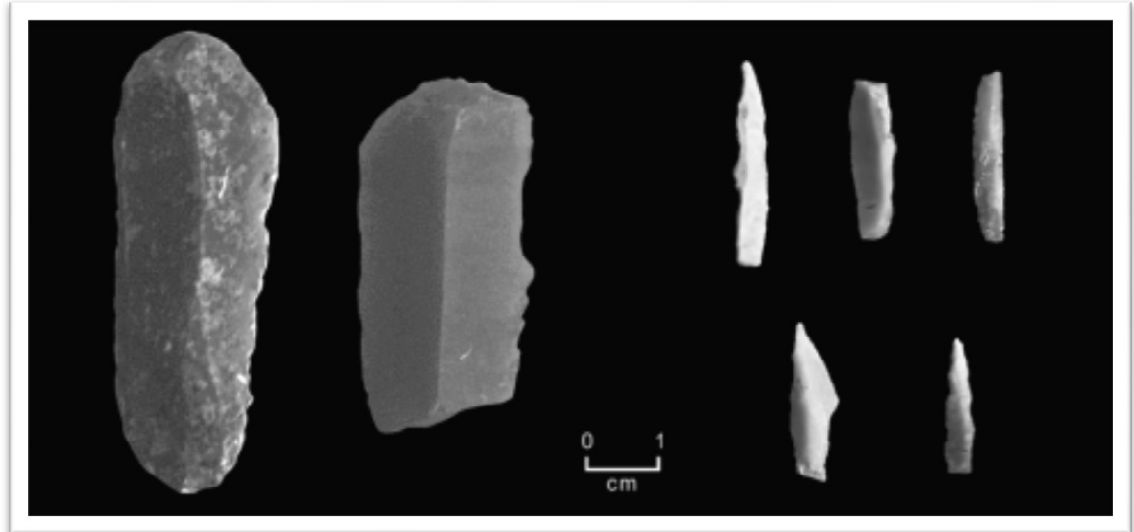

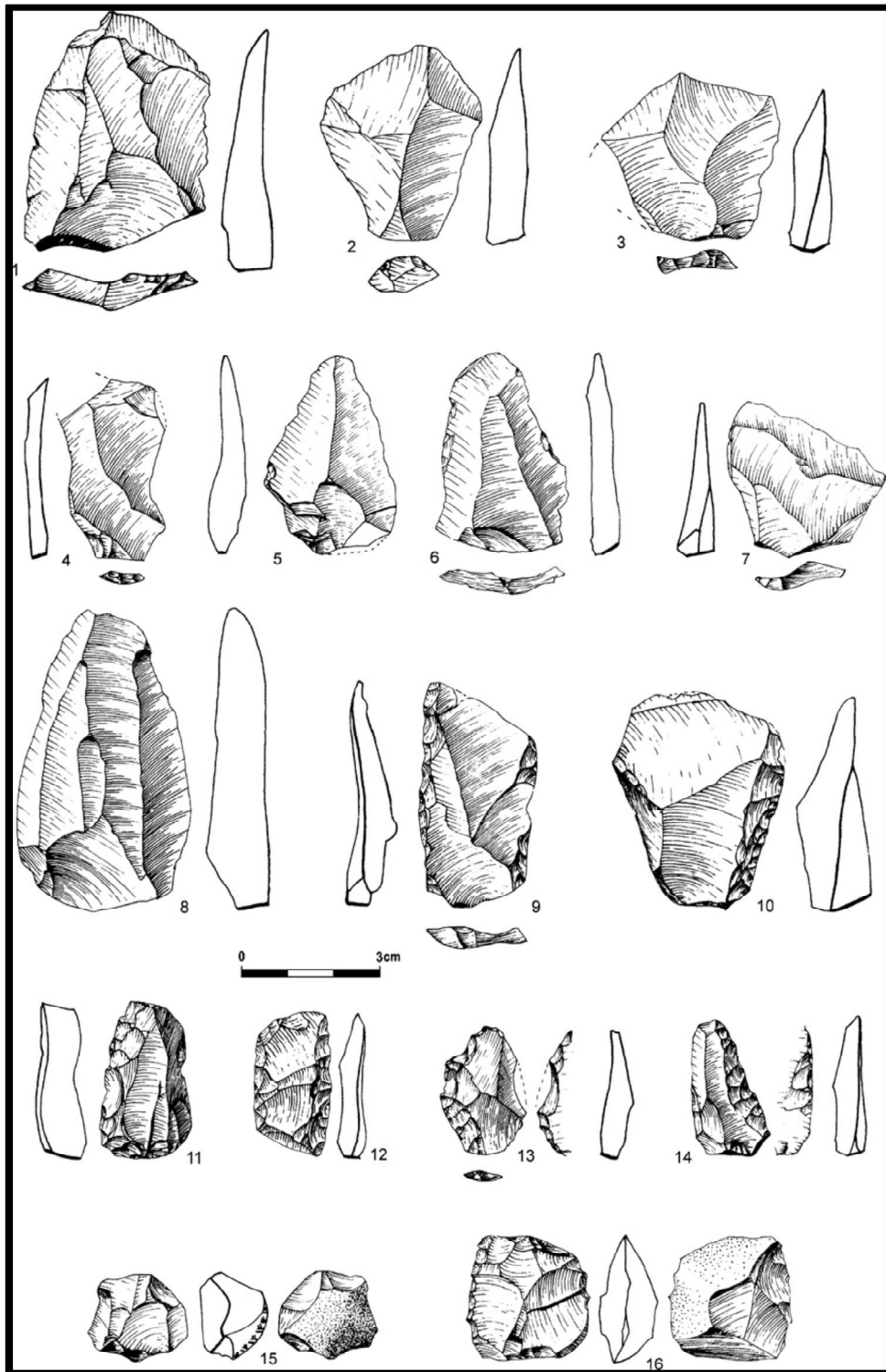

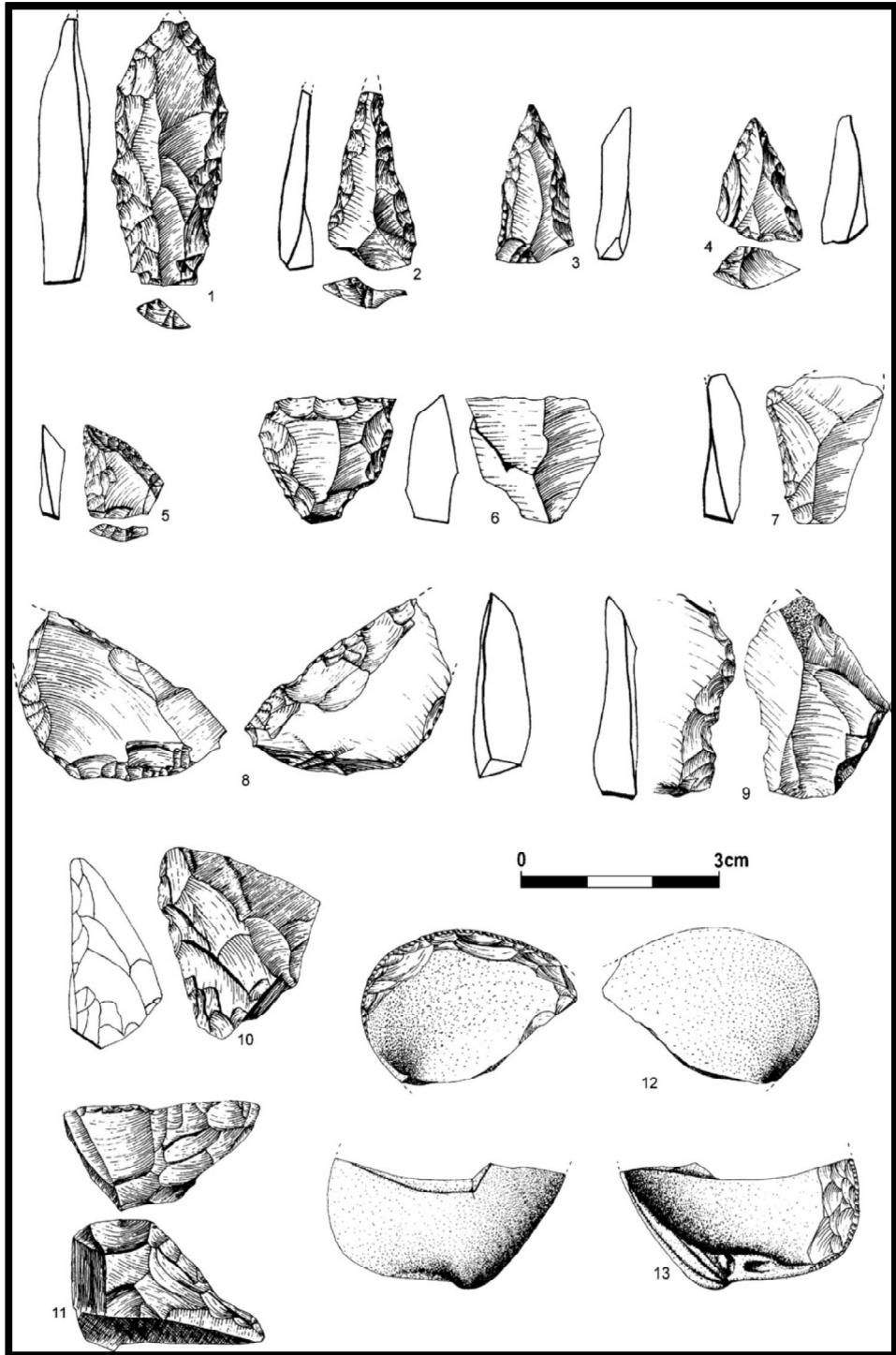

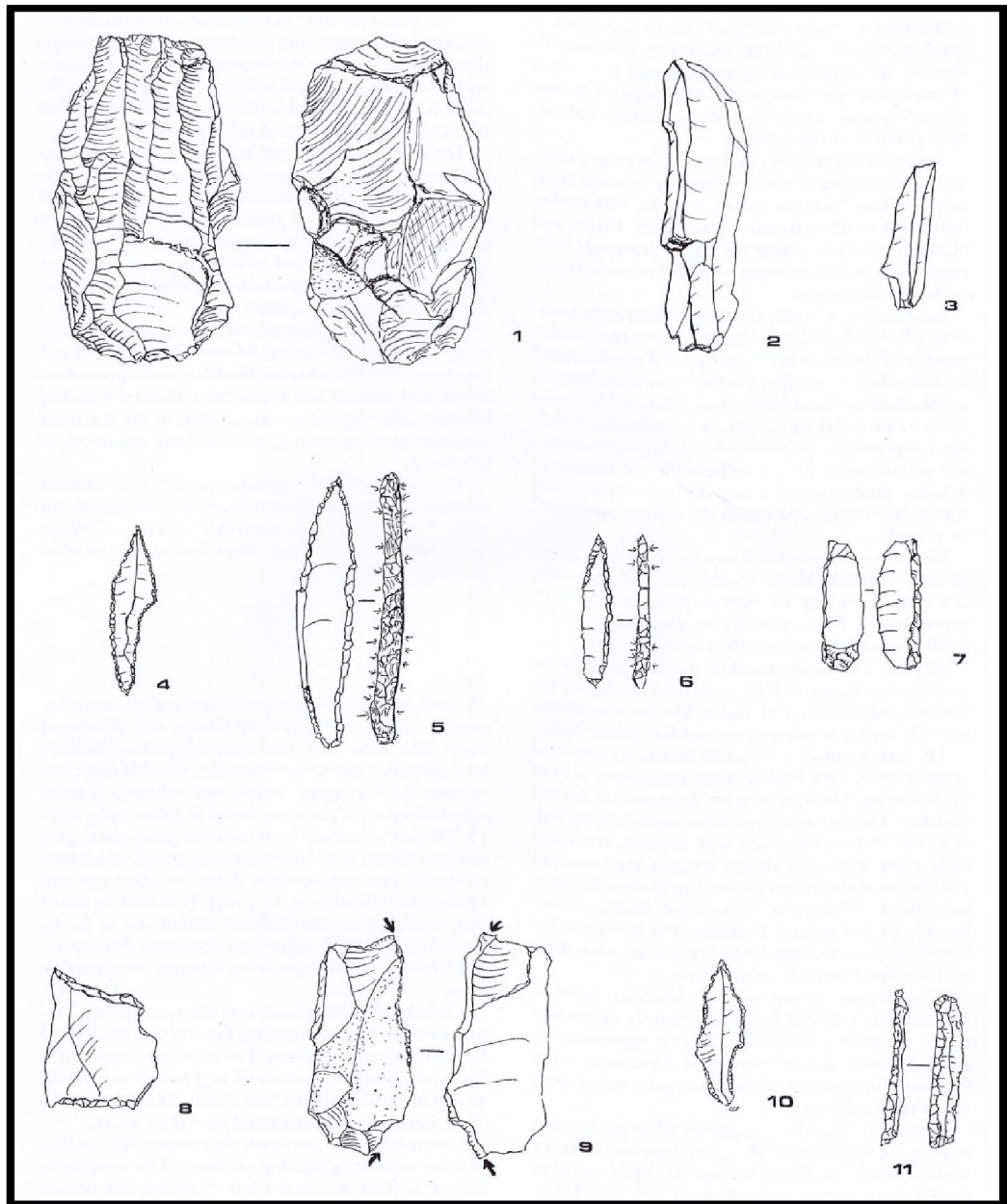
1

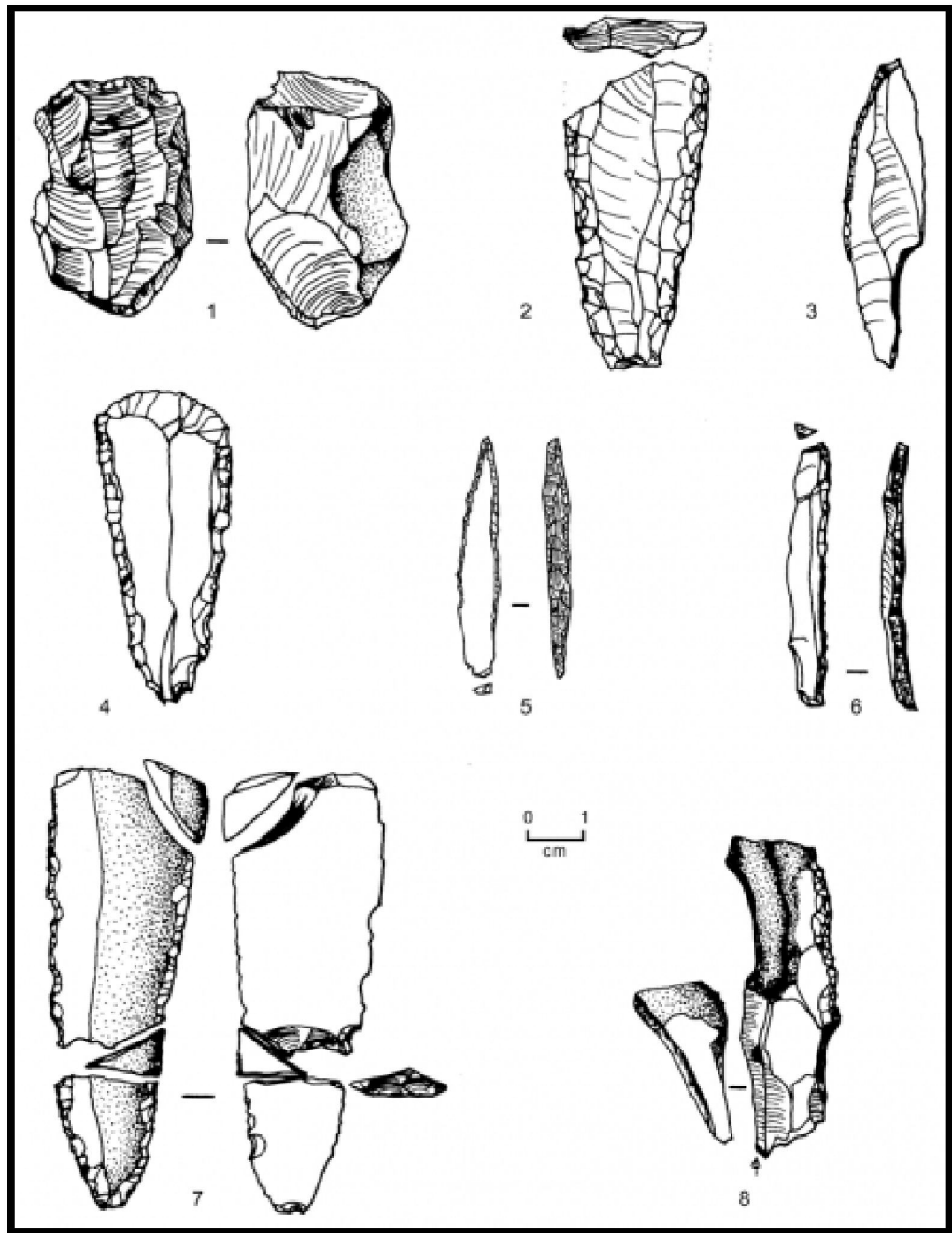

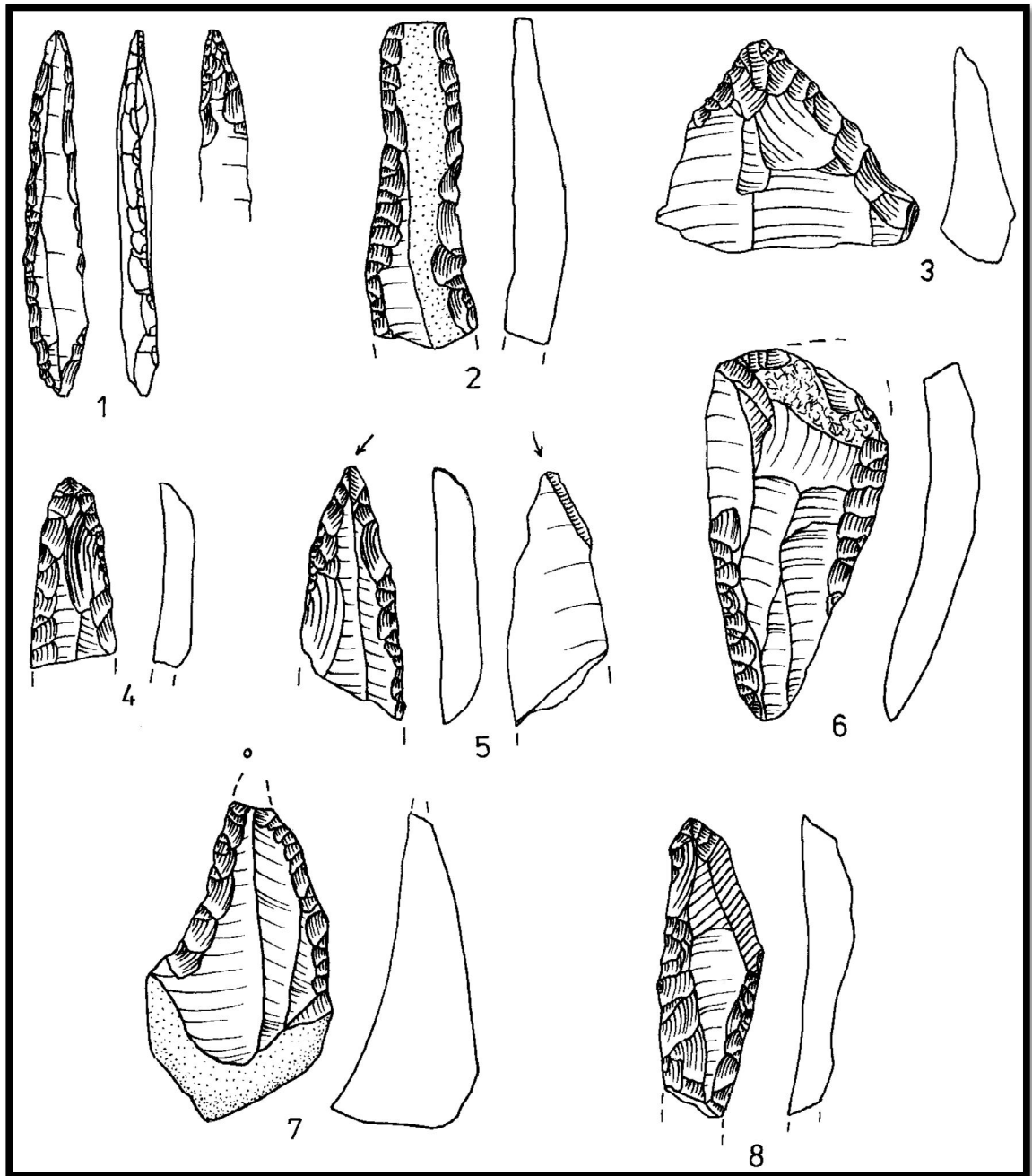
2

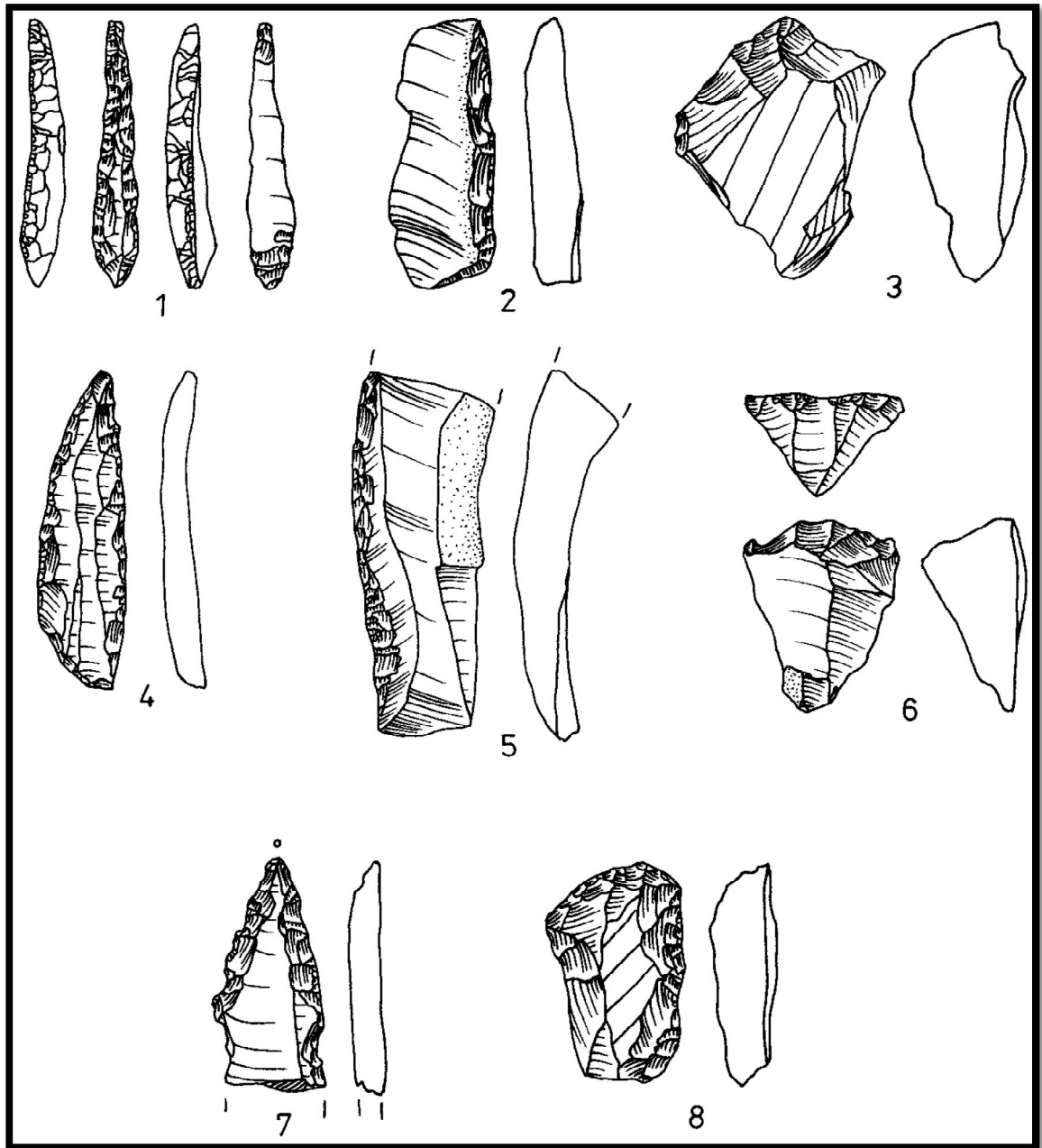

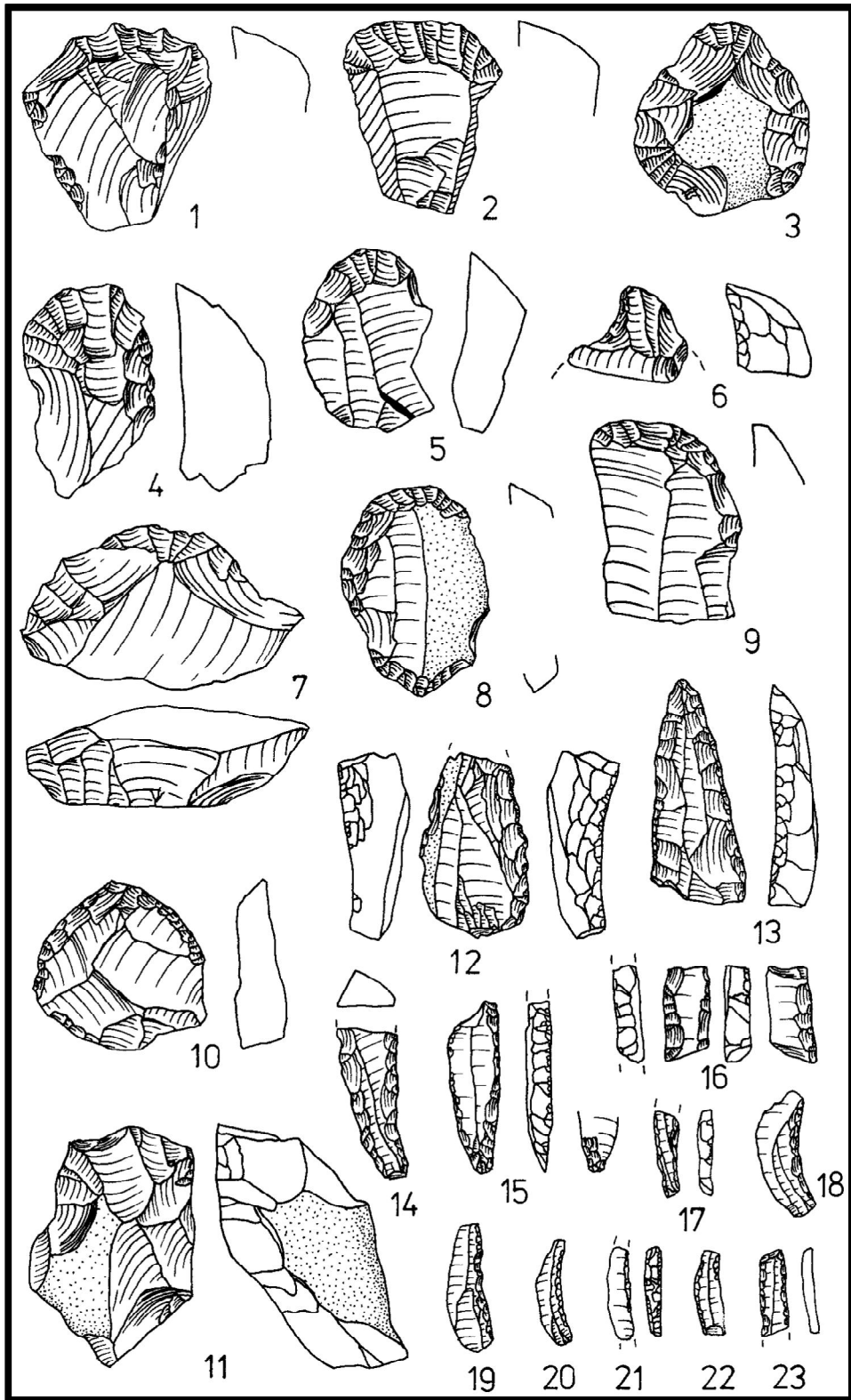

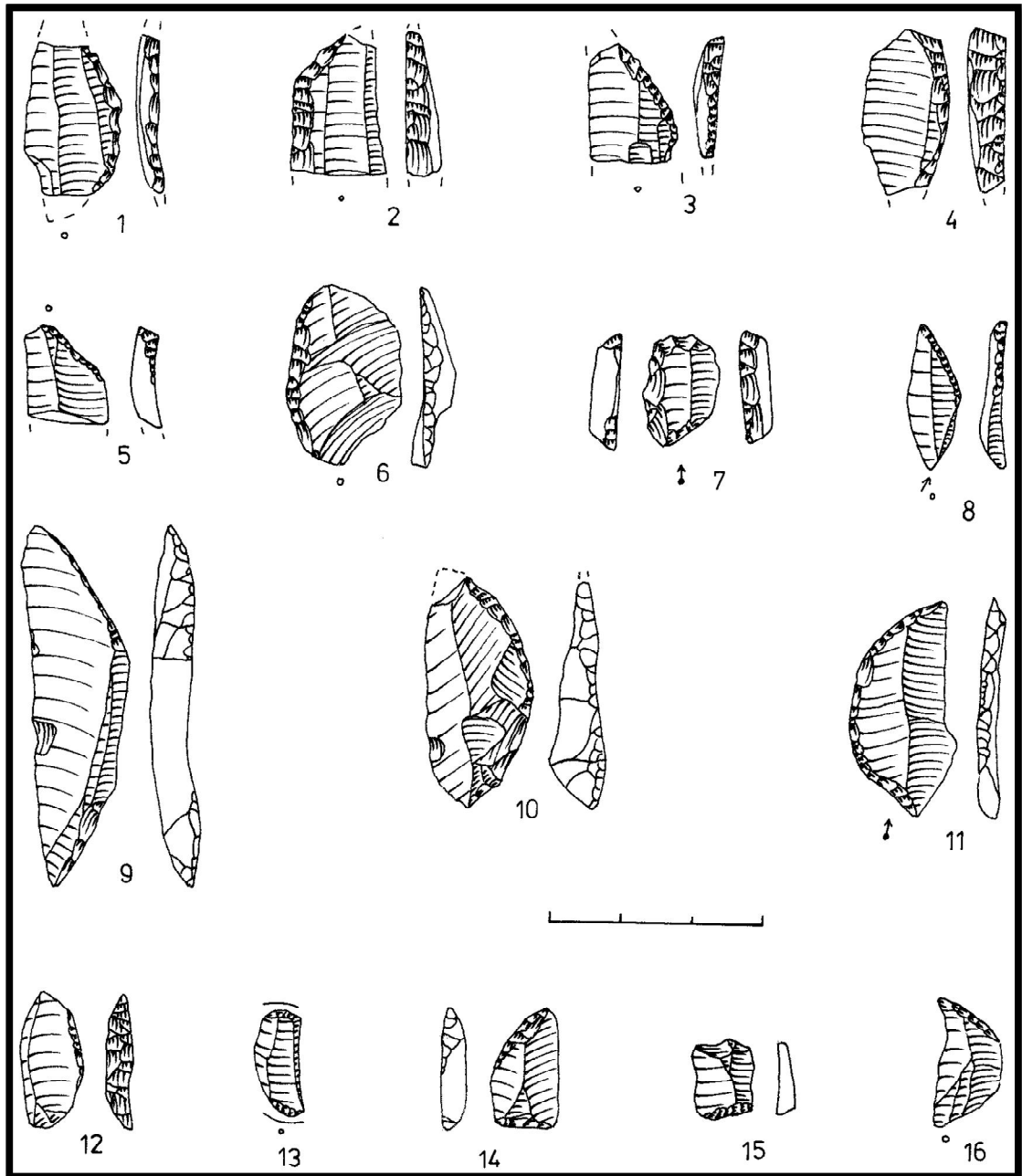

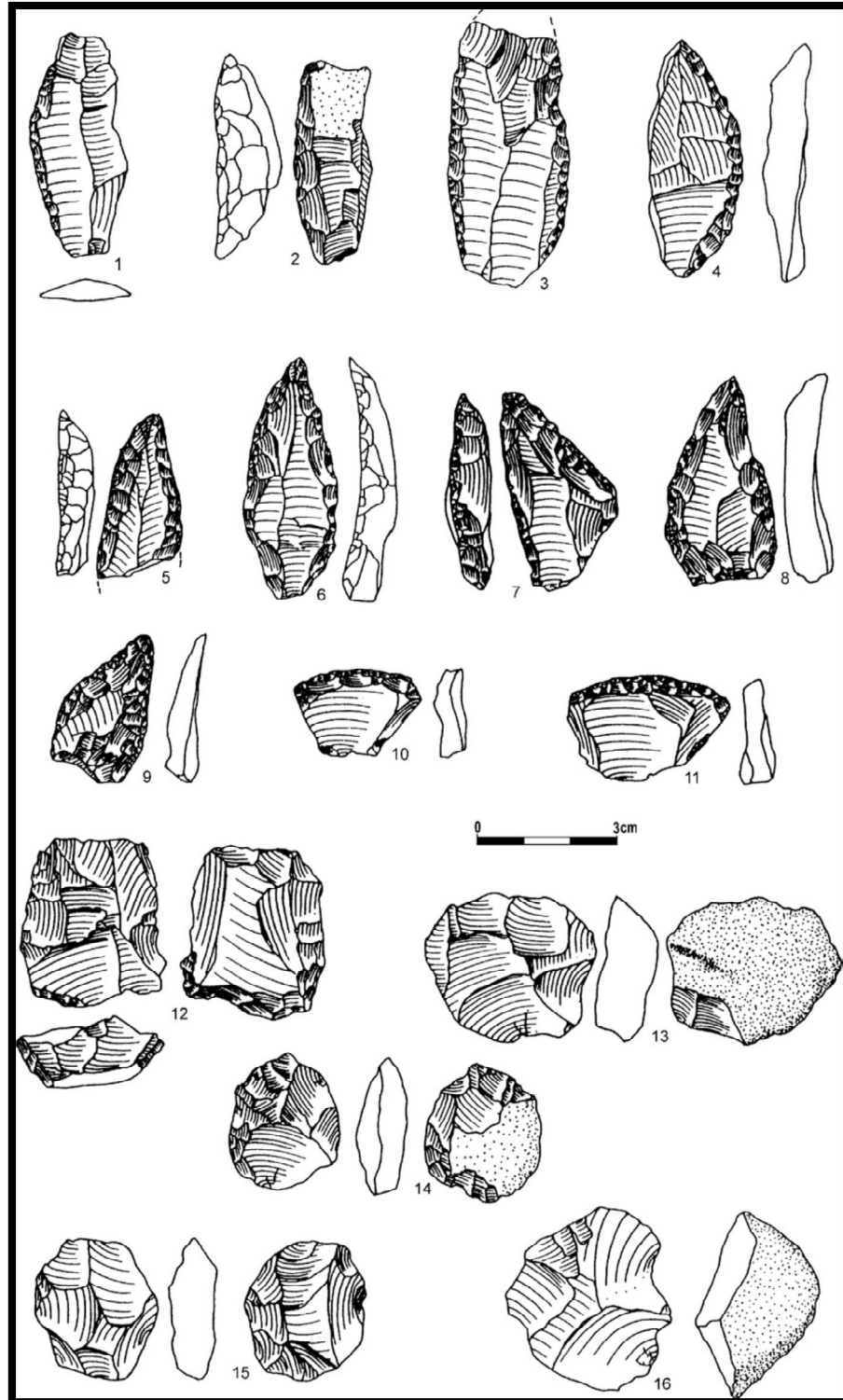

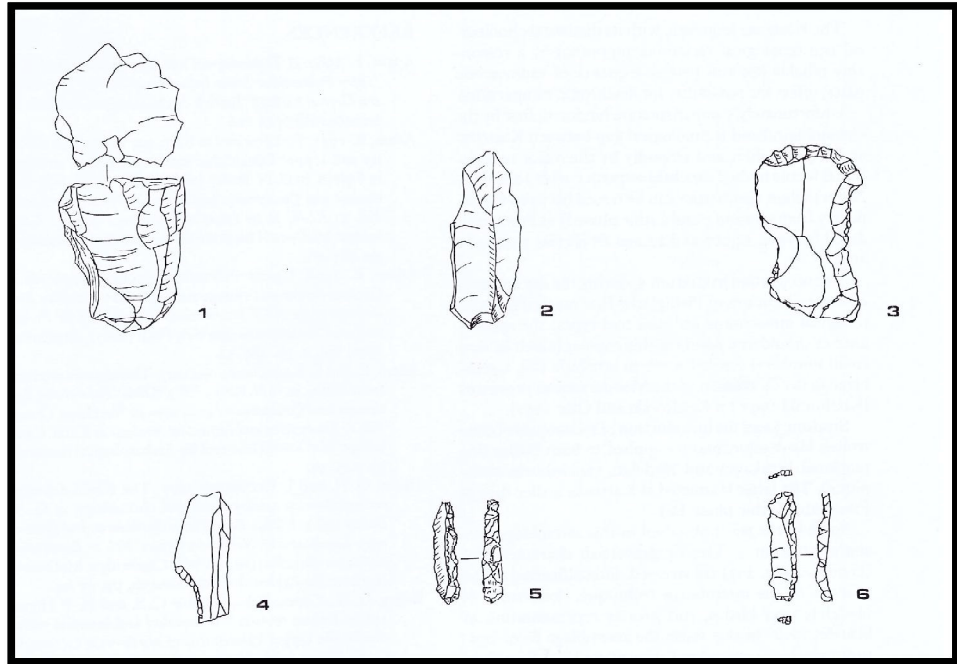

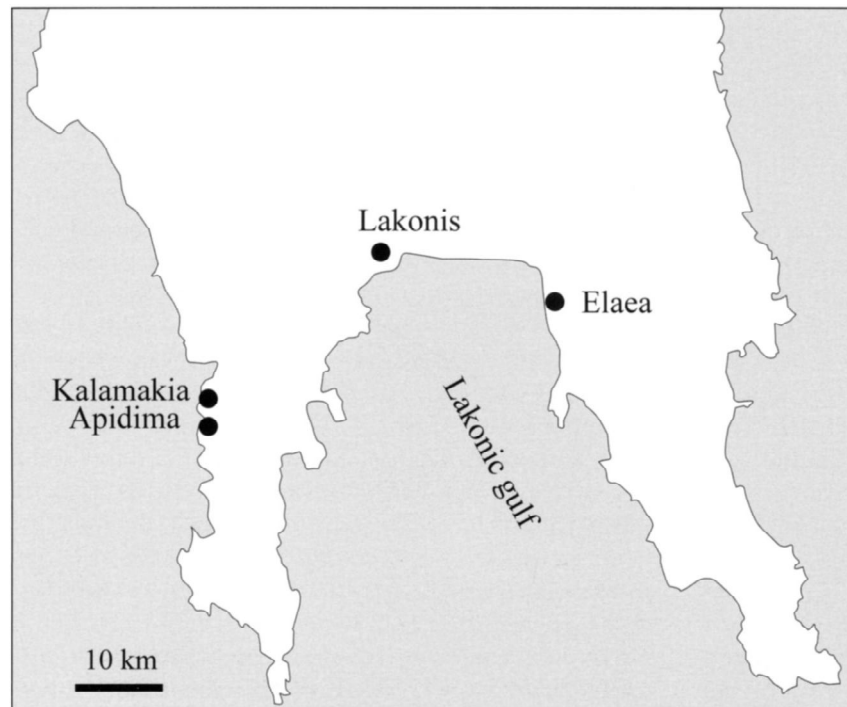

1

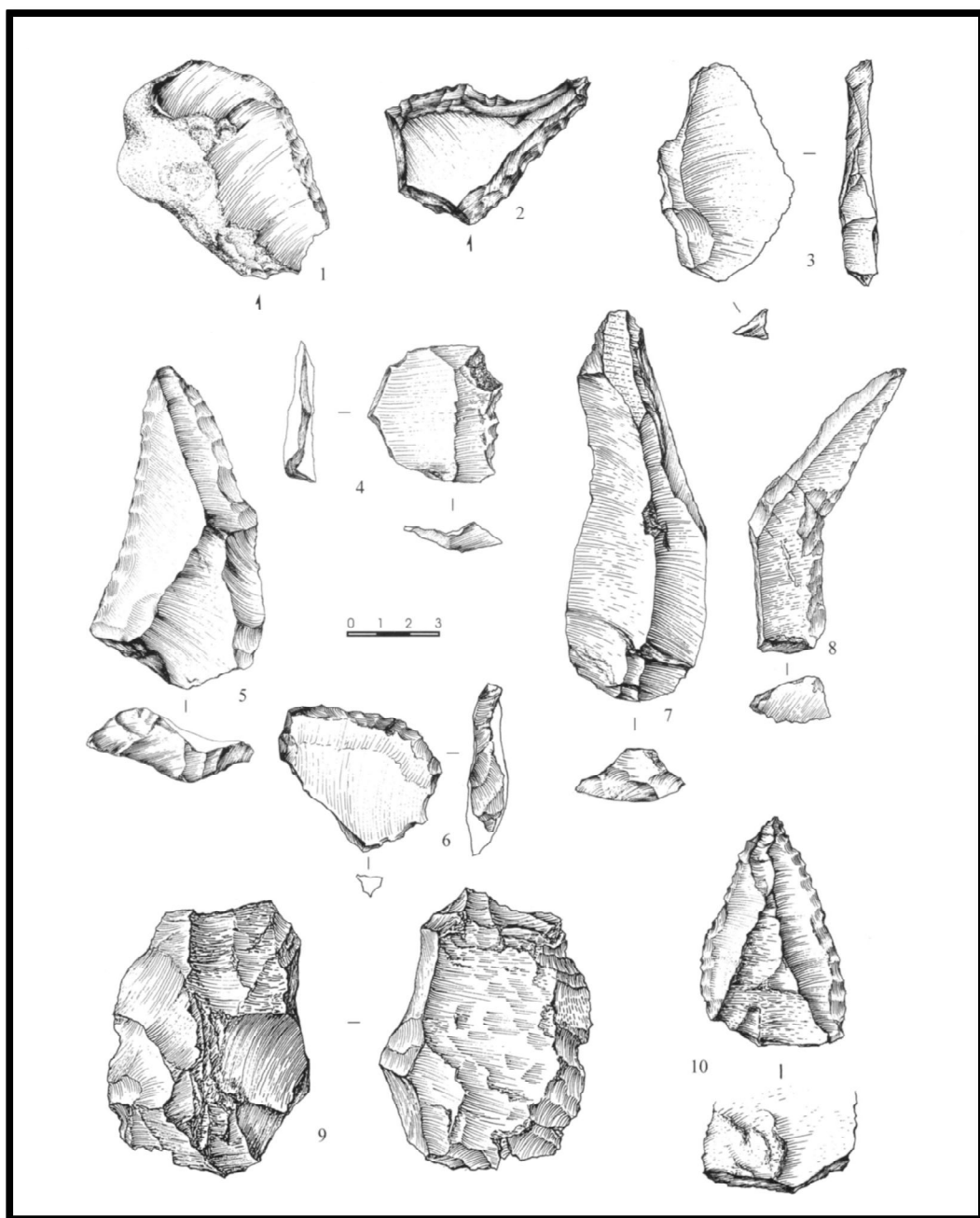
2

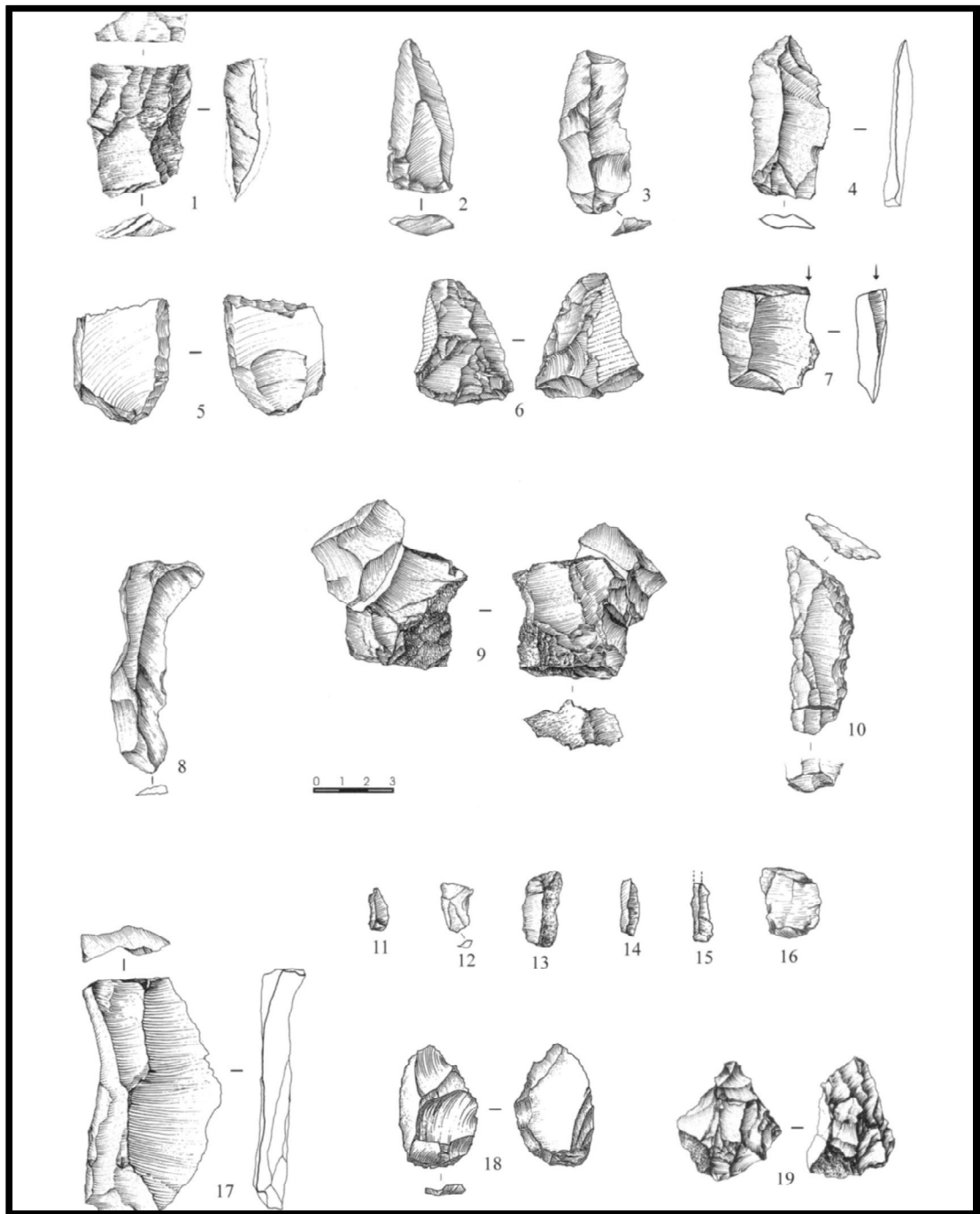

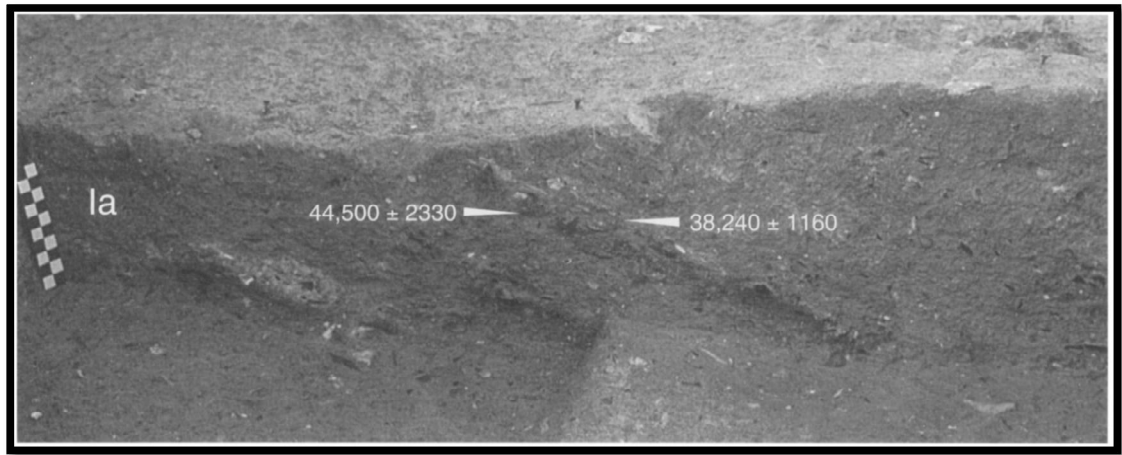
1

2

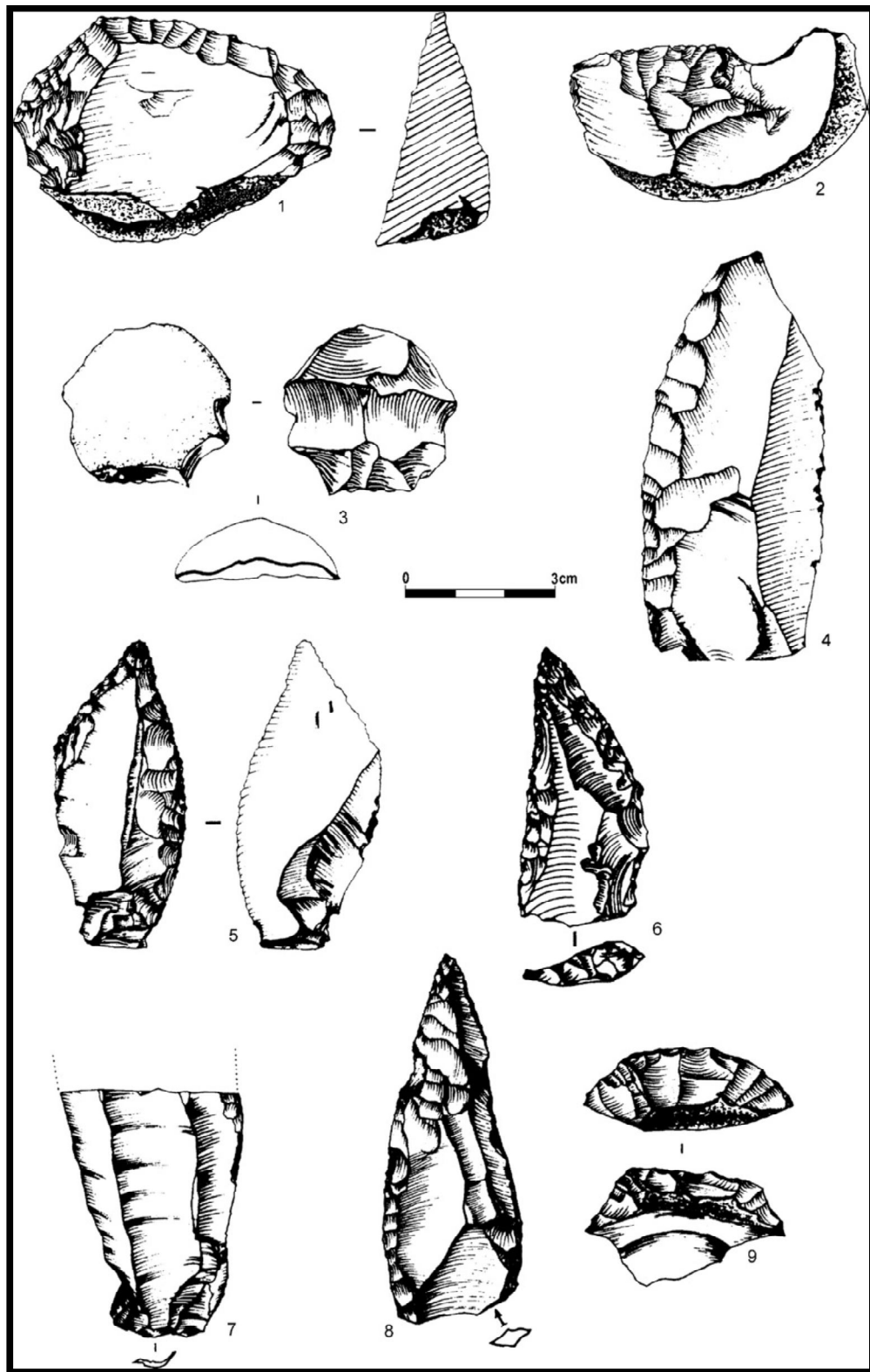

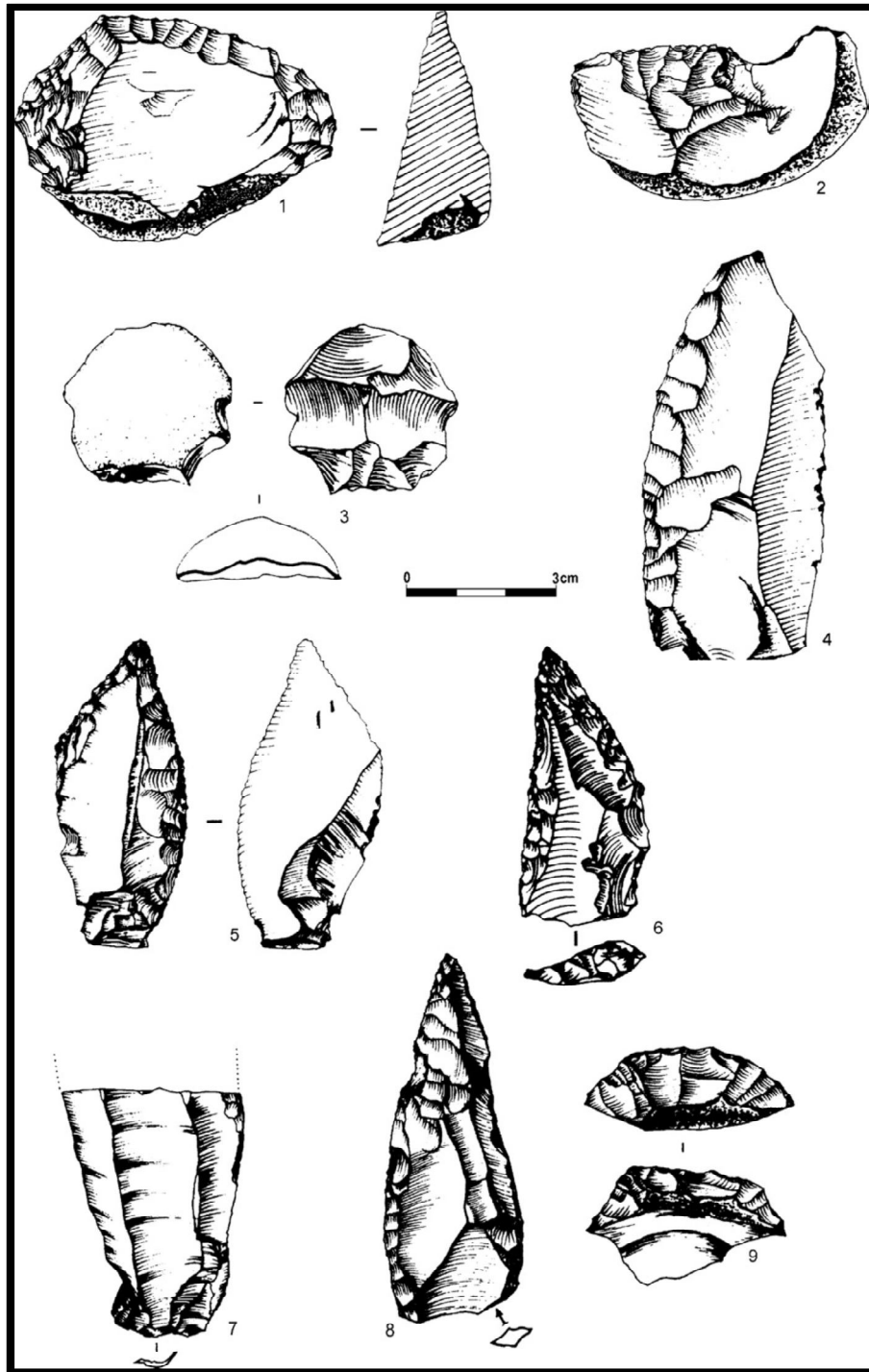
1

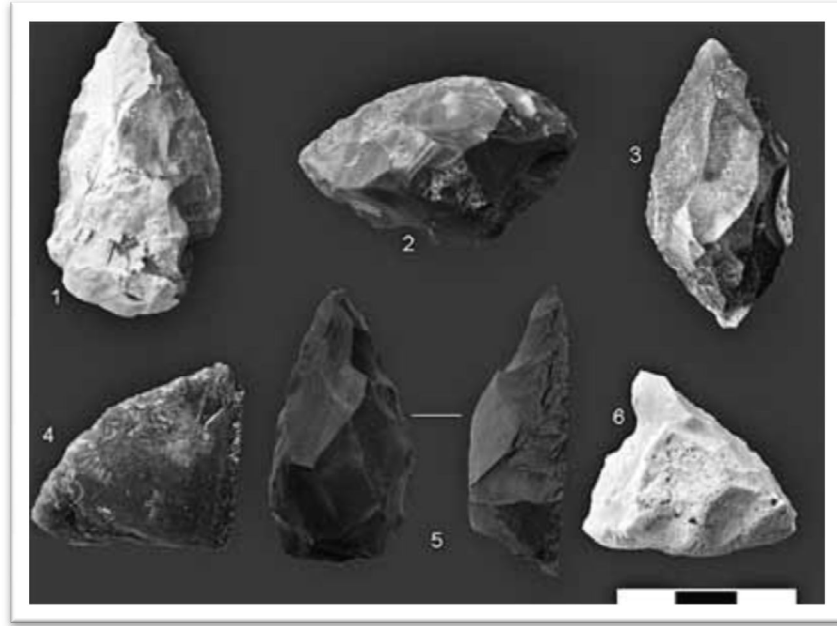
2

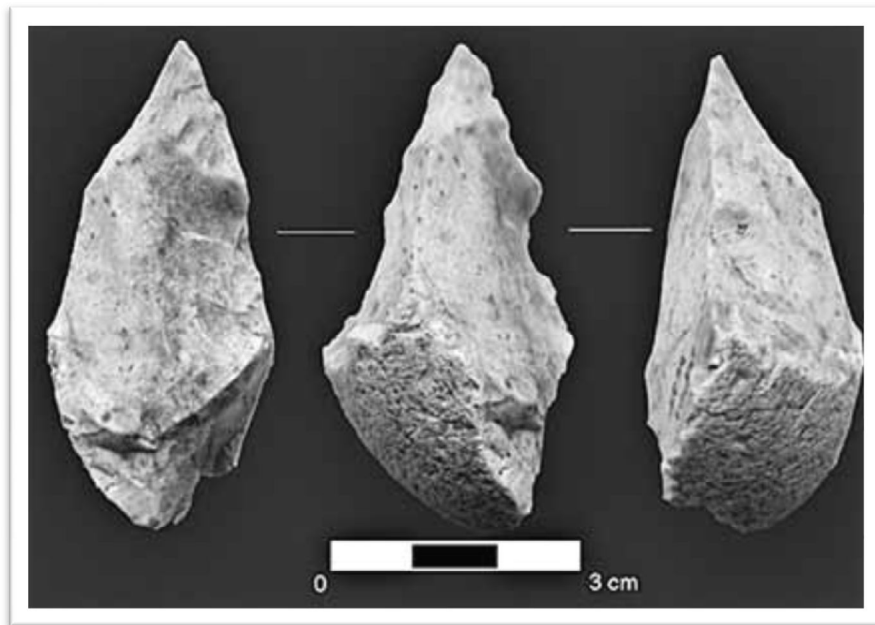

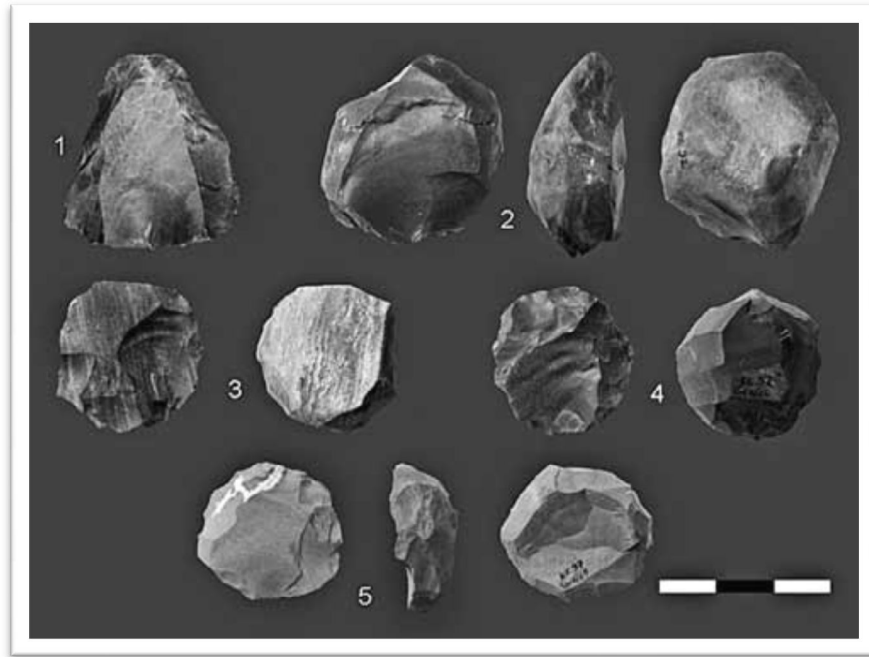

1

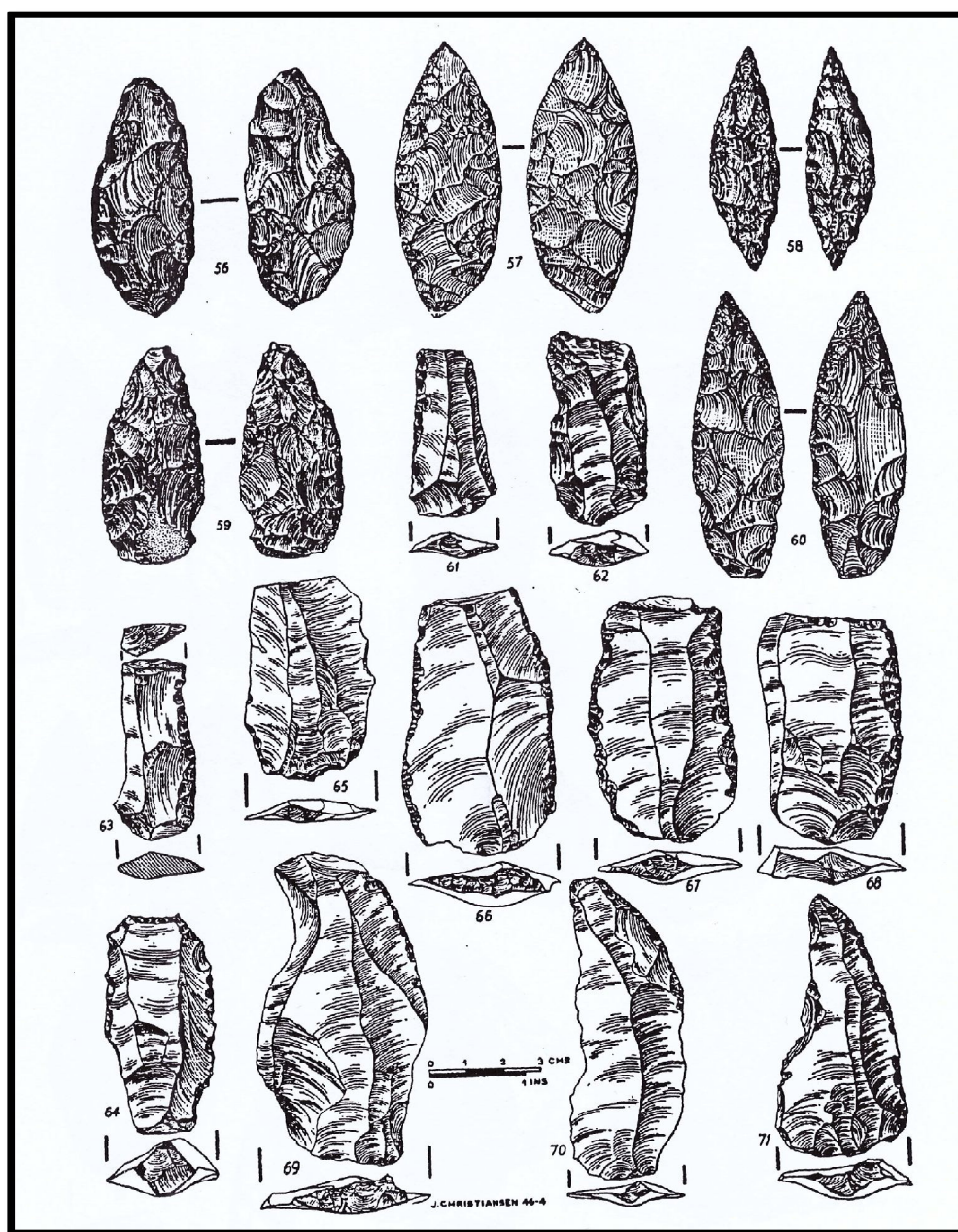
2

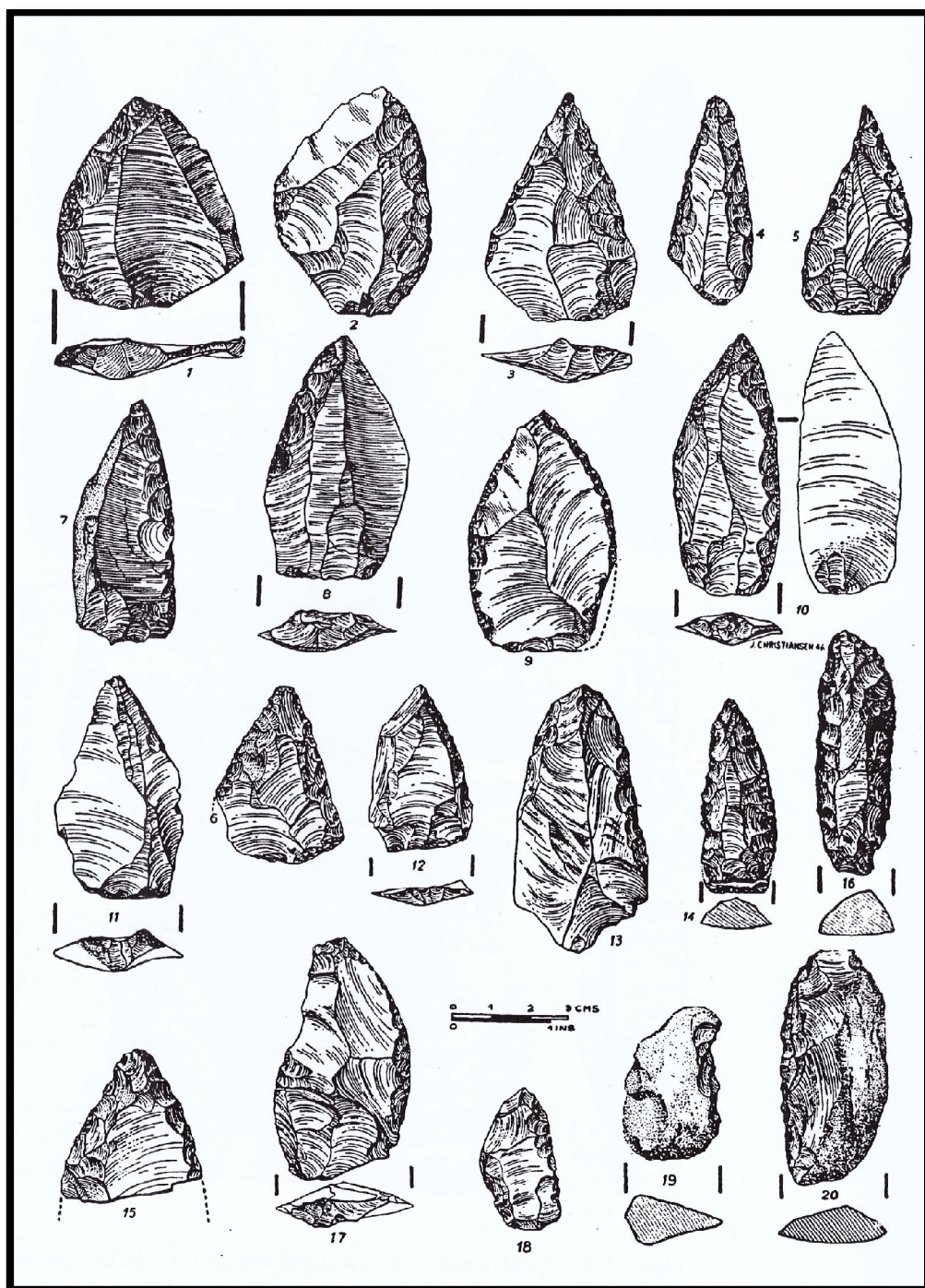

1

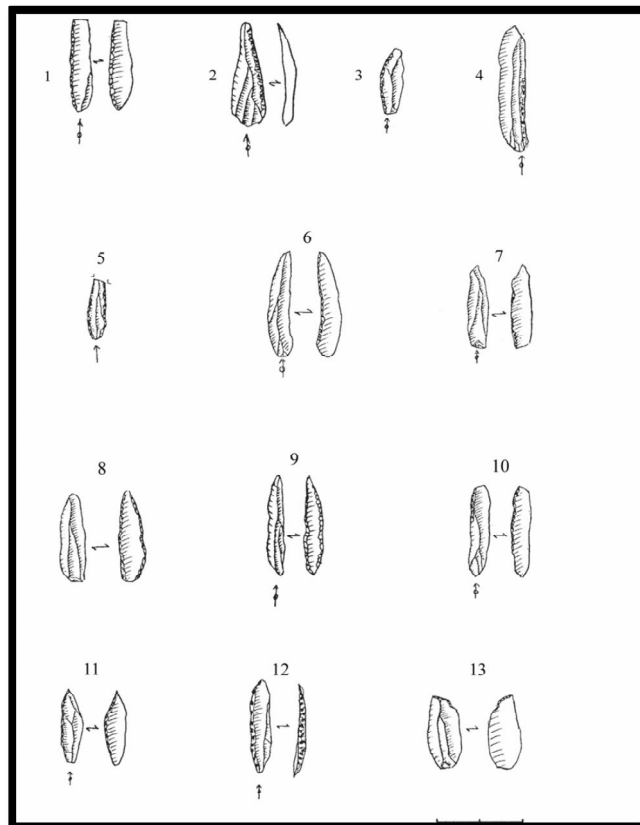
2

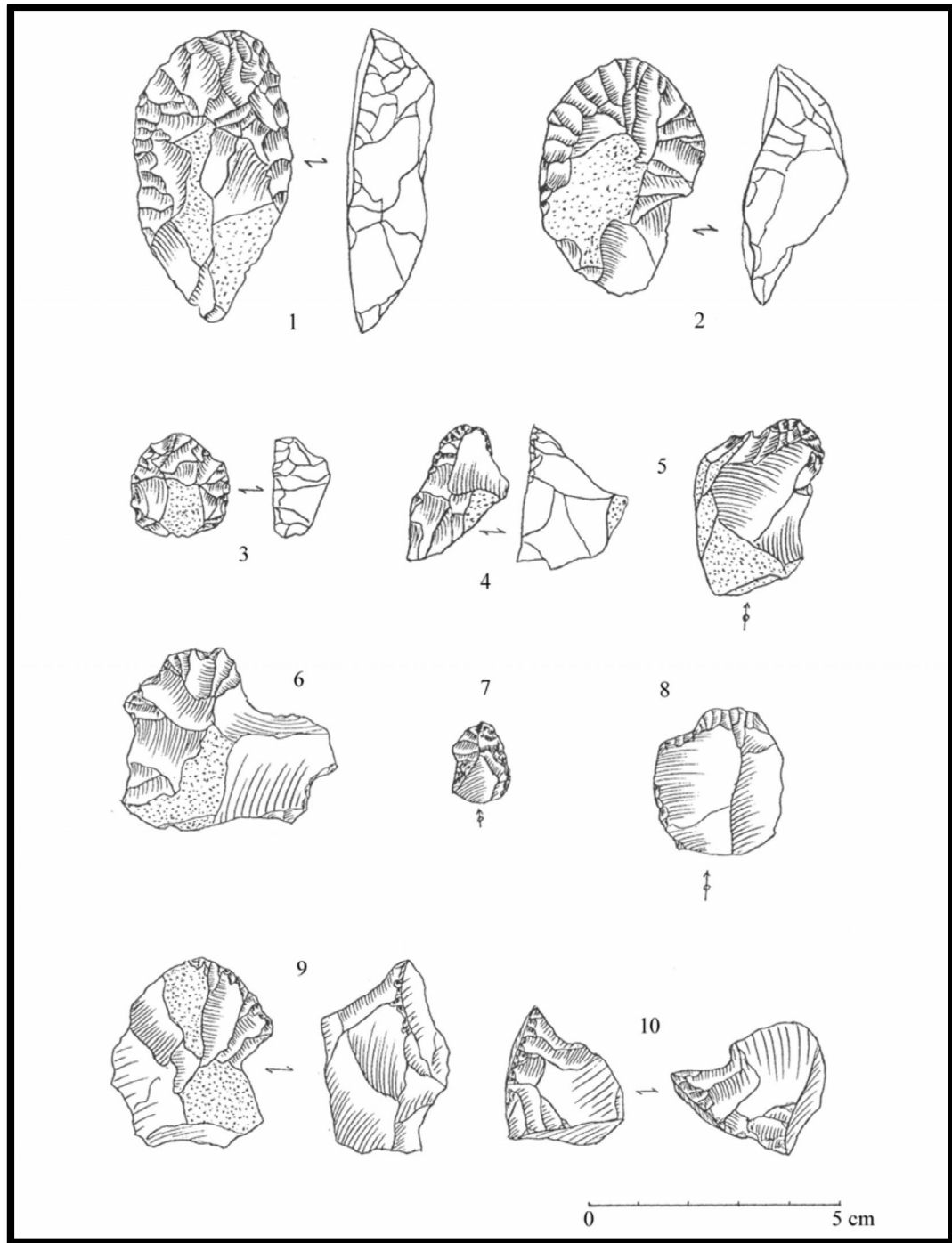

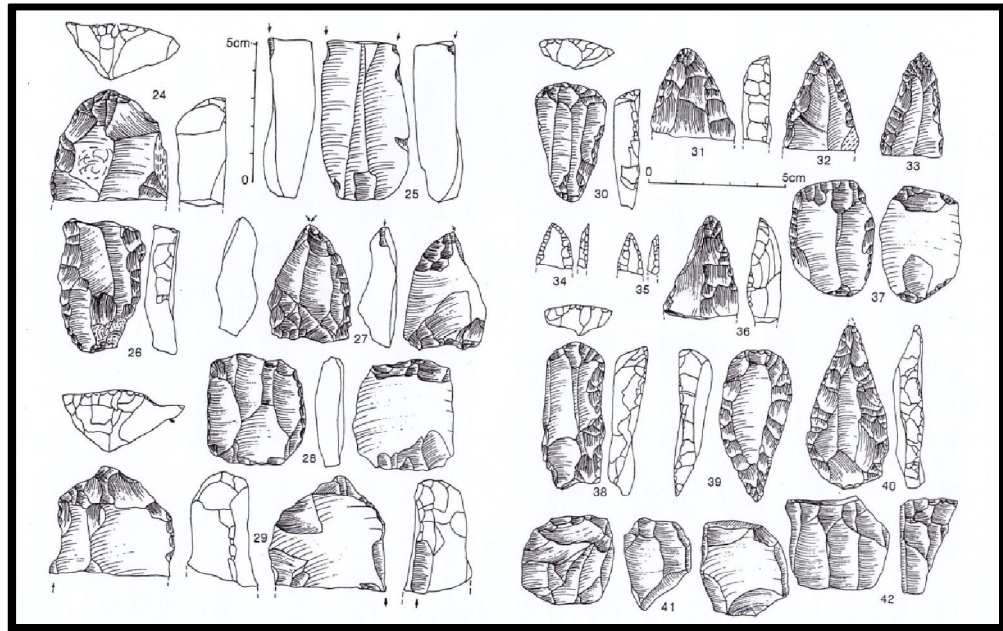

1

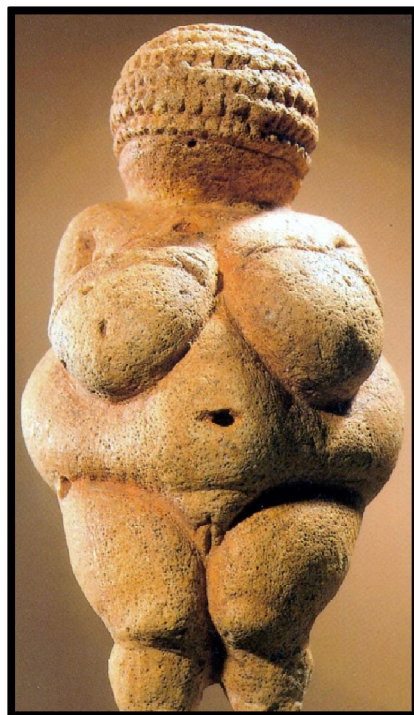

2

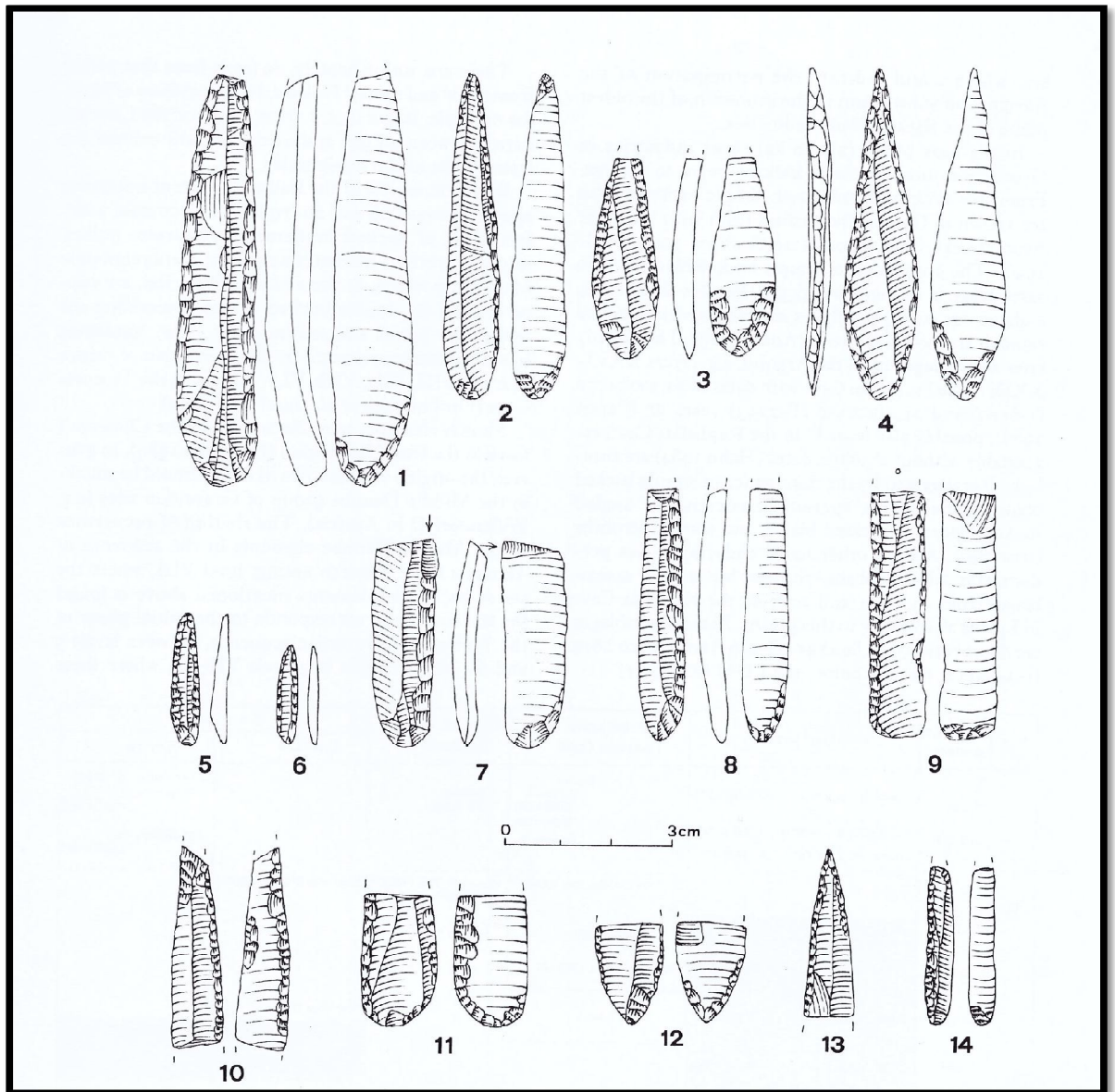

1

2

1 / L6b 21

2 / L6b 26

3 / J8c 21

4 / J9c 21

5 / J5c 22

6 / J5c 22

7 / M6c 25

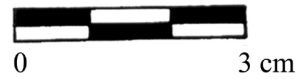
8 / L6b 25

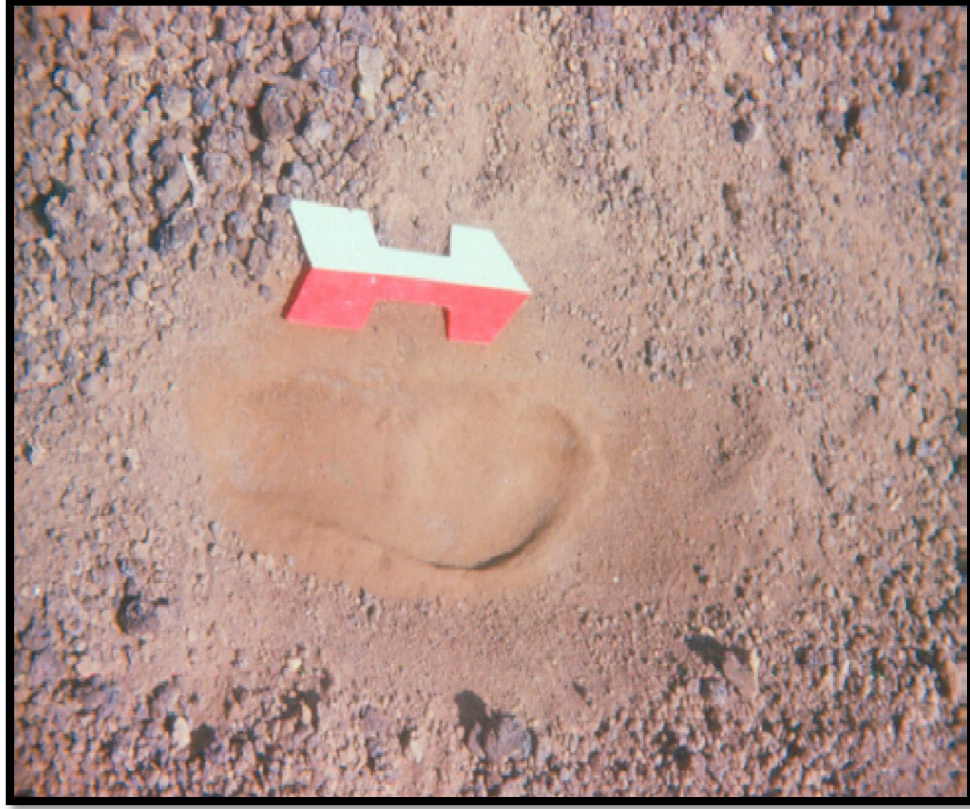

9 / L6b 26

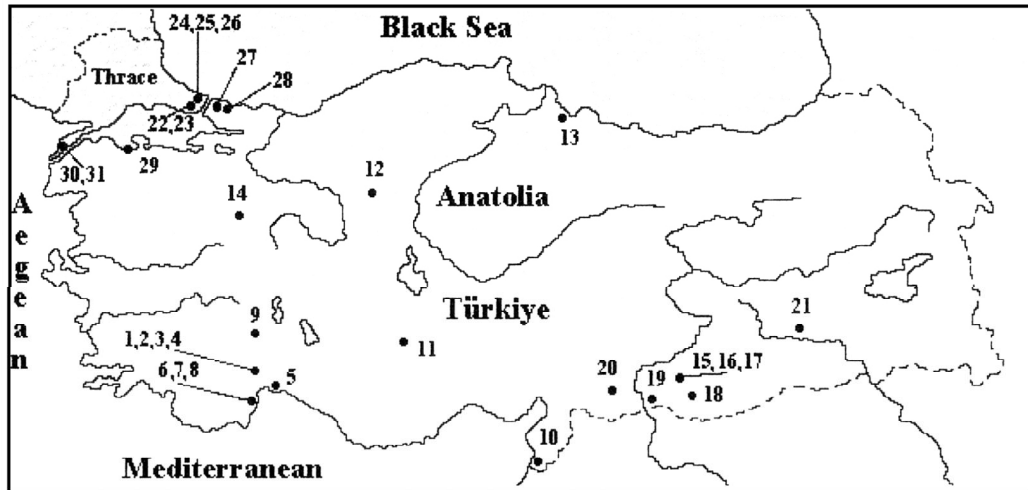

10 / L5c 29

1

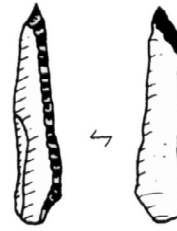
2

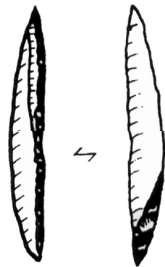
1/17d 21

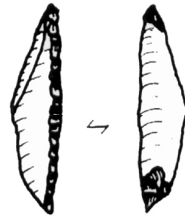
2/J6b 29

3/K5d 26

4/J6b 27

5/L5d 25

6/J9b 20

7/K5d 26

8/l8d 11

9/K6b 27

10/J10a 17

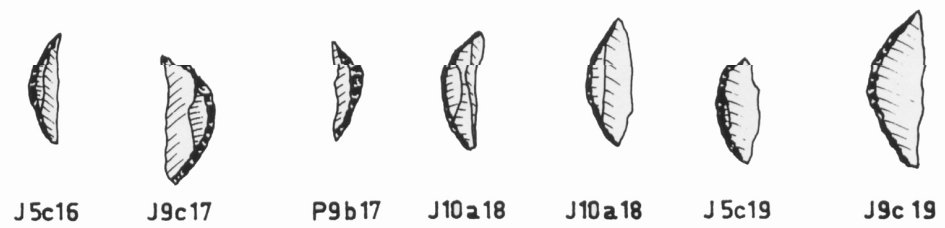
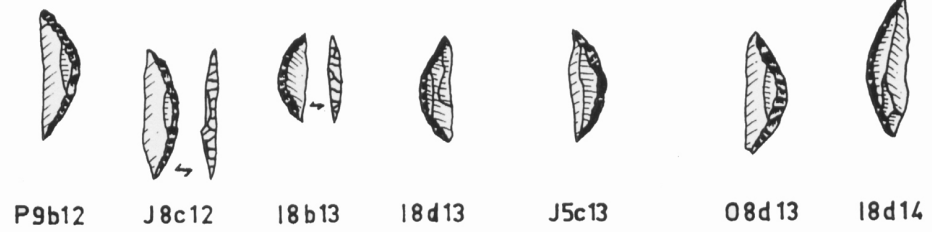
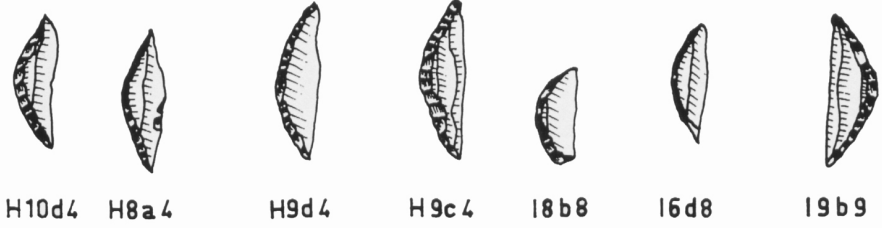

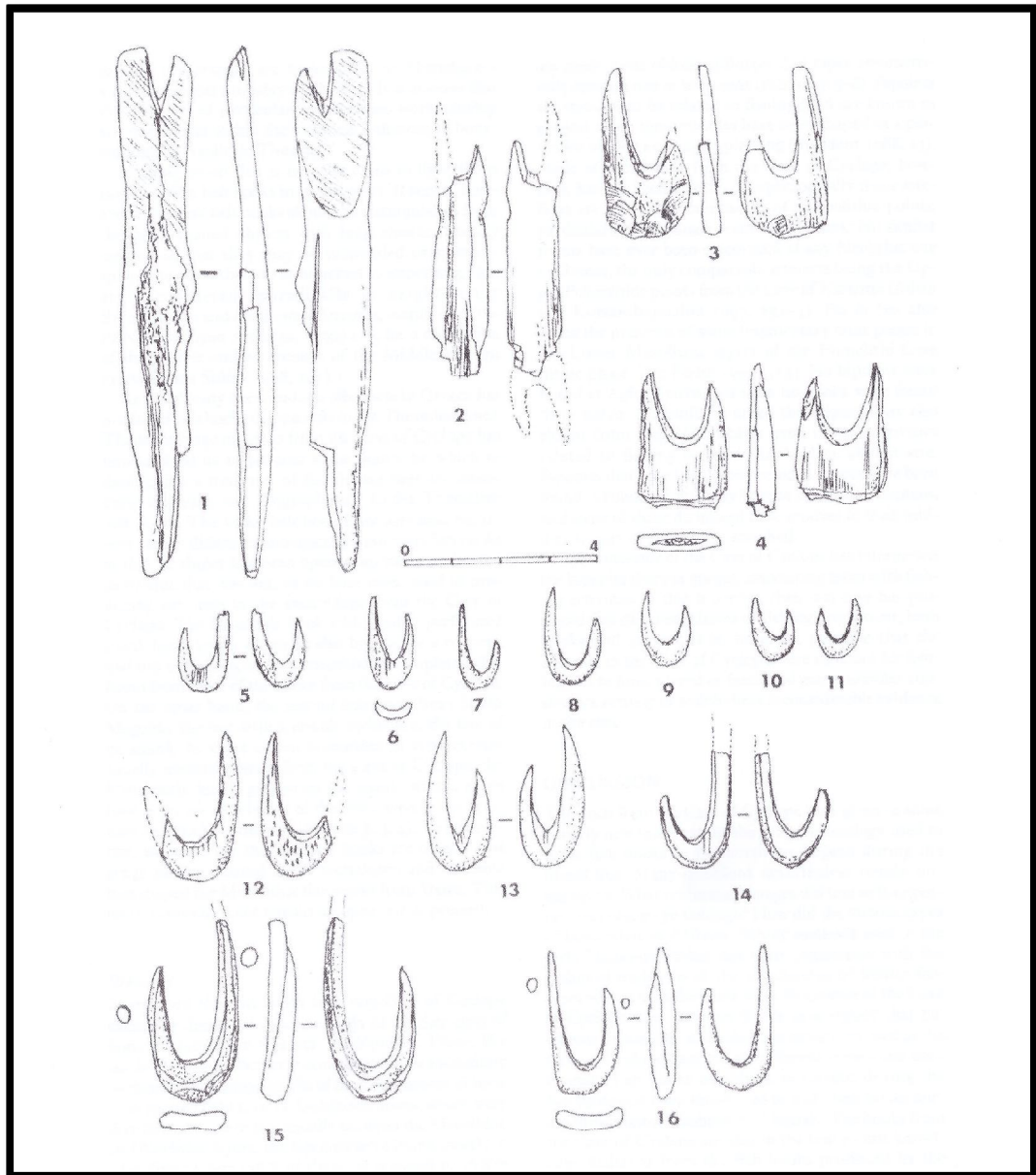
11/H9d 4

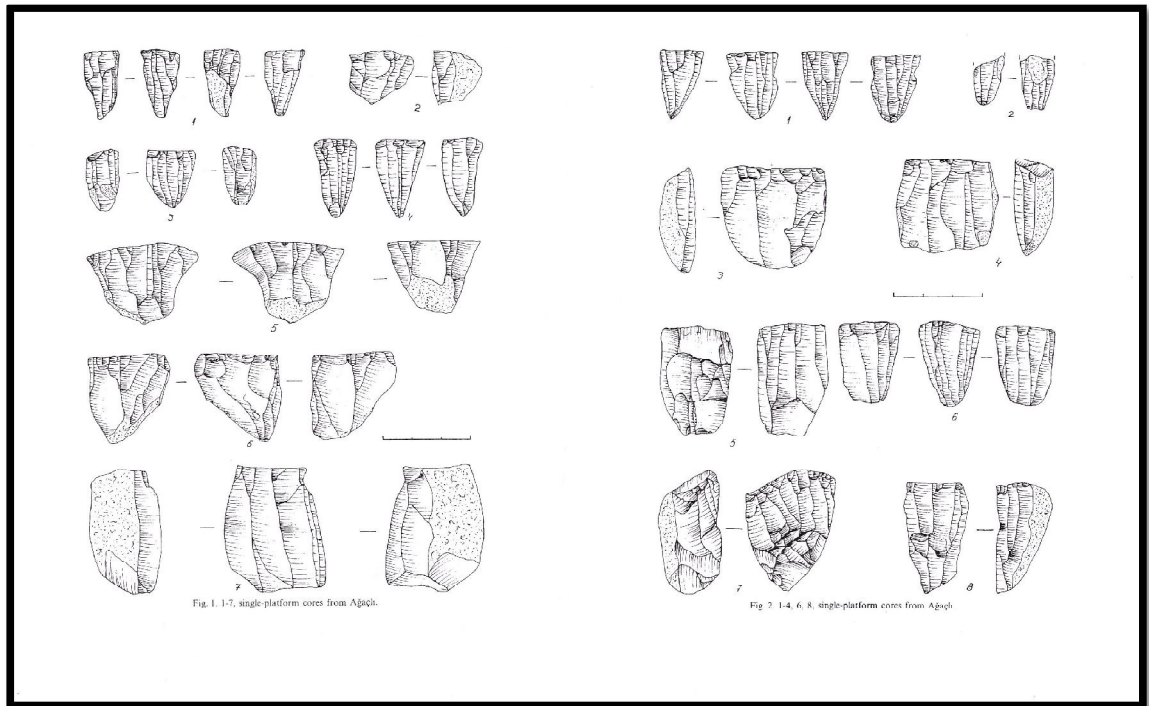

12/L5d 29

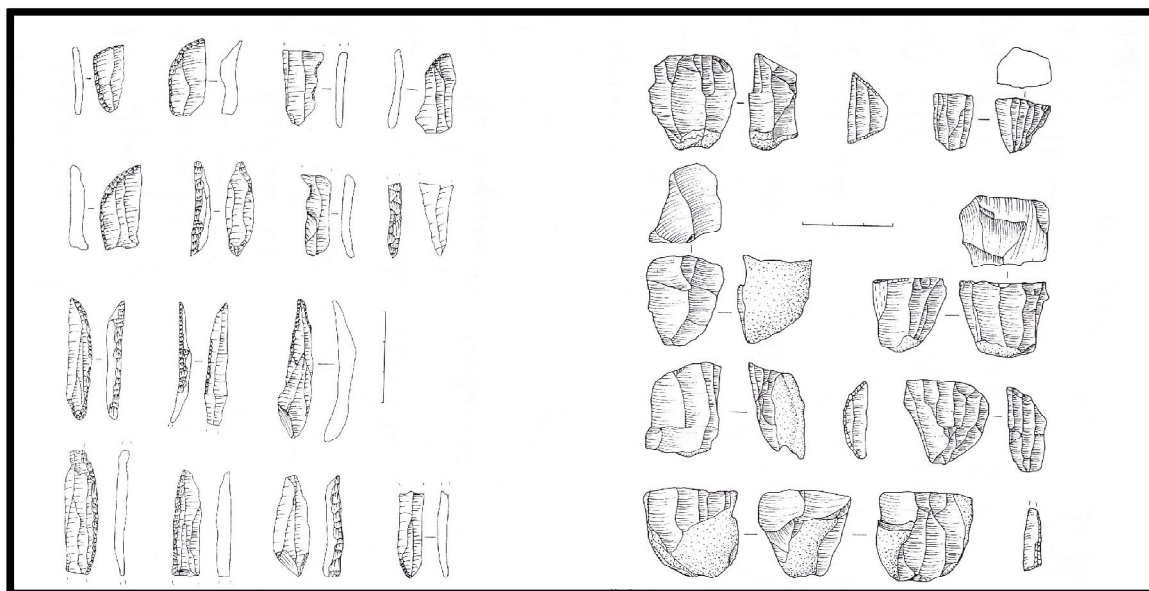

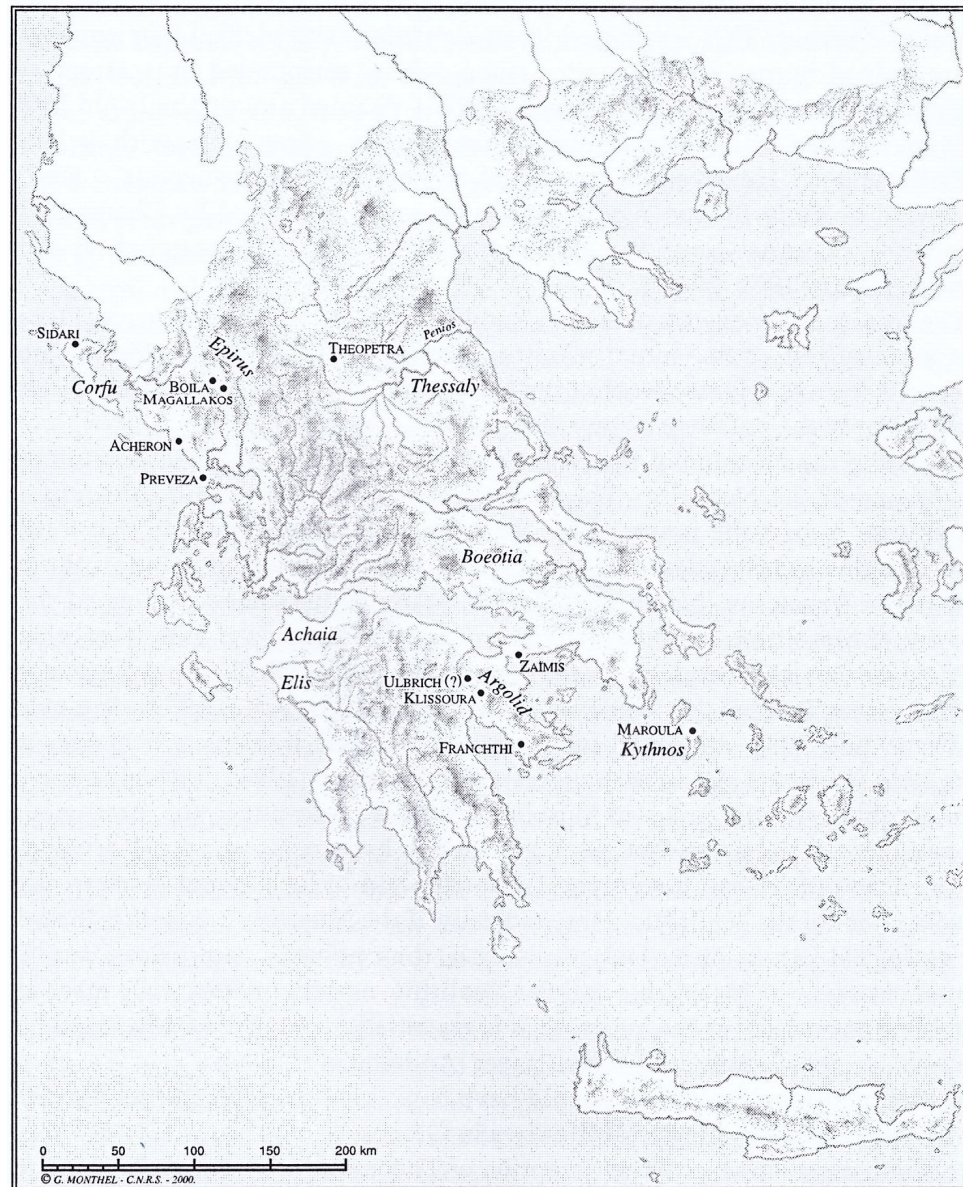

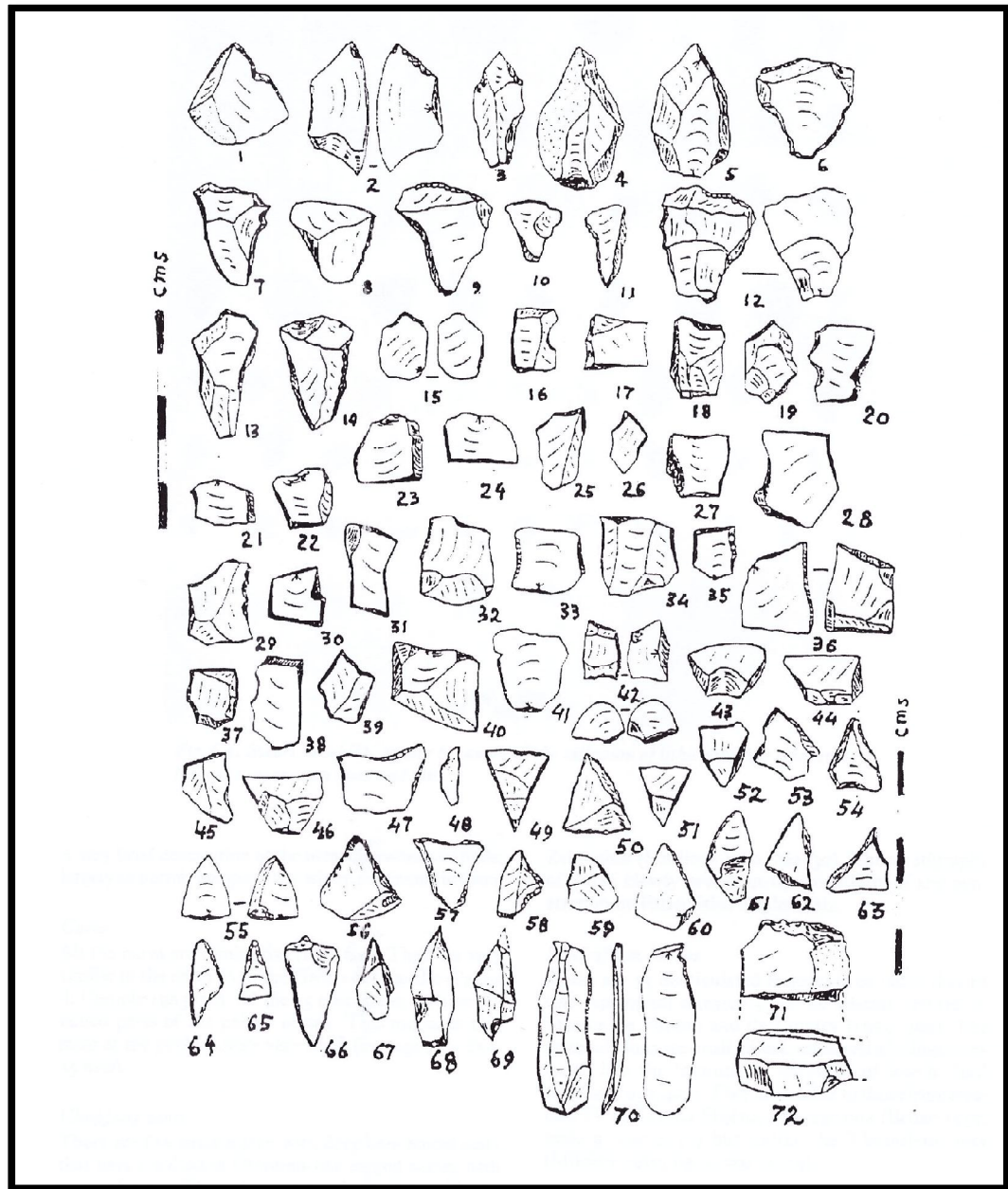

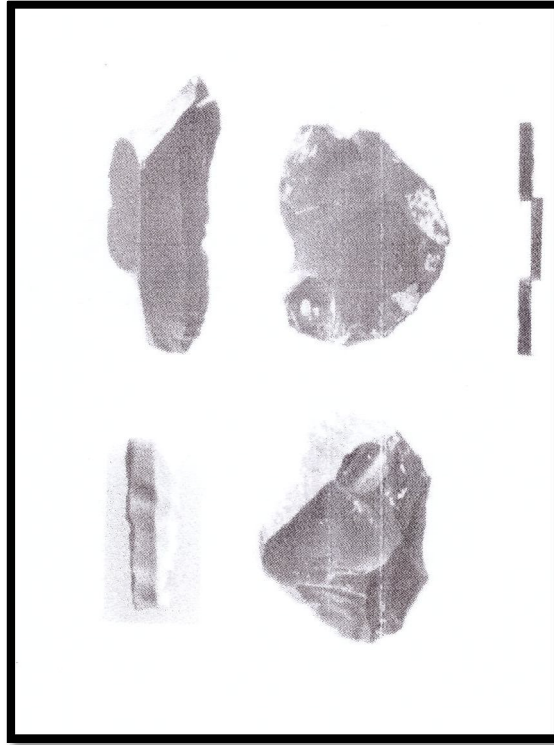
1

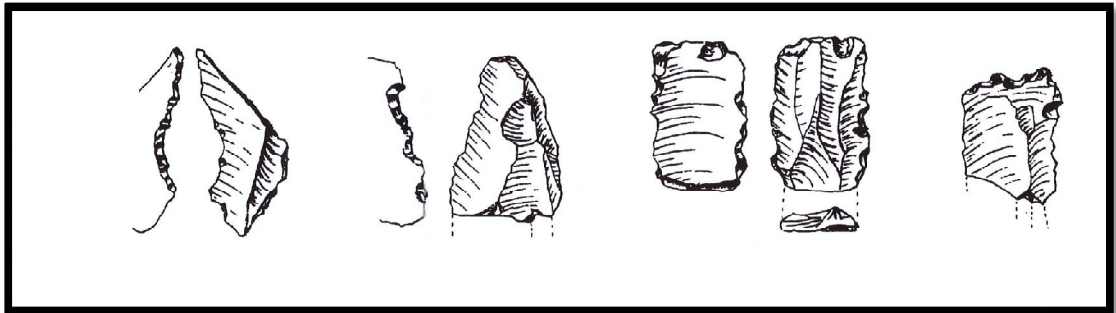
2

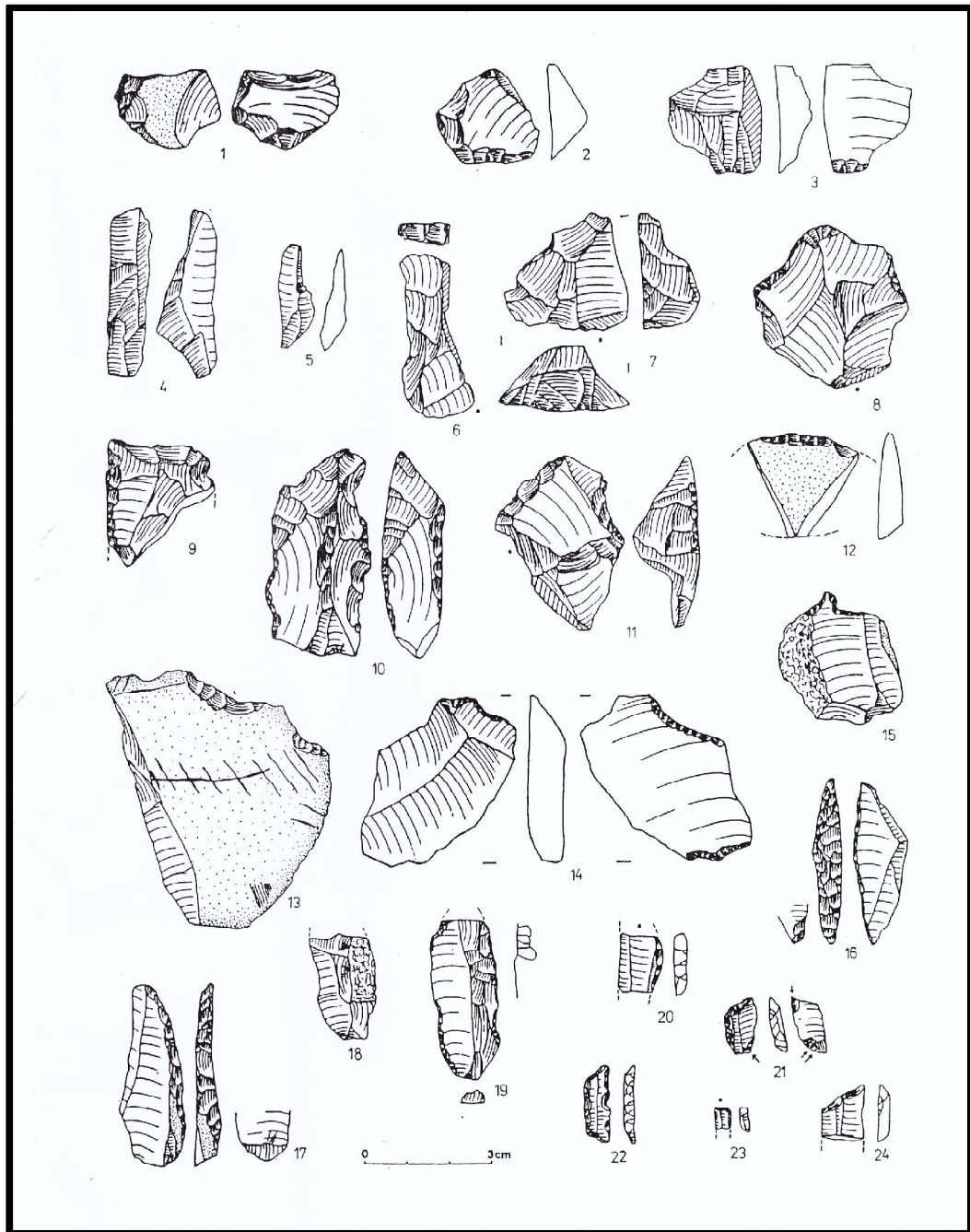

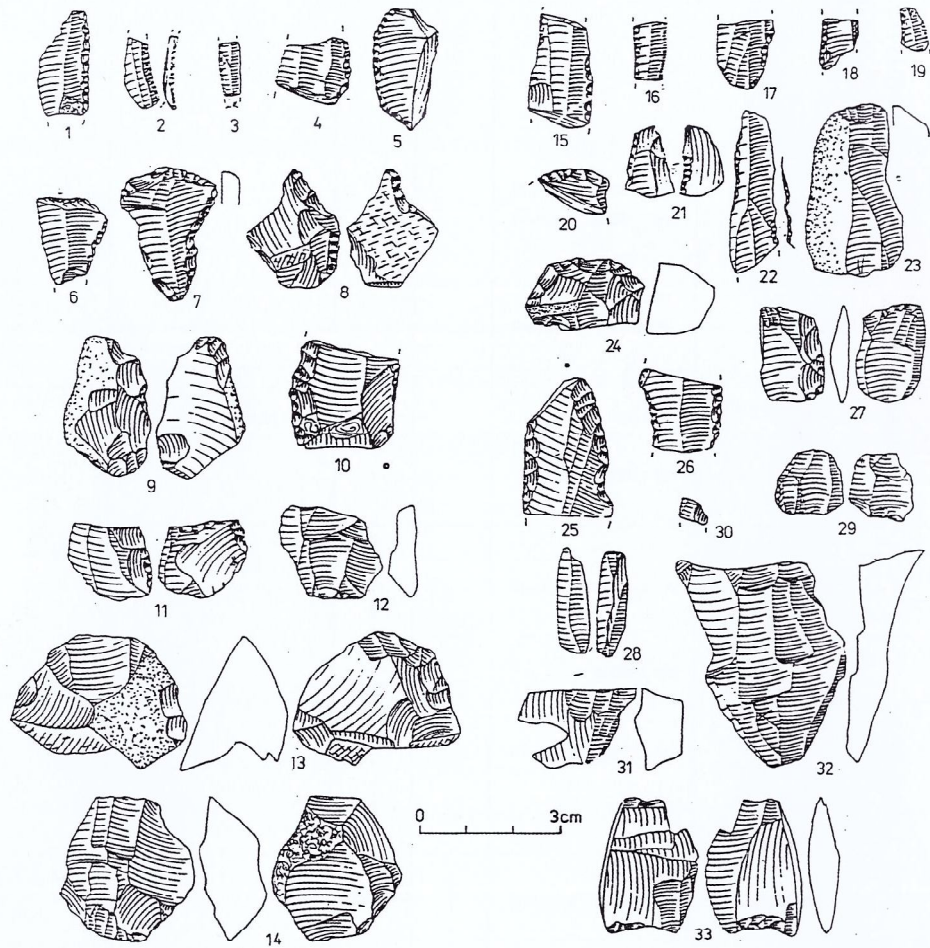

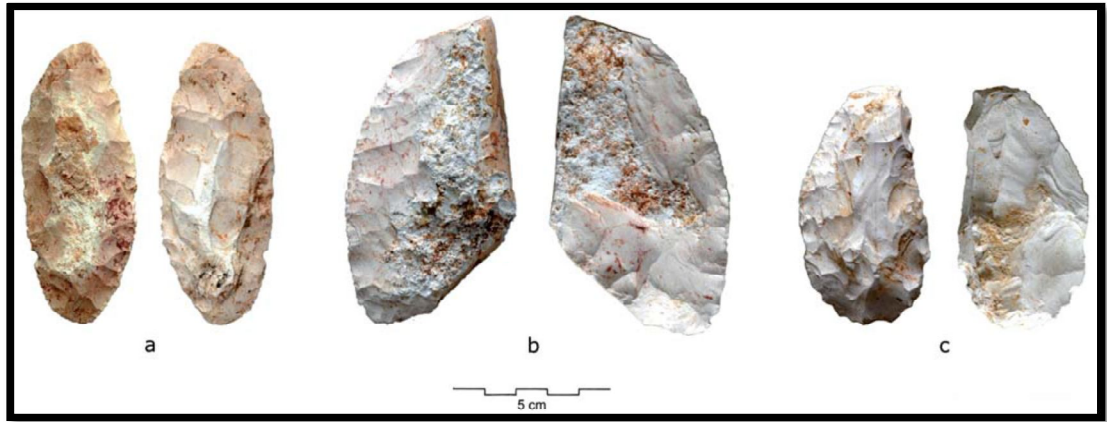
1

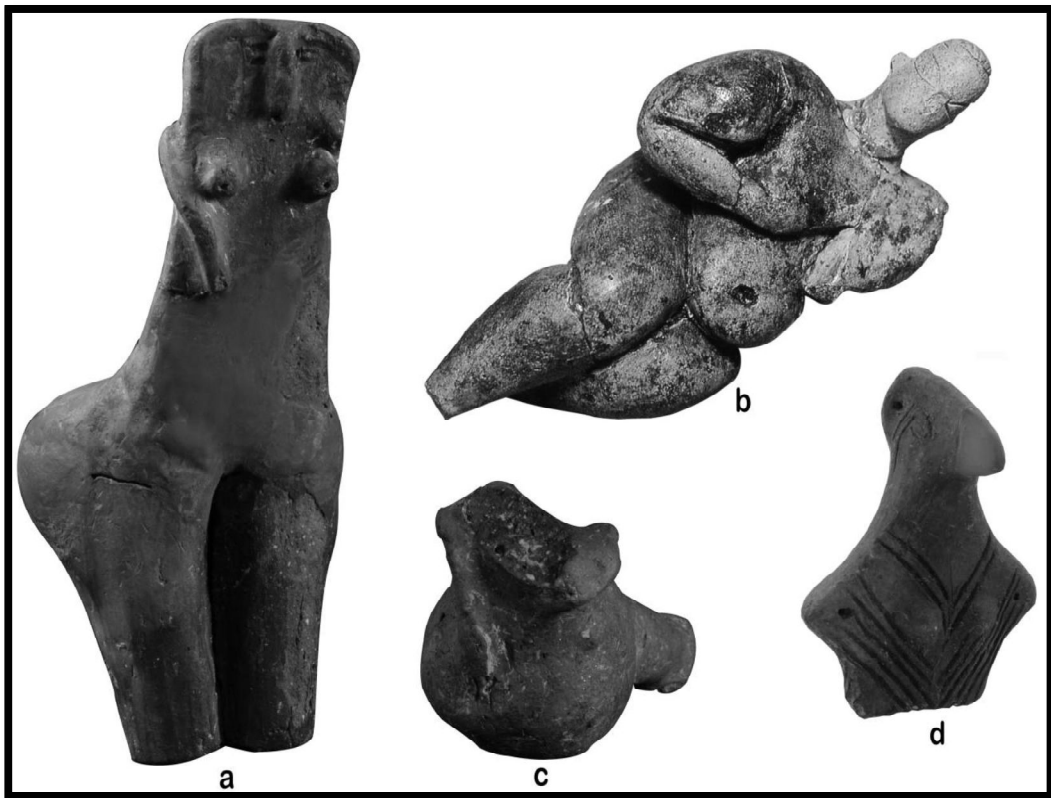
2

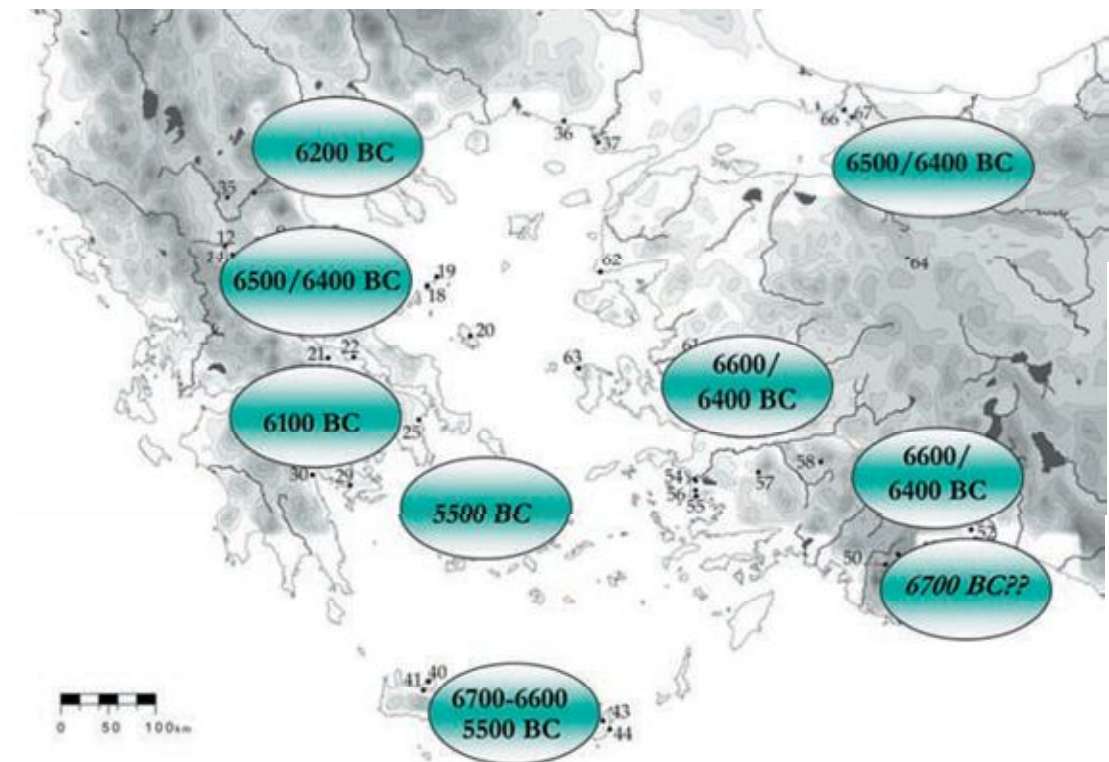
1

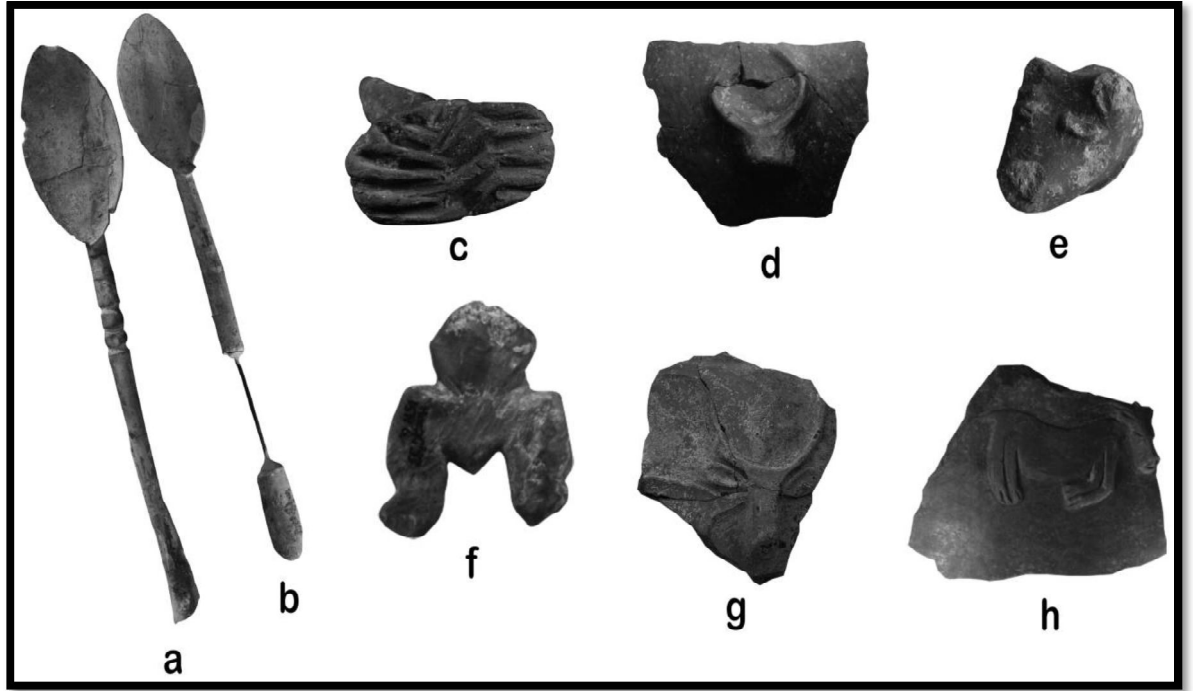
2

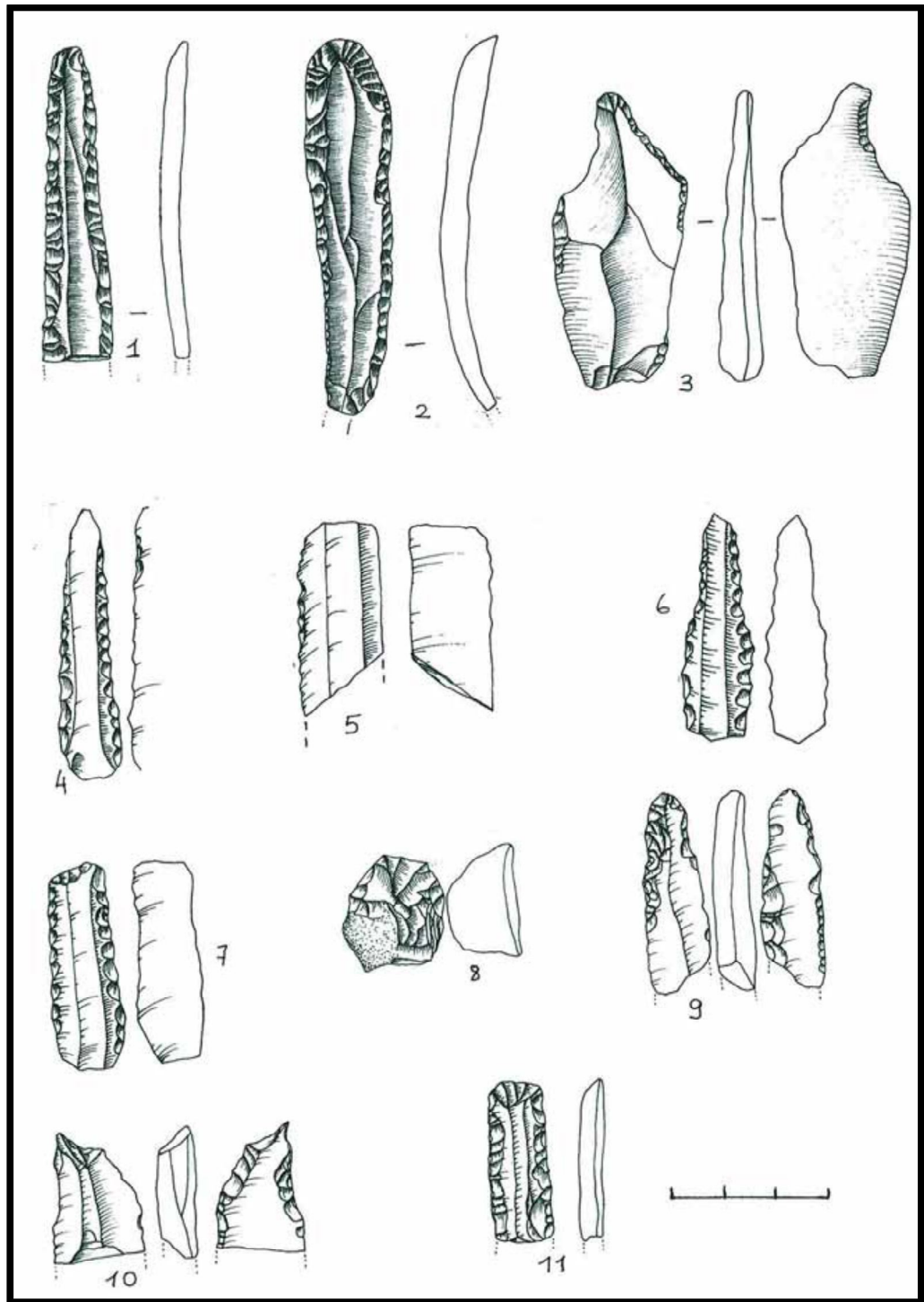

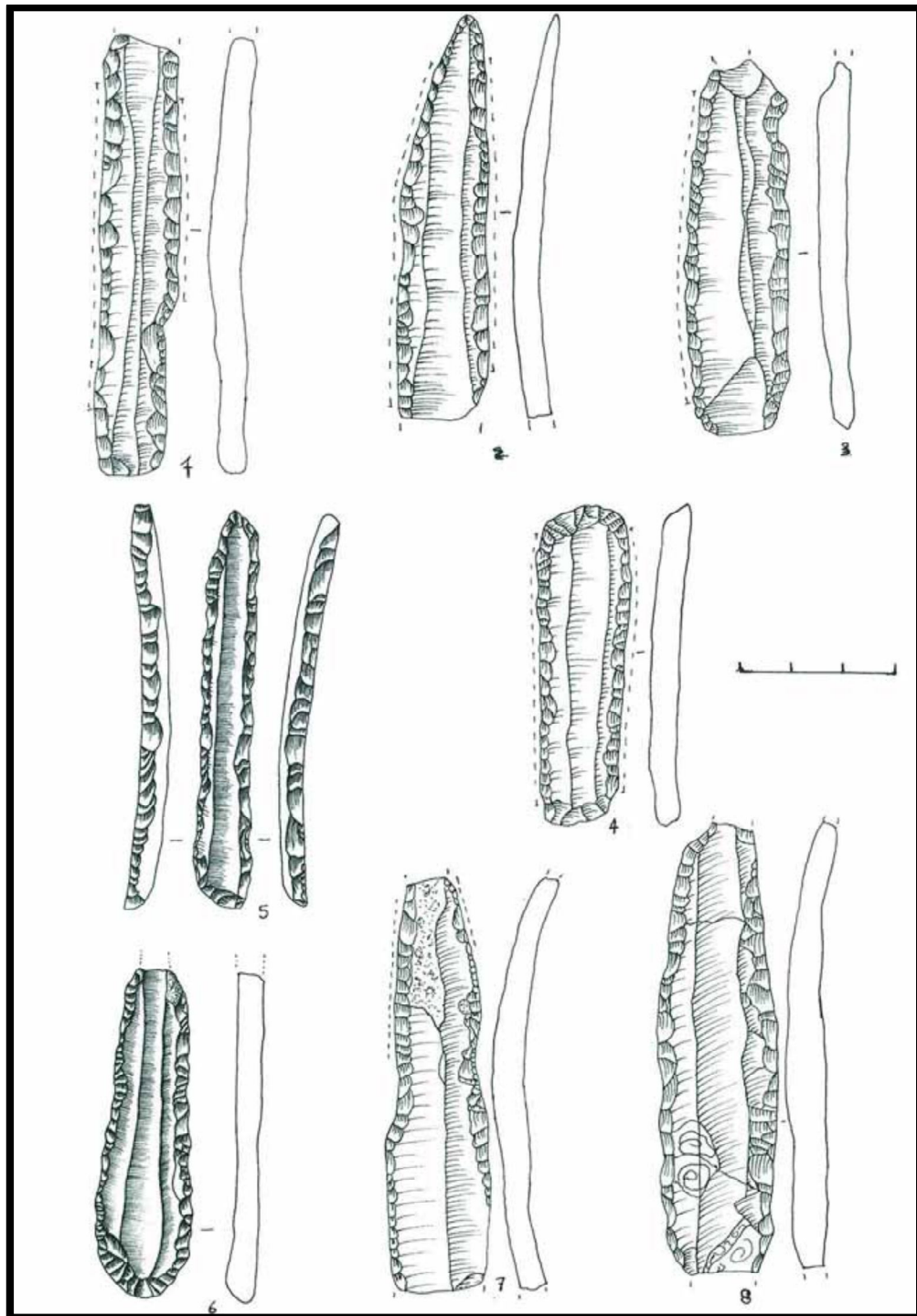
1

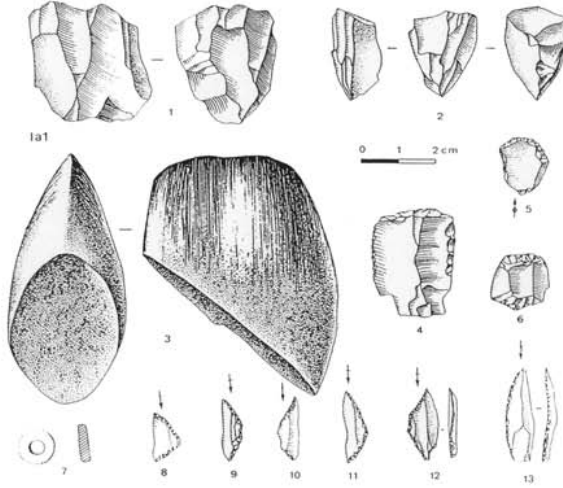

2

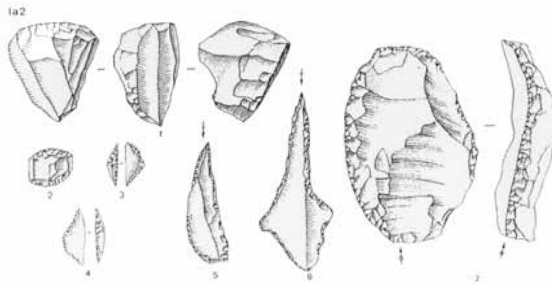

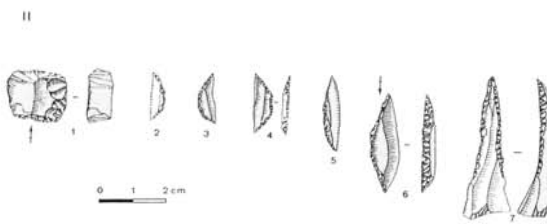

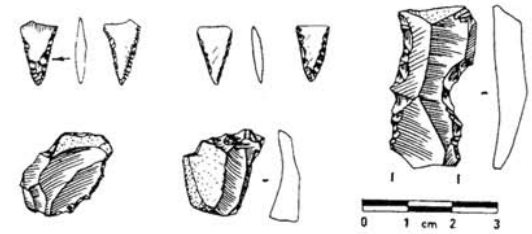
Öküzini Ia1: 9.000-7500 BC

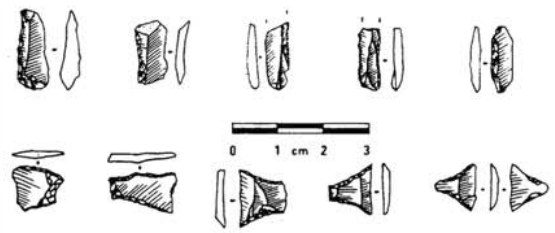
Öküzini Ia2: 11.000 BC

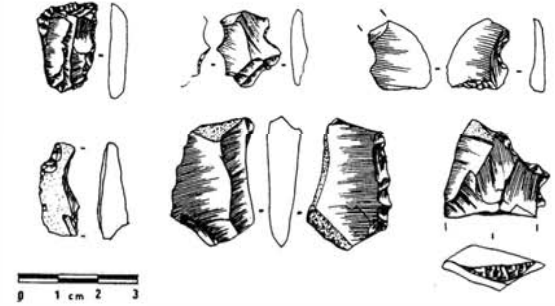
Öküzini II: 11.000 BC

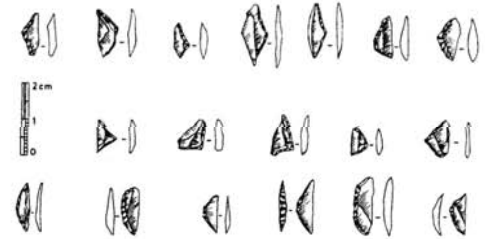
Franchthi IX: 7000-6500 BC

Franchthi VIII: 8200-7500 BC

Franchthi VII: 8600-8200 BC

Franchthi VI: 11.000-10.000 BC

ÖZET

Üç kıta arasında bir köprü ve aynı zamanda insanların gelip yerleştiği ve çok sayıda uygarlığa ev sahipliği yapan Anadolu coğrafyası, ilk hominidlerin ve özellikle tarımcı köy toplumlarının Balkanlar üzerinden Avrupa'ya yayılımında oldukça önemli bir rol oynamıştır. İnsanlık tarihinin belki de en zorlu süreçlerini yaşadığı son buzul çağında, yani G.Ö. 130.000-10/9000 yılları arasında, özellikle Orta Paleolitik, erken Üst Paleolitik, Üst Paleolitik, Epi-paleolitik ve Mezolitik ile Neolitik süreçlere tarihlenen çok sayıda yerleşim yeri hem Anadolu hem de Balkanlar coğrafyasında en erken evrelerden beri bilinmektedir. Yine bu zaman aralığına tarihlenen ve söz konusu kronolojik dönemleri karakterize eden materyal kültür öğeleri ile insan adaptasyonları da yapılan çalışmalarla ortaya konulmuştur.

Özellikle *neanderthal* insanları, ilk modern insanlar (Anatomik Açından Modern İnsanlar) ve ilk tarımcı köy toplumlara ait bu yerleşim yerlerinde ortaya çıkarılan yontmataş materyaller, kemik aletler, birtakım sanatsal ve inançla ilgili olduğu düşünülen öğeler, yerleşim ve yerleşim biçimleri, besin ve beslenme modelleri ve bunlar gibi daha pek çok şey, Anadolu ve Balkanlar coğrafyasının bu süreçlerde birbirinden bağımsız olmadıklarını ve buralarda yaşayan insanların, özellikle Neolitik Çağ'da birtakım ilişkiler içinde bulunduklarını göstermektedir. Sonuç olarak görülmüştür ki, Anadolu ve Balkanlar coğrafyası (özellikle Yunanistan ve Bulgaristan) bu türden farklı insan adaptasyonlarının ve özellikle de Neolitik yaşam şeklinin Batı'ya aktarılmasında oldukça önemli roller oynamışlardır

SUMMARY

Anatolia, which is a bridge between three continents and a place where people came and settled and also hosts a large number of civilizations, has played quite significant role in metastasis of the first hominids and especially the agrarian village communities in Europe through the Balkans. In the last Ice Age in which perhaps the most challenging processes of human history was lived, that is to say between 130.000-10/9000 BP years, particularly dating in the processes of Middle Paleolithic, Early Upper Paleolithic, Upper Paleolithic, Epi-Paleolithic, Mesolithic and Neolithic, a large number of settlements have been known in the geographies both Anatolia and Balkans since the earliest stages. Furthermore, the elements of cultural materials, dating in this time period and characterizing the chronological periods, and human adaptations have been introduced within the studies.

Especially neanderthal people, the first modern humans (Anatomically Modern Humans) and chipped stone materials unearthed in these settlements belonging to the first agrarian rural communities, bone tools, a number of items that are thought to be artistic and related to conviction, settlement and settlement forms, food and nutrition models and lots of things like them demonstrate that the geography of Balkans have not been independent from each other and the people having lived in these places were in relations especially during the Neolithic Age. As a result, having been seen that the geographies of Anatolia and Balkans (Greece and Bulgaria in particular) have played very important roles in transmission of such different human adaptations and especially Neolithic way of life into the West.